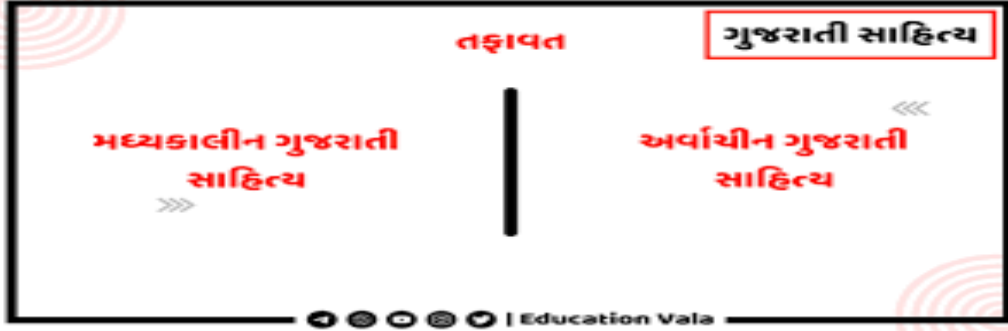

M.A.Parikh Fine Arts & Arts College ,Palanpir
ગુજરાતી

CC-૫૦૬ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ -૧

એકમ:૧

- મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના ભેદક લક્ષણો જણાવો.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના પરિચય પછી અર્વાચીન યુગમાં પ્રવેશતા જાણે કોઈ સાંકડી કેડી ત્યજીને અનેક રાજમાર્ગવાળા નવા અને વિશાળ પ્રદેશમાં આવી ચઢ્યા હોઈએ એમ લાગ્યા વગર રહે નહિ. આ બંને યુગના સાહિત્ય પ્રભાવોમાં તુલનાત્મક અવલોકન કરતા બંને વચ્ચેની ભેદરેખા જોવા મળશે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો વિસ્તૃત અંત દયારામના અવસાન સાથે આવે છે. પણ અર્વાચીન યુગના પ્રથમ કવિ દલપતરામ પુરા અર્વાચીન લાગતા નથી,

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉદય તો સોલંકી યુગના ભવ્ય જાહોજલાલીમાં થયો પણ પછી તેનો વિકસતો પરાધીન દિશામાં થયો.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનું પ્રેરકબળ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય હતા. તેમણે ઝડપથી ગુજરાતી સાહિત્યનું નવું સ્વરૂપ ઘડી આપ્યું.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉદ્ભવ ગુજરાતની અસ્મિતામાંથી થયો હતો. જ્યારે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય ભારતીય અને વૈશ્વિક છે. આટલી વ્યાપકતા મધ્યકાળમાં ન હતી. હવે આપણે મધ્યકાલીન સાહિત્ય અને અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય કઈ રીતે જુદું પડે છે તેનો વિગતે પરિચય મેળવીએ.

*મધ્યકાલીન સાહિત્ય અને અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય વચ્ચેનો ભેદ:

૧. સાહિત્યિક વારસો: પ્રભાવ:-મધ્યકાલીન ભાષા સાહિત્ય સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષા સાહિત્યનો વારસો ને વૈભવ લઈ અવતરે છે એને આધારે જ પ્રગતી કરે છે.અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં પ્રશિષ્ટ સાહિત્યના વારસાને વિસરી જતું નથી, પણ ધાર્મિકને બદલે કલાત્મક પ્રશિષ્ટ કૃતિઓને અને ધર્મ તત્વજ્ઞાનને ઉજાડે છે. પણ એના નવા રૂપરંગમાં તો પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો જ પ્રબળ પ્રભાવ છે. અર્વાચીન સાહિત્ય એ અંગ્રેજી સાહિત્યની ભેટ છે.

૨. યુગભાવના:- મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય મુસ્લિમ શાસનના પ્રતિકાર સંપર્ક અને સમન્વય પરિસ્થિતિનું સર્જન કરે છે. 'રણમલ છંદ', 'કાન્હડદે પ્રબંધ' માં મુસ્લિમ પ્રતિકાર દેખાય છે.તો અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય અંગ્રેજી શાસનનાં અમલ અને સંસ્કાર સુધારા તથા સાહિત્યના પ્રભાવ અને સંપર્કનું સર્જન છે. અર્વાચીન સાહિત્યના આદ્ય પ્રણેતા નર્મદને અન્ય સાહિત્યકારની કવિતામાં અંગ્રેજ પ્રતિકાર દેખાય છે. અંગ્રેજોના સંપર્ક અને શાસનને કારણે સુધારાયુગ સર્જાય છે.

૩. ધર્મ તત્વ:-મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યએ તત્કાલીન ધર્મો અને સંપ્રદાયો, ધર્મ ગુરુઓને ધર્મગ્રંથોનું સાહિત્ય હતું. જૈન, વૈષ્ણવ, શૈવ, શાક્ત, પુષ્ટિ, સ્વામિનારાયણ અનેક કવિઓ વગેરે ધર્મ સંપ્રદાયો. નરસિંહ, મીરાં, કબીર, દયારામ, ભોજો વગેરે સંતો અને રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો, ગીતા વગેરે ધર્મગ્રંથોનું એ સર્જન હતું.અર્વાચીન યુગ એવું ધાર્મિક ને સાંપ્રદાયિક નથી હતું. અર્વાચીન યુગમાં તત્વજ્ઞાન, ધર્મ, માનવધર્મ અને વાદોનું સાહિત્ય જોવા મળે છે. કલાપીના સ્વીડન બોર્નનાં ધર્મ વિચાર, કાંતમાં ખ્રિસ્તી દર્શન તો ગાંધી દર્શન અને ગાંધીજી ગાંધીયુગ સર્જે છે.

૪. લોક સાહિત્ય:-મધ્યકાળમાં લોકિક કથા રસ અને લોક સાહિત્યનું સર્જન થયું છે. લોકગીતો-કથાગીતો, લોકકથાઓનો મંગલ પાર મધ્યકાળમાં ઉતર્યા છે.અર્વાચીન યુગમાં લોકસાહિત્યનું સર્જન સ્વાભાવિક રીતે જ અલ્પ છે. પણ એનું સંશોધન સંપાદન- વિવેચન નર્મદથી શરૂ થઈ ઝવેરચંદ મેઘાણીમાં પરાકાષ્ટએ પહોંચે છે. મધ્યકાલીન પદ્યવાર્તાનો પ્રવાહનો અર્વાચીન યુગમાં બંધ થઈ જાય છે, પણ એ વસ્તુ પરની 'સિદ્ધાસન બત્રીસી' જેવી વાર્તાઓ ગદ્ય દેહે પણ આસ્વાદ્ય છે.ગુજરાતી ચલચિત્રો મધ્યયુગનાં લોકસાહિત્ય અને લોકિક કથાઓના વારસા અને મનોહર રૂપે જનતા સમક્ષ ધરી દે છે ને લોકપ્રિય બનાવે છે. મધ્યકાળમાં લોકવાર્તા અને પદ્યવાર્તાનું સ્થાન અર્વાચીન યુગમાં ગદ્યવાર્તાનું સ્થાન અર્વાચીન યુગમાં ગદ્યવાર્તા, નવલકથા લે છે. અને સૌથી વધુ લોકપ્રિય કથારૂપ બની રહે છે.

૫. સાહિત્ય ભાવન:-મધ્યકાલીન યુગમાં રાસો, કથા, આખ્યાન, ભજન, કિર્તન, ગરબી, ગરબા અને રાસની સંસ્કૃતિ પ્રવૃત્ત હતી. એ દ્વારા ધર્મ સંસ્થા સમુહ જીવન આનંદ પ્રમોદના હેતુપાર પડતા અને એવા સાહિત્ય સ્વરૂપની કૃતિઓ રચાતી. આ રીતે મધ્યકાલીન સાહિત્ય વાંચવાનું ઓછું હતું પણ ભાગ લેવાનું વધારે સાહિત્ય હતું. અર્વાચીન યુગનું સાહિત્ય વાચ્ય-પાઠ્ય બની ગયું. માત્ર ભજન, ગરબી કે ગરબા જેવું સમૂહગાન છે. સંઘ નૃત્ય છે. પણ મોટે ભાગે અર્વાચીન સાહિત્ય એ સંસ્કૃતિને સામુહિક મટીને વ્યક્તિગત સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ બની ગયું છે. આજે નાટક, દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય સમૂહ માધ્યમને બદલે વાંચ્ય સાહિત્ય થયું છે.

૬. આશ્રય:-મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય રાજ્યાશ્રય, મહાજનશ્રય, લોકાશ્રયને આધારે રચાયેલું ને ટકેલું હતું. અર્વાચીન યુગમાં આ આશ્રયો મળ્યા હતા પણ કવિ સ્વાશ્રય બને છે અને સ્વતંત્રતા પણ બને છે. આજના સાહિત્યકારોને એવોર્ડથી નવાજવામાં આવે છે. ક્યારેક કોઈ સ્થાનો તો ક્યારેક કંઈ સંસ્થા આ સંસ્કાર દ્વારા આવા એવોર્ડ આપવામાં આવે છે. આ રીતે સાહિત્યકારોની કદર થાય છે.

૭. અભિવ્યક્તિ:-મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય અર્વાચીન સાહિત્યના પ્રમાણમાં સીધું, સાદું, સરળ અને સહજ હતું. અર્વાચીન યુગનું સાહિત્ય સંકુલ, જટિલ, પરોક્ષ, કૃત્રિમ અને કલા આયાસ યુક્ત છે. તેનું સ્વરૂપ વિષય વસ્તુ, અભિવ્યક્તિ અને ભાષાશૈલી મધ્યકાલીન સાહિત્યના મુકાબલે જુદી છે.

૮. મુદ્રણયંત્ર:-મધ્યકાળમાં મુદ્રણયંત્ર તે વખતનું સાહિત્ય કાંઠોપ કંઠ કે હાથ પોથીઓમાં સચવાતું અને તેને પ્રચાર માધ્યમોને લાભ મળતો ન હતો. એથી એ લોક કંઠે ગુંથાઈને સુગેય બનવું અને સમૂહ રહેતું. અર્વાચીન યુગમાં મુદ્રણયંત્ર આવ્યા સાહિત્યના પ્રાગટ્યને પ્રચારના માર્ગ મોકળો કર્યો. કવિ જાતે લોકો પાસે પહોંચી જાય છે.

૯. માધ્યમ:- મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય પદ્યપ્રધાન છે. ગદ્યમાં તો ભાગ્યે જ કોઈ કૃતિ મળી છે. બાકીનું બધું જે પદ્યમાં આ સમયમાં વાર્તાઓ પણ પદ્યમાં જ કહેવાતી. જ્યારે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય ગદ્યપ્રધાન છે. ગદ્યનાં સ્વરૂપો નિબંધ, નવલકથા, નાટક, વાર્તા, વિવેચન, ચરિત્ર વગેરેનું આ સમયમાં ખેડાણ થયું છે.

૧૦. જીવનનો ઉલ્લાસ:-મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય ધર્મપ્રધાન હતો. ધર્મ જ મુખ્ય વિષય હતો. આ સમય અનુસાર ધર્મના રંગે રંગાયેલું હતું. ધર્મો, સંપ્રદાયો અને સંતોનું જ

સાહિત્ય હતું. આ સમયના સાહિત્યમાં જીવનના ઉલ્લાસનો અભાવ હતો. જ્યારે અર્વાચીન સાહિત્યને પ્રધાન સુખ જીવનનો ઉલ્લાસ છે. અર્વાચીન યુગમાં જીવનનો ઉલ્લાસ ભરપુર જોવા મળે છે. ધાર્મિકતાને સ્થાને સામાજિક પ્રકૃતિનો આનંદ, સંસ્કૃતિ તથા અસ્તિત્વવાદ, અતિવાસ્તવ, મહત્વાકાંક્ષા વગેરે ઉમેરાય છે, અને આકર્ષક રૂપે રજૂ થાય છે.

૧૧. ભાષા શૈલી:-મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય લોકો સમક્ષ રજૂ કરવાનો હોય. પ્રત્યક્ષ કથનશૈલી પરલક્ષી પદ્યશૈલી અને અન્યાશની ઓછી કલાત્મક સાહિત્ય કવિઓ પણ ઓછા જ પ્રતિભાશાળી હતા, જે લોકો સમક્ષ કૃતિ રજૂ થતી હતી, તે લોકો પણ અશિક્ષિત હતા તેમાં મધ્યકાલીનની ભાષા સીધી સાદી અને સરળ હતી. જ્યારે અર્વાચીન સાહિત્ય પરલક્ષીતાને પાત્ર નાટ્યાત્મકતા અને કલા પ્રપંચથી મુક્ત છે. અર્વાચીન યુગના સાહિત્યકારો કવિ અને પંડિતો છે. અને વાચકો પણ જ્ઞાની અને સુજ્ઞ હતા. એમને નજરમાં રાખીને જ સાહિત્ય રચાયું.

૧૨. કલાદ્રષ્ટિ:-મધ્યકાળમાં કલાસભાનતાને કવિત્વનું નહિવત છે, તે પોતાને કવિ ગણતા જ નથી. એમણે કવિતા કરવી નથી. ભક્તિ કરવી છે એ વખતના સાહિત્ય દ્વારા કલાત્મક કલાભંગ કાવ્યશાસ્ત્ર અભ્યાસ પણ થોડાકને જ હતું. જ્યારે અર્વાચીન કવિઓ તો સભાન, સુશિક્ષિત, કવિપદ વાસુ, કલાજ્ઞાની સાહિત્યકારો છે. અર્વાચીન યુગના સાહિત્યકારે સાહિત્યને સાહિત્ય ખાતર સેવે છે. તેઓ સાહિત્યિક કારકિર્દી માટે લખે છે. ઇષ્ટ સાહિત્યથી પરિચિત અને પ્રભાવિત છે.

૧૩. સાહિત્ય સ્વરૂપો:-મધ્યકાલીન સાહિત્ય મોટે ભાગે પદ્ય સ્વરૂપો છે. પદ, ઊર્મિ કાવ્યો જ એ પદ, ભજન, કિર્તન, થાળ, આરતી, હાલરડું, રાસ, ગરબી, સ્તુતિ, દુહા, સાખી, છપ્પા, પ્રભાતિયા, કાફી, ચાબખા, પદો, રાજીયા અને મરસિયા જેવા અનેક રૂપો મળે છે. અર્વાચીન સાહિત્યમાં ગદ્યનાં સ્વરૂપો પણ ખેડાય છે. મધ્યકાળનાં કથા સ્વરૂપો, અર્વાચીન કાળમાં મહાકાવ્ય, નવલકથા, ઊર્મિકાવ્ય, વાર્તા, ચરિત્ર સ્વરૂપો પ્રગટ્યા છે, એમાં પણ નાટકો, એકાંકી, પદ્યનાટકો, ગદ્યસંવાદ વગેરે સ્વરૂપો પણ જોવા મળે છે. અર્વાચીન યુગમાં કવિતાક્ષેત્રે વિદેશી સ્વરૂપો પણ ખેડાયા છે, જેમાં સોનેટ, પ્રસસ્તી, કરુણ, હાયકુ ખૂબ ખેડાયા છે. અને ખંડ કાવ્યનું નવું સ્વરૂપ પણ સર્જાયું છે.

૧૪. સમકાલીન રંગપુર્ણ:-મધ્યકાલીન સાહિત્ય તત્કાલીન જીવનનો સાહિત્યિક દસ્તાવેજો એ સમયે ધ્યાનમાં રાખવા સાહિત્ય રચાયું. અર્વાચીન સાહિત્યમાં યુગ ચેતનાનો ધબકાર અનુભવાય છે. ગાંધીયુગના સર્જક ર.વ. દેસાઈ યુગમૂર્તિ વાર્તાલાપ બને છે, તો

ઝવેરચંદ મેઘાણી યુગવંદના કરે છે. અર્વાચીન સાહિત્ય મધ્યયુગના સાહિત્ય કરતા વધુ સારી રીતે સામાજિક કે રાજકીય રીતે પણ રજૂ કરે છે. અર્વાચીન સાહિત્ય એ જીવનની સમીક્ષા કલાત્મક રીતે કરવાનું સ્વીકારે છે.

૧૫. સાહિત્યકારોનું વૈશીષ્ટિક:-અર્વાચીન સાહિત્યકારોમાં વૈશીષ્ટ્ય વિશેષ છે.મધ્યકાલીન સંતોને મન ભક્તિ- જ્ઞાન પ્રોઢ મુખ્ય હતાં અને કાવ્યનું આનંદ ઓછો હતો.જ્યારે અર્વાચીન કવિઓ નિજાનંદી છે. કલાદ્રષ્ટિ ધરાવે છે અને વિશિષ્ટરૂપ ગુણની કૃતિ સર્જે છે.આ રીતે મધ્યકાળમાં અર્વાચીન સાહિત્યના ધોરણે મધ્યકાળ કરતા ઊંચા છે. આ યુગમાં કલાની જ કદર થાય છે. તેથી તેની સાહિત્ય સૃષ્ટિ શ્રેષ્ઠ છે.

અર્વાચીનગુજરાતી સાહિત્યના ઘડતર પરિબળો

ગુજરાતી સાહિત્યના ઘડતર પરિબળો

ગુજરાતી મધ્યકાળના સાહિત્ય વિશે વાત કરવાની હોય એટલે મારી અને તમારી આંખ સામે નરસિંહ મહેતા, મીરાં, અવળવાણીનો ઉદ્બોધક અખો કે પોતાની અદ્ભુત આખ્યાનશૈલીથી સૌને પ્રભાવિત કરનાર પ્રેમાનંદ તરવરવા લાગે. વહેલી સવારના પ્રભાતિયાં હોય કે રાત્રે મોડે સુધી ચાલતી ભજનમંડળીઓની ગુંજ, આ મધુર સંગીતમય સાહિત્ય કાનમાં રણકવા લાગે. ‘વસંતવિલાસ’ના સૌન્દર્યથી ભરપૂર ફાગુ કાવ્યની સુવાસ હોય કે ‘રણમલછંદ’ જેવાં કાવ્યોમાં પ્રગટતી વીરતાનો સ્વાદ હોય; કે પછી ‘ભરતેશ્વર-બાહુબલિરાસ’ જેવાં રાસ, પદ, કાફીઓ, ગરબીઓનો આત્મિક મધુર સ્પર્શની યાદ આપણે ચોક્કસ આ પંચેન્દ્રિયોનાં રસમાં તરબોળ કરી દે છે.

કોઈ પણ સાહિત્યનો ઉદય થાય ત્યારે કવિપ્રતિભાને પ્રેરનારા અને ઘડનારાં પરિબળો હંમેશા મહત્વનો ભાગ ભજવતા હોય છે. કવિની સર્જક પ્રતિભા અને યુગનું સંચારબળ કોઈ પણ સર્જન માટે અગત્યનાં હોય છે. પ્રજાને વારસામાં મળેલી સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક પરંપરા મૌલિક પ્રતિભાને પ્રગટાવે છે. ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યને ઘડનારા પરિબળો જોઈએ તો,

1. ગુજરાતની અસ્મિતા :

ઇ.સ.ની પાંચમી સદીમાં ગુપ્તસામ્રાજ્ય તૂટતાં, ગુજરાતમાં મૈત્રક વંશનું વલ્લભીનું રાજ્ય સ્થપાયું હતું. એ વલ્લભી વિદ્યાપીઠ અને સંસ્કારતીર્થ બન્યું, પણ વલ્લભીનું પતન થયું. એ પછી અણહીલપુર પાટણની પ્રભુતા પ્રગટી. દસમી સદીમાં સોલંકીયુગની સંસ્કૃતિએ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાળની સિદ્ધિએ સ્વતંત્ર અને મહાન ગુજરાતની અસ્મિતા પ્રગટાવી. ગુજરાતની અસ્મિતાએ ‘ગુજરાત રાજ્ય’, ‘ગુજરાતી ભાષા’ અને ‘ગુજરાતી સાહિત્ય’ને ગૌરવપૂર્વક પુરસ્કાર્યાં. ગુજરાતની અસ્મિતા, તેની સાંસ્કૃતિક ઝલક અને ગુજરાતીપણાની ભાવનાએ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યને જન્મ આપ્યો.

2. ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ભવની ભૂમિકા :

દસમી સદીથી ગૌજર અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ભવની પ્રક્રિયા વેગવંતી બની. ત્યારબાદ ગુજરાતી ભાષા, ગૌજર અપભ્રંશના નવા રૂપે, 'ગુજરાતી' તરીકે અવતરે છે. એ સમયના જૈન કવિઓ આરંભે છે, ગુજરાતીમાં સર્જન. લોકભાષા ગુજરાતીમાં રચાવાનું શરૂ થઈ ગયું હતું, તે હેમચંદ્રિય દુહા પરથી દેખાય છે. આપણી ગુજરાતી ભાષા પહેલાં પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ નામે ઓળખાતી, તેને ભાલણ 'ગુર્જર-ભાષા' કહે છે અને પ્રેમાનંદ સૌપ્રથમ 'ગુજરાતી' કહે છે. પ્રેમાનંદ પૂર્વે ચારસોથી વધુ વર્ષથી ગુજરાતી ભાષાનું અસ્તિત્વ દેખાતું હતું. એ ગૌજર અપભ્રંશ પ્રાચીન ગુજરાતી બને છે. પ્રાગનરસિંહ સાહિત્ય પ્રાચીન ગુજરાતીમાં લખાયેલું છે. નરસિંહથી મધ્યકાલીન ગુજરાતીનું સ્વરૂપ બંધાય છે. પ્રેમાનંદથી અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ પ્રચલિત બને છે. ગુજરાતી ભાષાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ગુજરાતી સાહિત્યને વેગ આપે છે.

3. પુરોગામી સાહિત્યિક વારસો :

ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ-ગૌજર અપભ્રંશ એવા ક્રમે ઊતરી આવી છે. પુરોગામી સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષાનું સાહિત્ય ગુજરાતી સ્વરૂપે અવતરવા લાગ્યું. ગુજરાતી એ અપભ્રંશની દીકરી છે. અપભ્રંશનાં રાસા, ચરિત, વાર્તા, ગીતો, પદ્યરચના, દેશીઓ, ગેય ઢાળો, ભાષાશૈલી, વર્ણનરીતિ વગેરે ગુજરાતીમાં અવતર્યાં.

ગુજરાતી ઊર્મિગીતોનાં મૂળ સંસ્કૃત અને અપભ્રંશમાં છે. પૌરાણિક આખ્યાનો સંસ્કૃતમાંથી આવે છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશની વાર્તાઓ ગુજરાતીમાં રૂપાંતર પામે છે. રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત, ગીતા, ઉપનિષદ, વેદાંત, પુરાણો જેવું ધાર્મિક સાહિત્ય, સંસ્કૃત સાહિત્ય વારસાનું છે. આ બધામાંથી જ આરંભકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય સર્જાય છે.

4. ધર્મ અને ધર્મગ્રંથોનો પ્રભાવ:

ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદય અને વિકાસમાં એ સમયના ધર્મો અને સંપ્રદાયોએ તથા ધર્મગ્રંથોએ સારો ફાળો આપ્યો છે. કુમારપાળના સમયમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્યે જૈન ધર્મનો પ્રભાવ વિસ્તાર્યો. એ જૈન ધર્મના કવિઓએ નરસિંહ પૂર્વેનું બસો વર્ષનું મબલક સાહિત્ય સર્જ્યું છે. એ જૈન ધર્મની જ પ્રેરણા અને જૈન સૂરિઓની જ સર્જનપ્રવૃત્તિ કે વિપુલ માત્રામાં એ સમય દરમ્યાન રાસા, પ્રબંધો, ચરિતો, સ્તવનો, ફાગુઓ, ચોપાઈઓ રચાય છે. આ સમયગાળામાં જૈન ધર્મ પ્રેરિત જૈન સાહિત્યપ્રવાહ સાદંત વહ્યાં કરે છે.

તો વૈષ્ણવ ધર્મ નરસિંહ-મીરાં જેવાં ભક્તિમાર્ગી કવિઓને, પૃષ્ઠિમાર્ગ દયારામને, શક્તિ સંપ્રદાય વલ્લભ ધોળાને, જ્ઞાનમાર્ગ નરસિંહ-અખા-ધીરા જેવાને, કબીરપંથી કવિઓ, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય તેના કવિઓને તેમના સંપ્રદાય કે ધર્મનું માતબર સાહિત્ય સર્જવા પ્રેરણા આપે છે.

રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત અને ગીતા જેવા ધર્મગ્રંથોએ કેટલું બધું સાહિત્ય સર્જવા પ્રેરણા આપી છે ? એવા ગ્રંથો ગુજરાતી સાહિત્યનો સ્ત્રોત છે અને એના આ અખૂટ રત્નભંડારમાંથી ગુજરાતી કાવ્યરત્નો પાકતાં રહ્યાં છે.

5. લોકસાહિત્ય : ભાષા-પરંપરા :

કલાસાહિત્ય પૂર્વે લોકસાહિત્ય હોય છે. લોકભાષા ગુજરાતી શિષ્ટ સાહિત્યભાષા બને ત્યારે ગુજરાતીનું લોકસાહિત્ય પ્રેરણા અને પરિબળ બને. 'સિદ્ધહેમ'ના દુહા, જે ગુજરાતીનું પહેલું સાહિત્ય છે, તે

લોકસાહિત્યના જ દુહા છે. અસાઈનની 'હંસાઉલિ' લોકકથા અને તેની ભવાઈ પણ લોકનાટ્ય. લોકસાહિત્યમાં લોકગીત, કથાગીતો અને લોકકથાઓનો ભવ્ય ભંડાર હોય છે. તે સર્જતા સાહિત્યને કામ લાગે છે. લોકગીતોના વિષય, ઢાળ, પદાવલિ ભક્તિગીતોને તૈયાર કરે છે. નરસિંહ ગેય ઢાળોને પદાવલિમાં લાવે છે ક્યાંથી ? લોકગીતોમાંથી જ પદોના ઢાળો જ નહિ, કેટલાંક પદોની પદરચના પણ ઊર્મિકવિતાને સીધેસીધી કામ લાગે છે. નાન્હાલાલ જેવા મહાન કવિ પણ 'ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ' પંક્તિ લોકગીતમાંથી લઈ આવે છે. લોકસાહિત્યના છંદો અને પ્રબંધો 'કાન્હડે પ્રબંધ' અને 'રણમલછંદ' જેવી કૃતિઓ રચાવે છે. લોકવાર્તાઓનો પ્રવાહ પદ્યવાર્તામાં ભળી જઈ વાર્તાને પુષ્ટ કરે છે. લોકસાહિત્ય કથ્ય છે, મધ્યકાલીન સાહિત્ય પણ કથ્ય છે. તેથી બંને કથ્ય ભાષા-શૈલીના સીમાડા પર ભેગાં થાય છે.

6. સમકાલીન સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓની અસર:

મધ્યકાળમાં ધાર્મિક-સામાજિક કે સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓની પરંપરા હતી. રાસા, કથા, આખ્યાન, વાર્તા, ભજનકીર્તન, ગરબા, રાસ એ માત્ર સાહિત્યસ્વરૂપો જ નહોતાં, સંસ્કારી પ્રવૃત્તિઓ હતી. મનોરંજનનાં સાધન પણ હતાં. તેણે ઘણું સાહિત્ય સર્જવું છે. ભજન-કીર્તનમાં ગાવા-ગવડાવવા માટે સંખ્યાબંધ પદો રચાયાં છે. તો લોકસમૂહ સમક્ષ રજૂ કરવા રાસાઓ, પ્રબંધો, આખ્યાનો, વાર્તાઓ લખાયાં છે. પ્રેમાનંદની આખ્યાનપ્રવૃત્તિ એક સાંસ્કૃતિક સંસ્થા હતી. તેણે સાહિત્યઘડતરમાં ફાળો આપ્યો છે.

7. સમાશ્રય : સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ :

સાહિત્યિક પ્રતિભાઓ રાજા, પ્રજા અને ધર્મના સમાશ્રયથી પાંગરી છે. હેમચન્દ્રાચાર્યને કુમારપાળે સમાશ્રયને બહુમાન આપ્યાં, તેથી તેમનું જૈન મુનિઓને જૈન ધર્મસંસ્થાએ આશ્રય આપી મબલક સાહિત્ય સર્જવું. અસાઇત ઠાકરને એની નાતે જાકારો આપ્યો, તો પટેલોએ યજમાનધર્મ બજાવ્યો, તો અસાઇતની ભવાઈને 'હંસાઉલિ' મળ્યાં. શામળને રખીદાસે પોતાની ડેલીએ રાખીને વાર્તા-સાહિત્ય માટે પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. પ્રેમાનંદે પણ દેસાઈ મહેતા શંકરદાસની આજ્ઞાથી અને ઉદરભરણઅર્થે આખ્યાન રચ્યાં છે.

લોકો કે ભાવકોનો ભાવ સર્જકોને સારું બળ પૂરું પાડે છે. ભજનના રસિકો, ગરબાના રમનારા, રાસના ખેલનારા, આખ્યાન-વાર્તાઓનો પ્રતિભાવ અને સદ્ભાવ પ્રોત્સાહક નીવડે છે.

8. ઉદાત્ત યુગભાવના પ્રત્યે જાગૃતતા:

ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદ્ભવનો કાળ એ ગુજરાતનો સુવર્ણયુગ હતો. એ યુગમાં સંસ્કૃતિ, ધર્મ, ઉચ્ચજીવન, કર્તવ્ય, પાવિત્ર્ય, સ્ત્રીદાક્ષિણ્ય, પ્રેમ, શૌર્ય, દેશભાવના, શૂરવીરતા વગેરે ભાવનાઓ ઊભરાતી હતી. ગુજરાતની અસ્મિતા, ભારતીય ધર્મ અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો જુવાળ આવ્યો હતો. એ યુગભાવનાની અભિવ્યક્તિરૂપે સાહિત્ય સ્ફુર્યું છે. પ્રાગનરસિંહયુગની વિશિષ્ટ કૃતિઓ આ યુગભાવનાનું સર્જન છે. 'રણમલ છંદ' અને 'કાન્હડે પ્રબંધ' દેશપ્રેમ અને વીરત્વની ભાવનાની અભિવ્યક્તિ છે. 'વસંતવિલાસ' સૌંદર્ય અને પ્રેમનો આવિષ્કાર છે. 'સંદેશરાસક' સ્નેહનો સંસ્કાર છે. 'સિદ્ધહેમ'ના દુહા તો જીવનમૂલ્યોની ભાવનાનાં મૌક્તિકો છે. 'ભરતેશ્વર-બાહુબલિરાસ', 'સ્થૂલિભદ્રકાગુ', 'નેમીનાથચતુષ્પટિકા' જેવી કૃતિઓ જૈન ધર્મની ભાવનાનું ઉત્સુકરણ છે. 'હંસાઉલિ' જેવી વાર્તામાં રસિક સંસ્કારિતા છે. મધ્યયુગ

જીવનની ઉદાત્ત ભાવનાનો યુગ હતો, તેથી ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ, દર્શન, કર્મ, ધર્મની ભાવનાની કવિતા જન્મી.

9. મુસ્લિમશાસન અને ઇસ્લામિક સંસ્કાર :

મધ્યકાલીન સાહિત્યનો ઉદય સોલંકીયુગમાં થયો, પણ ઇ.સ.૧૩૦૦ની આસપાસથી વિદેશી અને વિદર્શિઓનું મુસ્લિમશાસન આવ્યું, તે છેક ઇ.સ.૧૭૫૦ સુધી ચાલ્યું. ચારસોથી વધુ વર્ષના મુસ્લિમશાસન દરમિયાન જ મોટાભાગનું મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય સર્જાયું છે. મુસ્લિમ આક્રમણનો સામનો રાજપૂતો કરી શક્યા નહિ. સોમનાથનું પતન થયું. 'કાન્હડેપ્રબંધ'માં વર્ણવેલી કડુણતા સર્જાઈ. આથી હિંદુ ધર્મ-સંસ્કૃતિના અસ્તિત્વ અને જતન માટે જ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ, તેમાંની એક તે ધાર્મિક સાહિત્યસર્જન, ધર્મે ભક્તિ દ્વારા શક્તિ મેળવી. રાસા, ભજન, આખ્યાન બધું રચાયું. મુસ્લિમ-પ્રતિકારની એવી 'રણમલ્લ છંદ' અને 'કાન્હડે પ્રબંધ' જેવી કૃતિઓ ઉદ્ભવી. હિંદુ ધર્મો-સંપ્રદાયોનું સાહિત્ય મુસ્લિમ-પ્રતિકારની આડપેદાશ પણ છે.

આગળ જતાં, સમન્વયની ભાવના જાગી. ઇસ્લામદર્શન અને જ્ઞાનમાર્ગ નિકટ આવ્યાં. 'જાતપાત પૂછે નહિ કોઈ, હરિકો ભજે સો હરિકા હોય' એવી અ-ભેદ અને સમભાવની ભાવના જાગી. કબીરે આડો આંક વાળી દીધો. કબીરની બાંધમાંથી સંખ્યાબંધ માનવતાવાદી કવિ નીકળ્યાં. જ્ઞાન-ભક્તિ માર્ગમાં આત્મા જ જોવાયો, દેહ નહીં. કેટલાંક સૂફી સંતો અને હિંદુ સંતો પ્રેમભક્તિમાં સમાન હતા. ઇસ્લામનો નિર્ગુણ નિરાકારવાદ, મૂર્તિવિરોધી વગેરે નિરાકારવાદી નિર્ગુણ પંથને અનુરૂપ લાગ્યાં. હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાનાં કબીરપંથી, નાનકપંથી, પીરાણા સંપ્રદાય વગેરેએ પણ ઢગલાબંધ સાહિત્ય સર્જાવ્યું છે. મુસ્લિમ આક્રમણે હિંદુ ધર્મના વિશાળ સાહિત્ય વારસાને પ્રજા સમક્ષ ધરી દેવાનો ઉત્સાહ વધારી મૂક્યો; એથી, જે સાહિત્ય સર્જાયું તેવું જ સમન્વયભાવનાથી પણ સર્જાયું.

આમ જોઈએ શકાય કે આપણે જેને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય કહીએ છીએ, તે લગભગ સાતસો વરસના વિશાળપટ પર ફેલાયેલું સાહિત્ય છે. સંસ્કૃતની જેમ પ્રાકૃત-અપભ્રંશ સાહિત્યનો પ્રભાવ પણ વત્તાઓછા પ્રમાણમાં ગુજરાતી સાહિત્યના સર્જકોએ ઝીલ્યો જ છે, પણ એ સિવાય પણ હિન્દી, વ્રજ જેવી ભાષાઓની પણ સાહિત્ય પર અસર અનુભવાય છે. મધ્યકાળમાં ઘણું ખરું સાહિત્ય ધર્મપ્રવાણ રચાયું, પરંતુ સમાજને ક્યારેય કવિઓની ખોટ સાલી નથી. મધ્યકાળના કવિકુળે સમાજને તેની પ્રતિફળ પરિસ્થિતિમાં પણ બૌદ્ધિક વિનોદ, સાહિત્યરસ અને ધર્મ સાથે બાંધી રાખ્યાં છે અને ગદ્ય-પદ્યના માધ્યમથી ગુજરાતી ભાષાને ઘડી, પળોટી, કેળવીને ભાવક્ષમ, અર્થગ્રાહી અને મધુર-રસિક બનાવી છે.

• સુધારા- નર્મદયુગના લક્ષણો:-

- ગુજરાતમાં અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રસાર થતા સમાજ જીવનમાં ક્રાંતિના મંડાણ થયા. આ ક્રાંતિનાં કારણે અંગ્રેજી સાહિત્યના અધ્યયન પરિશીલનથી સાહિત્ય રીતિમાં પરિવર્તન આવ્યું

આ યુગના સાહિત્યકારો નર્મદ, દલપતરામ, નવલરામ, નંદશંકર કરશનદાસ મૂળજી વગેરે સાહિત્યકારોએ પોતાના સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે સમાજ સુધારો જ આપ્યો છે. જેથી આ યુગને સુધારાયુગ ઉપરાંત આ યુગના અગ્રણી સુધારક અને તેજસ્વી સાહિત્યકાર પણ નર્મદ હોય તેથી 'નર્મદયુગ' તરીકે પણ આ યુગને ઓળખવામાં આવ્યો. આ યુગના કેટલાક લક્ષણો ઉડીને આંખે વળગે તેવા નીચે મુજબ છે:

- ૧. અનેકવિધ વિષયમાં કાવ્ય સર્જન:- નર્મદ, દલપતરામ અને નવલરામે મધ્યકાલીન પરંપરાને અનુસરી પદ, બારમાસી, આખ્યાન, ગરબી વગેરેની રીતિની કવિતામાં અનુસરણ કર્યું. પણ એ કવિતાનો વિષય બદલાયો. નવલરામે એમની કવિતાઓમાં કન્યા કેળવણી, બાળવિવાહ નિષેધ, વિધવા વિવાહ વગેરેને વિષય બનાવી સમાજ સુધારક પ્રબોધ્યો, તો નવલરામે ગુજરાતી સાહિત્યને સંખ્યાબંધ હાસ્યરસની કવિતાઓ આપી એમણે પણ સમાજ સુધારી એમની શૈલીમાં પ્રબોધ્યો. અંગ્રેજી કવિતાના સંપર્કથી પ્રવૃત્તિને પ્રણય જેવા વિષયો ગુજરાતી કવિતામાં પહેલી વાર દાખલ થયાં અંગ્રેજી ઊર્મિ કાવ્ય ભણેલા નર્મદે પૂર્વ-પશ્ચિમની અસર નીચે ઊર્મિ કવિતાઓ લખી તો કાલિદાસના ઋતુસંહારનું અનુસરણ કરીને વન-વર્ણન, ઋતુ-વર્ણન જેવા કાવ્યો લખ્યા. આમ સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ગ્રંથો પરથી પોતાની રૂચી ધડનારા નર્મદ અને મુખ્યત્વે ગુજરાતી વ્રજ ભાષામાં કવિતા રચનાર દલપતરામે પ્રકૃતિ વર્ણનની કવિતાઓ આપી છે.

- નર્મદે આત્મલક્ષીતા સિદ્ધ કરીને પ્રણયનાં કાવ્યો લખ્યા. દેશાભિમાન અને લાગણી જેવા શબ્દો પહેલીવાર ગુજરાતને આપનાર દેશપ્રેમના વિષયો, જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય હતા. એની જગ્યાએ અનેક વિધ વિષયો જેવા કે પ્રણય, પ્રકૃતિ, દેશપ્રેમ, વતન પ્રેમ અને સમાજ સુધારો જેવા વિષયો આ યુગમાં પહેલીવાર જોવા મળે છે.

- ૨. સમાજ સુધારો:-

- ગુજરાતમાં અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રસાર થતા એકબાજુ સમાજ જીવનમાં ક્રાંતિના મંડાણ થયા અને સમાજ સુધારણાનો અવાજ ઉત્તરોત્તર બુલંદ બનતો ગયો હતો તો બીજી બાજુ અંગ્રેજી સાહિત્યના અધ્યયન પરિશીલનથી સાહિત્યનાક્ષેત્રે પણ મોટું પરિવર્તન આવ્યું. આ યુગમાં એકબાજુ સમાજ સુધારાનો ઝુંબેશ અને બીજી બાજુ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ એકબીજાની પોષક અને પુરસ્કૃત બની આ યુગના સાહિત્યકારો દલપતરામ, નર્મદ, નવલરામ, મહીપતરામ, નંદશંકર, કરશનદાસ મૂળજી વગેરે સમાજહિત ચિંતકોએ પોતાના સાહિત્ય દ્વારા મુખ્યત્વે સમાજ સુધારાનો જ બોધ આપ્યો છે, તેથી આ પણ સુધારા તરીકે ઓળખાય છે. આમ સુધારો એ આ યુગનું પ્રધાન લક્ષણ બની રહે છે.

ગુજરાતમાં સુધારા પ્રવૃત્તિની પહેલ કરનાર દુર્ગારામ મહેતાજી હતા. તેમણે ઉચ્ચ-નીચના ભેદભાવ ફરજિયાત વૈવિધ્ય, ભૂત-પ્રેત તથા વહેમ, અંધશ્રદ્ધા, મૂર્તિપૂજા જેવી રૂઢિઓ અને માન્યતાઓ સાથે પોતાને સુઝે તેવી સ્વતંત્ર બુદ્ધિ પ્રમાણે વિચાર શ્રેણી પ્રચલિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે નર્મદ મુબઈની “બુદ્ધિવર્ધકસલા”માં ભેગા થયેલા હિન્દુઓને મંડળી મળવાથી થતા લાભ સમજાવી રહ્યો છે અને ભેગા થયેલા નવયુવાનોને નીચેની પંક્તિઓથી ઉત્સાહ વધારી રહ્યો છે.

- “આમે મરવું, તે મેં મરવું. કા’ન લડતા મરવું?

- છતે જોરને છતે ઉપાયે, કા’ કેદીમાં ખપવું?”
- સહુ ચલો જીવવા જંગ બ્યુગલો વાગે,
- યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે.”

- પોતાની જિંદગીને હોડમાં મુકીને સતત ૨૦ વર્ષ સુધી આ વીર સુધારકે ગુજરાતી સમાજમાંથી અજ્ઞાન, વહેમ, જડતા અને કાયરતાને દુર કરીને જ્ઞાન અને વિચાર યુક્ત વર્તનનો પ્રકાશ ફેલાવવાનો મહાન પુરુષાર્થ કર્યો હતો.
- . ગદ્ય લેખનનો આરંભ:-
- આ યુગમાં સાહિત્યક્ષેત્રે અનેક નવપ્રસ્થાનો થયા. મધ્યકાળમાં માત્ર પદ્ય જ રચાતું હતું એની જગ્યાએ આ યુગમાં ગદ્યની શરૂઆત થઈ. નિબંધ, નવલકથા, આત્મચરિત્ર, નાટક, વિવેચન, પ્રવાસ સાહિત્ય જેવા નવીન ગદ્ય પ્રકારો સર્જવા લાગ્યા. નંદશંકર મહેતાએ રસેલ સાહેબના સૂચનાને સર વોલ્ટર સ્કોટની અંગ્રેજી નવલકથાને નમુનો ગણી ગુજરાતી સાહિત્યની સૌથી પહેલી એતિહાસિક નવલકથા ૧૮૬૬માં 'કરણ ઘેલો' લખી તો દલપતરામ અંગ્રેજી ભણ્યા ન હતા છતાં ફાર્બસ સાહેબના સંપર્કથી અંગ્રેજી કૃતિના આધારે 'લક્ષ્મી' નાટક લખ્યું. 'ગુલાબી' નામનું નાટક જે અંગ્રેજી નાટ્ય પદ્ધતિથી લખાયેલું નગીનદાસ તુળજીદાસ મારફતે પાસેથી ગુજરાતી સાહિત્યને પ્રાપ્ત થાય છે જે ગુજરાતી નાટ્ય સાહિત્યમાં પ્રથમ મોલિક નાટક ગણાયું છે. દલપતરામનું મિથ્યાભિમાન નાટક ભવાઈ શૈલીનું હાસ્યરસનું નાટક પણ આજ યુગમાં લખાયું તો રણછોડભાઈ ઉદયરામે સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી નાટક રીતિએ 'લલિત દુઃખ દર્શના' નાટક લખીને ગુજરાતીના નાટ્ય સાહિત્યના પિતા તરીકેનું માન મેળવ્યું.
- નવલરામે માલીચેરના મોક ડોક્ટર નામના નાટકનું 'ભદ્રનું ભોપાળું' નામનું સફળ રૂપાંતર કરી બતાવ્યું અને ફાર્બસ સાહેબના રાસમાળાની એતિહાસિક કથાને આધારે 'વીરમતી' નામનું નાટક લખ્યું. નર્મદે અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી પ્રેરણા મેળવીને ગુજરાતી સાહિત્યની સૌથી પહેલી આત્મકથા 'મારી હકીકત' ગુજરાતી સાહિત્યને આપી. મહિપતરામે પોતાના ઇંગ્લેન્ડના પ્રવાસનું વર્ણન 'મારી ઇંગ્લેન્ડની મુસાફરી'માં કર્યું. નર્મદે પોતાની ભાષા (ગુજરાતી) નો શબ્દકોશ એકલે હાથે ૧૨ વર્ષની જહેમતે તૈયાર કર્યો. આમ નવલકથા, નાટક, આત્મકથા, નિબંધ, પ્રવાસ લેખન વગેરે વિવિધ પ્રકારોનો આરંભ નર્મદ યુગમાં જ થયો.
- ૪. કાવ્યક્ષેત્રે નવપ્રસ્થાનો (નવતર પ્રયોગ):-

- ગુજરાતી કવિતાને નવો આકાર, નવા ભાવ, નવા વિષય અને નવી પદ્ધતિ આપનાર સોપ્રથમ નર્મદ છે. ગુજરાતી કવિતાને મધ્યકાળનો રૂઢ વિષયોના બંધનોમાંથી મુક્ત કરી એના બદલે પ્રકૃતિ, પ્રણય, વિશ્વ, સ્વદેશપ્રેમ જેવા નવા વિષયો આપનાર નર્મદ જ છે. પરિણામે ગુજરાતી કવિતાનું વેગ વિશાળ બન્યું હતું. નર્મદે પરલક્ષી ઢબે રચાતી ગુજરાતી કવિતાને આત્મલક્ષી વળાંક આપ્યો આ રીતે આત્મલક્ષી ઢબે અંગ્રેજી પદ્ધતિના ઊર્મિકાવ્યો નર્મદે પહેલીવાર વિપુલ પ્રમાણમાં આપ્યા તેથી જ તો સુન્દરમ કહે છે તેમ નર્મદના વ્યક્તિત્વનું પહેલું અને મોટું જોડાણ આત્મલક્ષીતા છે, તો વિશ્વનાથ ભટ્ટ કહે છે કે, “નર્મદે ગુજરાતી કાવ્ય નોકાનું સુકાન જ ફેરવી નાખ્યું અને એકદમ નવી દિશામાં નવા જ પાણીમાં એને તરતી મૂકી દીધી.”
- દલપતરામની અર્વાચીન સાહિત્યની પ્રથમ ક્યાંથી કરાવતી કૃતિ ‘બાપાની પીપર’ મધ્યકાળની કાવ્ય સ્વરૂપોથી વિષય અને રજૂઆતની દ્રષ્ટિએ જુદી પડી જાય છે. આ ઉપરાંત વિષયની દ્રષ્ટિએ હજારખાનની ચઢાઈ જાત્રા સ્થળી વગેરે પ્રાચીન કાવ્યો સ્વરૂપોથી જુદી પડી જતાં એમના લાંબા કાવ્યો છે. નર્મદયુગના કાવ્ય ક્ષેત્રે નવપ્રસ્થાનો જોવા મળે છે.

પંડિતયુગ

ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર કહે છે એમ “નર્મદની પેઢી અસ્ત પામી તે પહેલાં તેના કરતાં વધુ સત્વશાળી એટલું જ નહીં, સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં માગ મુકાવે એવી પ્રતિભાશાળી ઉચ્ચ જીવાન્નેમ અને અનોખી સાહિત્યછટા સાથે ઉદય પ્રાપ્તિ હતી... તે પેઢી તે પંડિત યુગ ...”

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો બીજો તબક્કો ઇતિહાસમાં પંડિતયુગ તરીકે ઓળખાય છે. સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના વિકાસની દ્રષ્ટિએ એ અતિમહત્વનો તબક્કો છે. તેને સમન્વય યુગ અથવા ગોવર્ધનયુગ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ કેળવણીને લીધે પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય સાથે પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યથી પરિચિત સર્જકોનો જે વર્ગ ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવ્યો તે વર્ગની સુધારાલક્ષી દ્રષ્ટિ નર્મદ-દલપત કરતાં વધારે સ્વસ્થ અને પર્યેષક વૃત્તિવાળી હતી.

સુધારાના વિચારમાં પ્રજાને સમજવા લાગ્યું હતું કે પશ્ચિમનું બંધુ જ સારું અને પુરવાનું નકામું એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. યુનિવર્સિટીની કેળવણી પામેલાં નવસ્નાતકોમાં તારતમ્યવૃત્તિ પ્રગટ થઈ એ મોટું પરિવર્તન ગણાય.

પંડિતયુગમાં -

- સોનેટ, ખંડકાવ્ય, ગઝલ જેવાં સ્વરૂપો વધુ કલાઘાટવાળાં મળ્યાં.
- આ તબક્કાની કવિતામાં ગહનતા-ઊંડાણ, વ્યાપકતા, વિસ્તાર જોવા મળે છે.
- આ નવસ્નાતકોએ સર્જન ઉપરાંત તુલનાત્મક અધ્યયન, વાચન, ચિંતન, વગેરે મારફતે પંડિતયુગને સમૃદ્ધ કર્યો.
- ઊંચી સર્જકતા, ઊંડી વિદ્વત્તા અને અભ્યાસનિષ્ઠા
- પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં શુભ તત્વોનો સમજપૂર્વક સ્વીકાર અને સમન્વય
- વિચારોમાં સ્વસ્થતા
- કેવળ આવેશ નહીં પરંતુ ગંભીર ચિંતન
- સંસ્કૃત અને ફારસી ભાષાની સાથે અંગ્રેજી ભાષાનો આત્મીયતાથી સ્વીકાર
- ભવ્યતા અને ઉદાત્તતાનો અભિગમ
- કલાજગતમાં સંસ્કારિતાપૂર્ણ આદર્શવાદનાં દર્શન
- પૂરી ગંભીરતાથી સાહિત્યસેવા
- સર્જનના ક્ષેત્રે સ્વરૂપ, ભાષા, અભિવ્યક્તિના અનેક નવા પ્રયોગ
- વિવેચન ઉપરાંત અનુવાદ સંશોધન, સંપાદનનાં ક્ષેત્રો વધુ ક્ષમતાથી ખેડાયા
- સાહિત્યસર્જકો સંસ્કૃતિસર્જકો કે સંસ્કારસેવકો ગણાયા.
- પ્રજાનો બૌદ્ધિક વિકાસ

આ બધાં લક્ષણોને આધારે આ યુગના સીમાસ્તંભરૂપ સર્જકોને દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

- ૧૦.૧. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી :

ગો.મા. ત્રિપાઠીને પંડિતયુગનાં સીમાસ્તંભ રૂપ કે પછી સીમાચિહ્ન બનાવવા પાછળ તેમના જીવન આ ઘટના નોંધપાત્ર બની રહે છે. કોલેજના અભ્યાસકાળ દરમિયાન જીવન જીવવા અંગે તેમણે ત્રણ સંકલ્પ કર્યા :

- એલએલ.બી થઈ મુંબઈમાં વકીલાત કરવી
- ક્યારેય નોકરી કરવી નહીં
- ચાળીસમે વર્ષે વ્યવસાયમાંથી નિવૃત્ત થઈ શેષ જીવન સાહિત્ય અને સમાજની સેવામાં સમર્પિત કરવું.

- આ સંકલ્પ અનુસાર વ્યવસાયમાંથી નિવૃત્ત થઈ ૧૮૯૮માં લેખનકાર્યના સાતત્ય સારુ નડિયાદ આવીને રહ્યા. ૧૯૦૫માં અમદાવાદની પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ બન્યા.
- કોલેજકાળ દરમિયાન કાવ્યરચના કરવાનો અને લેખો લખવાનો પ્રારંભ થઈ ગયેલો. પ્રારંભનાં વર્ષોમાં ગુજરાતી કવિતા કરતાં સંસ્કૃત કવિતા રચવા તરફ વિશેષ રુચિ હતી તે સંસ્કૃતમાં એમણે કરેલા ગિરનારવર્ણન પરથી તેમ જ કાલિદાસના 'મેઘદૂત' ના અનુકરણમાં શરૂ કરેલું 'મનોદૂત' કે પ્રથમ પુસ્તી હરિલક્ષ્મીના અવસાનથી જન્મેલા શોકથી ૧૮૭૫માં રચાયેલું 'હૃદયરુદિતશાતક' એ કાવ્યો પરથી જોઈ શકાય છે.
- ૧૮૭૩ના વર્ષમાં અંગ્રેજીમાં લખાયેલા 'ઈઝ ઘેર એની ક્રિયેટર ઓવ ધ યુનિવર્સ ?', 'ધ સ્ટેટ ઓવ હિંદુ સોસાયટી ઈન ધ બોમ્બે પ્રેસિડન્સી' કે એવા અન્ય લેખો એમની વ્યાપક વિષયોને ઊંડાણથી લેવાની મનોવૃત્તિના સૂચક છે.
- એમના જીવન-વિચારને સમજવામાં ખૂબ ઉપયોગી, ૧૮૭૭માં લખાયેલો 'એ રૂડ આઉટલાઈન ઓવ ધ જનરલ ફિયર્સ ઓવ એસેટિઝમ ઈન માય સેન્સ ઓવ ધ વર્ડ' લેખ છે. સંસારત્યાગમાં નહીં, સંસારસેવા અર્થે જીવન સમર્પિત કરવું એ જ સાચો સંન્યાસ એવી પ્રવૃત્તિમય સંન્યાસની ભાવના એમણે એ લેખમાં રજૂ કરી છે.
- સરસ્વતીચંદ્ર :
- ૧૮૮૩ થી જેની રચનાની પ્રારંભ થઈ ગયો હતો તે 'સરસ્વતીચંદ્ર': ભા.૧ (૧૮૮૭) નવલકથા એમની ગ્રંથરૂપે પ્રગટ થયેલી પહેલી કૃતિ છે. પછી ક્રમશઃ તેના ભા. ૨ (૧૮૯૨), ભા.૩ (૧૮૯૮) અને ભા.૪ (૧૯૦૧) ચૌદ વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયા. યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ કેળવણીને લીધે પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય સાથે પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યથી પરિચિત સર્જકોનો જે વર્ગ ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવ્યો તે વર્ગની સુધારાલક્ષી દ્રષ્ટિ નર્મદ-દલપત કરતાં વધારે સ્વસ્થ અને પર્યેષક વૃત્તિવાળી હતી. આ લેખક એ વર્ગના અગ્રયાથી સર્જક હતા. પશ્ચિમની પ્રવૃત્તિપરાયણ ભૌતિકવાદી સંસ્કૃતિ, ભારતની નિવૃત્તિપરાયણ અધ્યાત્મવાદી પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિ અને તેનું અર્વાચીન સ્વરૂપ-એ ત્રણેના સંગમસ્થાને ઊભેલી ભારતીય પ્રજાએ નવી સંસ્કૃતિનું નિર્માણ કરવા માટે આ ત્રણે સંસ્કૃતિમાંથી શું ગ્રહણ કરવું ને શું છોડી દેવું એ અંગે તે સમયના બુદ્ધિજીવી વર્ગે જે મંથન અનુભવ્યું તે એના સર્વગ્રાહી સૂક્ષ્મ રૂપમાં આ નવલકથામાં પ્રગટ થયું છે. ઓગણીસ વર્ષ જેના પર કામ કર્યું એવી, આશરે અઢારસો પૃષ્ઠમાં વિસ્તરેલી, ગુજરાતી સાહિત્યની શકવર્તી બનેલી આ મહાનવલકથામાં લેખકની સર્જકચિંતક

તરીકેની સમગ્ર શક્તિનો નિયોડ છે. આ નવલકથાનું સર્જન તેમને સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યના સીમાસ્તંભ બનાવવા માટે પૂરતું છે.

- રા.વિ.પાઠક કહે છે તેમ 'સરસ્વતીચંદ્ર' માત્ર પ્રણયકથા નથી; પ્રણયકથા નિમિત્તે એ સંસ્કૃતિકથા છે. એમની સર્જક તરીકેની ઊંચી શક્તિ ઘટનાસંયોજન, પાત્રનિરૂપણ ને ભાષામાં પ્રગટ થઈ છે.
- આ બૃહત્કાય નવલકથા અનેક દ્રષ્ટિએ ગુજરાતી સાહિત્યની શકવર્તી કૃતિ છે.
- આ કથાને 'પુરાણ', 'પંડિતયુગનું મહાકાવ્ય', 'મહાનવલ' વગેરે રૂપે ઓળખાવવામાં આવી છે. ગાંધીજી પૂર્વે ગુજરાતના શિક્ષિત સમાજ પર ઊંડો પ્રભાવ આ નવલકથાએ પાડ્યો એનું કારણ આ કૃતિમાં વ્યક્ત થયેલું જીવનવિષયક ઊંડું વ્યાપક ચિંતન તથા એ ચિંતનને કળારૂપ આપનારી સર્જકપ્રતિભા છે.
- પ્રથમ પત્ની હરિલક્ષ્મીના અકાળ અવસાનના આઘાતમાંથી રચાયેલું કાવ્ય 'સ્નેહમુદ્રા' લખવાનું શરૂ થયેલું ૧૮૭૭થી, પરંતુ તે પ્રગટ થતું ૧૮૮૯માં. સ્વજન મૃત્યુના અંગત શોકમાંથી જન્મ્યું હોવા છતાં કથા અને પાત્રોના સંયોજનથી પ્રેમજન્ય શોકના સંવેદનને લેખકે પરલક્ષી રૂપ આપ્યું છે.
- 'સ્વ.સાક્ષર નવલરામ લક્ષ્મીરામનું જીવનવૃત્તાંત' (૧૮૯૧)એ ગુજરાતના આદ્યવિવેચક નવલરામનું જીવનચરિત્ર છે.
- 'માધવરામ સ્મારિકા' (૧૯૦૦)માં નાગર જ્ઞાતિનો પરિચય, નડિયાદના વડનગરા નાગરોની વંશાવળીઓ અને લેખકના પૂર્વજોનું વૃત્તાંત છે.
- 'લીલાવતી જીવનકલા' (૧૯૦૫) એ પોતાની જયેષ્ઠ પુત્રી લીલાવતીનું, એના અવસાન પછી લેખકે રચેલું જીવનચરિત્ર છે.
- 'કવિ દયારામનો અક્ષરદેહ' (મરણોત્તર પ્રકાશન, ૧૯૦૮)માં લેખકે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના છેલ્લા કવિ દયારામના સાહિત્યમાં રહેલી તત્ત્વવિચારણાને સ્પષ્ટ કરી છે.
- મરણોત્તર પ્રકાશિત અને અધૂરી રહેલી કૃતિ 'સાક્ષરજીવન' (૧૯૧૯)માં સાક્ષરજીવન ગાળતા વિદ્યાપુરુષોનું ઐતિહાસિક અને વર્તમાનકાળનું જીવન, એવા સાક્ષરોના પ્રકાર, સાક્ષરજીવનના આદર્શો, પ્રજાજીવનમાં સાક્ષરોનું સ્થાન ઇત્યાદિની ચર્ચા છે.
- 'અધ્યાત્મજીવન અથવા અમર જીવનનો શ્રુતિબોધ' (૧૯૫૫) એ ૧૯૦૨-૦૩ ની આસપાસ લખેલી અને પછી અધૂરી છોડેલી કૃતિમાં જીવન્મુક્ત મનુષ્ય કોને કહેવાય તેની સૂક્ષ્મ ને શાસ્ત્રીય ચર્ચા છે.

- લેખકની અંગ્રેજી કૃતિ 'કલાસિકલ પોએટ્સ ઓફ ગુજરાત એન્ડ ધેર ઈન્ફ્લુઅન્સ ઓન ધ સોસાયટી એન્ડ મોરલ્સ' (૧૯૯૪)માં લેખકે પોતાને ઉપલબ્ધ સામગ્રીને આધારે, મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતાએ તત્કાલીન સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક જીવન પર શી અસર કરી તેની ચર્ચા કરી છે.
- 'સ્કેપ બુક્સ'-પાર્ટ ૧,૨,૩ (૧૯૫૭, ૧૯૫૯, ૧૯૫૯) એ મરણોત્તર પ્રકાશિત કૃતિમાં લેખકની ૧૮૮૮ થી ૧૯૦૬ દરમિયાનની સાત ખંડમાં લખાયેલી અંગત નોંધો છે. લેખકની આત્મપરીક્ષક પ્રકૃતિની નીપજરૂપ આ નોંધો રોજનીશી અને આત્મચરિત્રથી ભિન્ન સ્વરૂપવાળી છે.
- 'યૂની ધ સતી' (૧૯૦૨) એ ભરૂચની એક સન્નારીના જીવન પરથી લખાયેલી વાર્તા વર્ણનાત્મક છે. પ્રકાશિત ન થયેલી લેખકની કૃતિઓમાં ૧૯૦૧માં રચાયેલું 'ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી' નાટક 'સરસ્વતીચંદ્ર' ની કથાને આગળ લંબાવે છે એ દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે.

- ૧૦.૨. બાલાશંકર કંથારિયા :

પંડિતયુગના સીમાસ્તંભરૂપ સર્જકોમાંના એક એવા બાલાશંકર કંથારિયા વિષે સુન્દરમ્ કહે છે, “પ્રાચીનો અને અર્વાચીનો વચ્ચે સેતુ તરીકેનું જે સ્થાન દલપતરામનું છે તેવું જે સ્થાન અર્વાચીન કવિતાના પહેલા અને બીજા સ્તંભકની વચ્ચે બાલાશંકરનું છે.” ‘બાલ’, ‘કલાન્ત’ જેવાં તખલ્લુસધારી બાલાશંકરનું કાવ્યસર્જન વિપુલ નથી પણ ગઝલના સ્વરૂપને ઘાટ આપનારું છે. ગઝલના સ્વરૂપને ગુજરાતી કવિતામાં સ્થિર કરનાર છે બાલાશંકર. તેઓ ગુજરાતી ગઝલના પિતા છે અને એ દૃષ્ટિએ તે સીમાસ્તંભ રૂપ બની રહે છે. ‘હરિપ્રેમપંચદશી’ કાવ્યસંગ્રહમાં પ્રત્યેક ગઝલમાં પંદર કડી નિરૂપાઈ હોવાથી પંચદશી. આ સંગ્રહની ગઝલો એ બાલાશંકરનું કવિ તરીકેનું મહત્વનું અર્પણ. ‘જિગરનો યાર’, ‘દીઠી મેં’, ‘બોધ’, ‘નાદાન બુલબુલ’, ‘દર્શનેચ્છા’ વગેરે તેમની પ્રસિદ્ધ રચના છે.

“ગુજારે જે શિરે તારે જગતનો નાથ તે સહેજે..” – રત્નકણિકા બનેલી પંક્તિ છે.

“મુખચંદ્રમાં મેં દીઠી છે આખી છબિ આ જગતની
પણ આંખડી મુજમાં વસી તું, તેથી મેં દીઠી નહીં..”

વળી, ૧૮૯૪માં ‘કલાન્ત કવિ’ નામે સંસ્કૃત શૈલીમાં શિખરિણી છંદમાં સો શ્લોકોનું દીર્ઘ કાવ્ય પણ રચ્યું છે જેમાં ભવભૂતિ અને કાલિદાસનું સુખદ સ્મરણ કરાવે તેવાં ચિત્તાહાર ઋતુવર્ણન ગુજરાતી ભાષામાં સૌપ્રથમ રજૂ થયાં છે.

આ સિવાય આ રસકવિએ આદ્યશંકરાચાર્ય રચિત 'સૌંદર્યલહરી'નો સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે. જે તેમની સર્ગશક્તિ અને અનુવાદશક્તિની સિદ્ધિ દાખવે છે. તેમણે રાજશેખરરચિત સંસ્કૃત રચના 'કર્પૂરમંજરી', શૂદ્રક રચિત સંસ્કૃત કૃતિ 'મૃચ્છકટિક', ભારતેન્દુ હરિચંદ્ર રચિત હિન્દી નાટક 'ચંદ્રાવલી' ઉર્દૂ-ફારસી ગ્રંથ 'દિવાન-એ-હાફિઝ'માંથી કેટલીક રચનાઓના અનુવાદો પણ કર્યા હતા. તેમણે કુલ ત્રણ સામયિકો શરૂ કર્યા હતાં - 'ભારતીભૂષણ', 'કૃષ્ણ મહોદય' અને 'ઈતિહાસમાલા'. એ ઉપરાંત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં હતા ત્યારે 'બુદ્ધિપ્રકાશ'નું સંપાદન સંભાળ્યું હતું. ઉમાશંકર જોશી કહે છે તેમ, “અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાના ઉદયકાળમાં એક રસકવિ’ તરીકે બાલાશંકરને જોઈએ તો આ યુગમાં તે સીમાચિહ્નરૂપ બની રહે છે.”

• ૧૦.૩. નરસિંહરાવ દિવેટિયા :

નવી ઢબની આત્મલક્ષી ઊર્મિકવિતાનો આરંભ નર્મદે કર્યો હતો, તેમ છતાં નરસિંહરાવની 'કુસુમમાળા'માં પશ્ચિમી ઢબના સુંદર આત્મલક્ષી ઊર્મિકાવ્યો આપણને મળ્યાં. 'ફાર્બસવિરહ'થી વધુ સાહિત્યગુણે ખીલતી કરુણપ્રશસ્તિ કવિતા સ્મરણસંહિતા'માં આપણને જોવા મળે છે. દીર્ઘ જીવન ધરાવનારા આ સર્જક એક તરફ દલપત-નર્મદની સમાજસુધારાની પ્રવૃત્તિ - સાહિત્યસર્જનના સાક્ષી બન્યા તો બીજી તરફ અનુગામી ગાંધીયુગનાં સાહિત્યકારોની પેઢીના ઉદયના પણ સાક્ષી બની રહ્યા હતા.

૧૮૮૭માં પ્રગટ થયેલો નરસિંહરાવનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'કુસુમમાળા' અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાના વિકાસનું એક અગત્યનું સીમાચિહ્ન ગણાય છે. ઊર્મિકાવ્યોનું આધુનિક કલાસ્વરૂપ વિશેષ અને વ્યાપક વિકાસ સાધતું ;કુસુમમાળા'માં જોવા મળે છે. ઊર્મિ, કલ્પના, ચિંતન અને ભાષાનું સંયોજન 'કુસુમમાળા'માં પહેલી વખત સિદ્ધ થયેલું દેખાય છે. અંગ્રેજી કવિતાનો પ્રભાવ એમનાં પુરોગામી સર્જકો કરતાં નરસિંહરાવે વાશુ સક્ષમતાથી ઝીલ્યો છે.

'કુસુમમાળા'ની કવિતા પ્રકૃતિકવિતા, આત્મલક્ષી પ્રણયોદ્ગા વ્યક્ત કરતી માનવપ્રેમની કવિતા, ચિંતનપ્રધાન કવિતા, રાષ્ટ્રપ્રેમની કવિતા વગેરે કલાત્મક રીતે રજૂ થયાં છે. પાલ્ગ્રેવની 'ગોલ્ડન ટ્રેઝરી ઓફ ઈંગ્લીશ વર્સ'નો એ પ્રભાવ છે. 'મેઘ', 'ચંદા', 'મધ્યરાત્રિએ કોયલ'.. જેવી પ્રકૃતિસૌંદર્યની કવિતાએ તો એ જમાનાના ઘણા સાહિત્યરસિકોને મુગ્ધ કરેલા. અહીં 'વિદાય' 'વાટ્ય જોતી' જેવાં વિપ્રલંભ શૃંગારનાં કાવ્યો પણ છે. આ કવિતાઓ રમણભાઈ નીલકંઠ કહે છે તેમ 'ગુજરાતી કવિતાના સૂકા અરણ્યમાં લીલી કુંજ' છે.

‘હૃદયવીણા’માં પરલક્ષી કવિતાઓ છે. ‘ઉત્તરા અને અભિમન્યુ’ ખંડકાવ્ય રચવાનો પ્રયાસ પણ છે. વળી હરિગીત છંદમાં થોડો ફેરફાર કરીને ‘ખંડ હરિગીત’ વૃત્ત ઉપજાવ્યું હતું. ‘બુદ્ધચરિત’માં બુદ્ધનાં જીવન વિષે લખાયેલાં અનુવાદકાવ્યોનો ગ્રંથ છે. અહીં તેમનું ખૂબ લોકપ્રિય એવું ‘મહાભિનિષ્ક્રમણ’ કાવ્ય પણ છે. ‘નૂપુરપુરઝંકાર’માં ‘ચિત્રવિલોપન’ નોંધપાત્ર ખંડકાવ્ય બની રહે છે.

યુવાનપુત્ર નલીનકાંતના અકાળે અવસાને શોકાકુલ કવિપિતાને સંવેદનોને ઊર્મિ તેમજ ચિંતનરૂપે વહેવાની તક ‘સ્મરણસંહિતા’ દ્વારા મળી. કવિનો સ્વાનુભવ શ્લોકત્વ પામે છે. આ કાવ્ય ઉપર અંગ્રેજી કવિ ટેનિસના ‘In Memorium’ કાવ્યનો ઊંડો પ્રભાવ પડેલો છે. કવિની પરિપક્વ મેઘાને પ્રતાપે જ કાકાસાહેબ આ કડુણપ્રશસ્તિને તમામ ભારતીય સાહિત્યના આભૂષણરૂપ કહે છે.

‘સ્મરણમુકુર’માં સ્મૃતિચિત્રો છે તો ‘વિવર્તલીલા’ ગ્રંથમાં જ્ઞાનબાલ તખલ્લુસથી તેમણે તત્ત્વજ્ઞાન અને સૌન્દર્યની સૂક્ષ્મ ચર્ચા કરતા નિબંધો છે. ‘અભિનયકલા’ ગ્રંથમાં સૌપ્રથમ વાર અભિનય, રંગભૂમિ તથા નાટક સંબંધી અભ્યાસપૂર્ણ લખાણો મળે છે.

‘મનોમુકુર’ નરસિંહરાવને સમર્થ વિવેચક તરીકે સ્થાપિત કરે છે. ‘ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ’ તેમજ ૧૯૦૫માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ભરાયેલા પ્રથમ અધિવેશનમાં ‘જોડણી’ વિષે સો પાનાંથી પણ મોટો એક અભ્યાસલેખ, ‘વિદ્વસન ફિલોલોજિકલ લેક્ચર્સ’, (જેના બે ગ્રંથો ‘ગુજરાતી લેન્ગવેજ એન્ડ લિટરેચર’) તેમને ઉત્તમ ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે પ્રતિષ્ઠા અપાવે છે.

આનંદશંકર ધ્રુવ કહે છે તેમ “નરસિંહરાવ કેવળ કવિ નથી, વિદ્વાન નથી, સર્વ છે અને સર્વમાં બહુ ઉચ્ચ સ્થાને છે.”

- ૧૦.૪. રમણભાઈ નીલકંઠ :

સાહિત્યક્ષેત્રે વિપુલ, ઉચ્ચ, રસિક અને મૌલિક સર્જન દ્વારા રમણભાઈ નીલકંઠ પંડિતયુગમાં અગત્યનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. ગુજરાતી સાહિત્યની પહેલી હાસ્ય નવલકથા, ભવાઈ શૈલીનું નાટક, સક્ષમ વિવેચન, કવિતાવિષયક વિચારો અને પ્રકાશન- સંપાદન તેમની સાહિત્યકાર તરીકેની પ્રતિભાને વિશિષ્ટ રીતે ઉપસાવે છે. કાવ્ય વિશેની તેમની ઊંડી સમજ અહીં નોંધપાત્ર બને છે.

‘ભદ્રંભદ્ર’ (૧૯૦૦), ‘શોધમાં’ (અધૂરી, ૧૯૧૫) જેવી નવલકથાઓ, ‘રાઈનો પર્વત’ (૧૯૧૩) નાટક; ‘હાસ્યમંદિર’ (વિદ્યાબેન સાથે, ૧૯૧૫)ના હળવા નિબંધો; ‘કવિતા અને સાહિત્ય’-૧ (૧૯૦૪), ‘કવિતા અને સાહિત્ય’-૨ (૧૯૦૪), ‘કવિતા અને સાહિત્ય’-૩ (૧૯૨૮), ‘વાક્યપૃથક્કૃતિ અને નિબંધ

રચના' (૧૯૦૩) જેવા ગ્રંથોના વિવેચન - વ્યાખ્યાનો અને ભાષાવિચારણા; 'કવિતા અને સાહિત્ય'-૪ (૧૯૨૯) ની કવિતા - વાર્તાપ્રવૃત્તિ; 'ધર્મ અને સમાજ'-૧ (૧૯૩૨) 'ધર્મ અને સમાજ-૨' (૧૯૩૫)નાં ધર્મ અને સમાજ વિષેની તત્વચર્ચાને લગતાં વ્યાખ્યાનો; 'ગુજરાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' અને 'વિવાહવિધિ' (૧૮૮૯) જેવાં ઇતિહાસ - સંસ્કાર આલેખતાં પુસ્તકો અને 'જ્ઞાનસુધા'નું સંપાદન-એમ અનેકવિધ સાહિત્યિક પ્રદાન દ્વારા તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુખ્યાત થયા છે.

ગુજરાતી ભવાઈ, પાશ્ચાત્ય નાટક અને સંસ્કૃત નાટકનાં તત્વો જાળવીને રચાયેલા 'રાઈનો પર્વત' શુદ્ધ સાધ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધનની અશુદ્ધિનો સ્વીકાર કરી નિમંત્રેલા સંઘર્ષનું અને એ સંઘર્ષમાંથી છેવટે સુપ્રાપ્ય બનતી સર્વાંગશુદ્ધિનું આ નાટક છે.

'કવિતા અને સાહિત્ય'-ભા. ૧-૨-૩માં લેખકનાં કાવ્યપર્યેષણા દાખવતા લેખો અને ગ્રંથાવલોકનો સંગ્રહાયાં છે. 'કવિતા', 'કવિતાની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ', 'રાગધ્વનિકાવ્ય', 'વૃત્તિમય ભાવાભાસ', 'કવિતા અને નીતિ', 'કવિતા અને સત્ય' જેવા મુદ્દાઓની વિચારણાનું એમનું વિવરણાત્મક આલેખન પાશ્ચાત્ય સિદ્ધાંત અંગેની એમની સૂઝસમજનું અને એને ગુજરાતીમાં અવતારતી વેળાએ સહજસાધ્ય બનતી સર્વસ્પર્શી અને સમન્વયકારી નિરૂપણકલાનું દ્યોતક બને છે. 'કાવ્યાનંદ', 'કવિત્વરીતિ' જેવા મુદ્દાઓની વિચારણાનો મુખ્યાધાર સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રોમાં રહેલો જોઈ શકાય છે. 'છંદ અને પ્રાસ'ને 'કવિતાની વાણી'ના સંદર્ભમાં વિચારવાની એમની દ્રષ્ટિ કવિતાનાં અંગેઅંગને એના આત્મભાવના અનુસંધાનમાં જ પામવાની પ્રવૃત્તિનો પરિચય કરાવે છે. 'પૃથુરાજ રાસા', 'કુસુમમાળા', 'સરસ્વતીચંદ્ર', 'અભંગમાળા', 'હૃદયવીણા' વગેરે કૃતિઓનાં ચર્ચા-વિચારણા-અવલોકનમાં પણ એમની સાહિત્યિક નિષ્ઠા, બહુશ્રુતતા અને રસિકતા જોવા મળે છે.

'કવિતા અને સાહિત્ય'-૪માં 'હાસ્યરસ' વિષેના નિબંધ ઉપરાંત એમની કવિતા-વાર્તાલેખનની પ્રવૃત્તિનો પણ પરિચય મળે છે. વાર્તાકાર તરીકે એમણે આર્થર કોનન ડોઈલની વાર્તાનું રૂપાંતર પણ કર્યું છે અને એમની મૌલિક વાર્તા 'ચતુર્મુખ' પર પણ ડોઈલનો પ્રભાવ જણાય છે. એમની વાર્તાલેખનપ્રવૃત્તિમાં અભ્યાસીઓ 'ચિઠ્ઠી' અને 'ટપ્પાની મુસાફરી' જેવી હાસ્યકૃતિઓને પણ જોડી દે છે.

'જ્ઞાનસુધા' ના સંપાદનકાર્યનો અને લેખકની ધર્મતત્વમીમાંસાનો વિચાર સાથે કરવો જોઈએ. ધર્મને નામે બુદ્ધિશાળી વર્ગમાં પણ ફેલાતી દ્વિધાઓ અને ગેરસમજો નિવારવા 'જ્ઞાનસુધા' નો જન્મ થયો હતો. સાહિત્ય અને સંસારસુધારો એના સંપાદકની વ્યક્તિગત રુચિનાં નિમિત્તો હતાં તથા સુનીતિ અને સદાચાર લેખકનાં સ્વભાવલક્ષી વલણો હતાં-એ સર્વનું પ્રતિબિંબ 'જ્ઞાનસુધા' ની સામગ્રીમાં સામર્થ્યથી ઝિલાય છે.

‘હાસ્યમદિર’ એ સુધારક-સાહિત્યકાર દંપતી રમણભાઈ અને વિદ્યાગૌરી નીલકંઠનું સહિયારું સર્જન છે. ‘હાસ્યરસ’ નામનો સુદીર્ઘ લેખ રમણભાઈની આ વિષયની ઉત્તમ તત્વચર્યાશક્તિનું ઉદાહરણ બની રહે છે.

ભદ્રંભદ્ર (૧૯૦૦) : રમણભાઈ નીલકંઠની, પ્રથમ કકડે કકડે માસિક પત્ર ‘જ્ઞાનસુધા’માં છપાયેલી, પછી ગ્રંથસ્થ, સળંગ હાસ્યરસિક નવલકથા. સર્વાન્તીસની કૃતિ ‘ડોન કિહોટે’ ને અનુલક્ષીને અંબારામ અને ભદ્રંભદ્ર જેવાં બે હાસ્યપાત્રોને કેન્દ્રમાં રાખી આ કથા વિકસી છે. એનું નિરૂપણ અંબાલાલ દ્વારા થયું છે. પ્રથમ પુરુષ નિરૂપણશૈલીમાં લખાયેલી આ પહેલી નવલકથા છે, તેથી દ્વિચિંતિના નિયંત્રણનો લાભ કથાને મળ્યો છે. અહીં રૂઢિચુસ્તો અને પરંપરાવાદીઓ પરનો સુધારક રમણભાઈનો ઉપહાસ તત્કાલીન વિડંબિત વ્યક્તિઓ અને પરિસ્થિતિઓને મહદંશે ઉલ્લંઘી ગયો છે, એ નવલકથા-કલાનો વિજય છે. ભદ્રંભદ્રની પ્રચુર સંસ્કૃતશૈલી કટાક્ષપરનો નવલકથાકારનો કાબૂ પ્રશસ્ય છે. ભદ્રંભદ્રના ‘નામધારણ’ થી શરૂ કરી ભદ્રંભદ્રના જેલમાં અને ખેલમાં જવા પર્યતનું આ નર્મહાસ્ય ગુજરાતી સાહિત્યમાં હજી સુધી અજોડ છે. સર્વથા આ કૃતિ આ યુગમાં રમણભાઈને સીમાસ્તંભ બનાવવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

- ૧૦.૫. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ - “કાન્ત” :

સુંદરમનું સચોટ નિરીક્ષણ છે કે, નવી કેળવણીની અસર હેઠળ ઈતર સાહિત્યની કવિતાના સંસ્કાર ઝીલી લખાવા માંડેલી અર્વાચીન કવિતાનું સુભગ, કલાયુક્ત અને આત્મોપજીવી સ્વાધીન સ્વરૂપ પહેલીવાર કાન્તની કવિતામાં પ્રગટ થાય છે. કાન્ત કવિ છે, નાટ્યકાર છે, નિબંધકાર છે. ખંડકાવ્યના પિતા છે. પણ કાન્ત ગુજરાતી સાહિત્યના સીમાસ્તંભ છે કેમકે કાન્ત ‘પૂર્વાલાપ’ના રચયિતા છે, સર્જક છે. તેમનો એકમાત્ર કાવ્યસંગ્રહ ‘પૂર્વાલાપ’ (૧૯૨૩) ગુજરાતી કવિતામાં એક સીમાચિહ્ન ગણાય છે. રા.વિ. પાઠક કહે છે તેમ, “સર્વ જોતાં પૂર્વાલાપ’ વિપુલ ગ્રંથ નથી પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેનું સ્થાન અપૂર્વ છે. અને ગુજરાતી સાહિત્ય જ્યાં સુધી વંચાશે ત્યાં સુધી ટકી રહેશે.”

આમ તો ‘ખરી મહોબત’ અને ‘ગુલબાસનું ફૂલ’ નામનાં કાવ્યો તેમણે દલપત શૈલીની અસર હેઠળ લખવાનાં શરૂ કર્યાં હતાં. પરંતુ બહુ ઓછા સમયમાં ‘ખરી કિસ્તી’ કાવ્યમાં જ તેમની કવિ તરીકેની મૌલિક પ્રતિભા ચમક દાખવે છે. સાહિત્યક્ષેત્રે એમનું મુખ્ય અને મહત્વનું પ્રદાન કવિ તરીકેનું છે. અંગ્રેજીના પ્રભાવ નીચે વિકસતી આવેલી અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાનું પ્રૌઢ સ્વાધીનરૂપ પહેલીવાર એમની કવિતામાં પ્રગટ થાય છે.

‘પૂર્વાલાપ’નાં ખંડકાવ્યો કાન્તને કવિ તરીકે ચિર યશ અપાવે છે. આ આઠ ખંડકાવ્યો તેમનું ઉત્કૃષ્ટ કલાવિધાન, સૂક્ષ્મ જીવનરહસ્ય, કથાવસ્તુનો નાટ્યાત્મક અને કુતૂહલપ્રેરક પ્રારંભથી નોધપાત્ર અને સીમાચિહ્ન બને છે. આત્મલક્ષી ઊર્મિકાવ્યોને જ ઉત્તમ કાવ્યો ગણાવવાના જ્યારે પ્રયાસો થઈ રહ્યા હતા ત્યારે કાન્ત પરલક્ષી અને ચિંતનગર્ભ કાવ્યપ્રકાર ખેડે છે. પત્રગત મનોમંથન, માનવજીવન અને પ્રણયજીવનની વિષમતા, પત્ર બનીને ઊભરતી પ્રકૃતિ, સંવાદની જીવંતતા, ઇંદવૈવિધ્ય, માનવી અને નિયતિ વચ્ચેનો તીવ્ર સંઘર્ષ - જેવાં લક્ષણો તેમનાં ખંડકાવ્યોમાં છે.

નહીં નાથ નહીં નાથ, ન જાણો કે સહવાર છે,
આ બધું ઘોર અંધારું, હજુ તો બહુ વાર છે.”
ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમરાજ લઈ ડોલતો વાયુ વાય”
ઇન્દ્રપ્રસ્થજનો આજે વિચાર કરતાં હતાં,
એક બાબતને માટે શંકા સૌ ધરતા હતાં”

જેમ પ્રેમાનંદ માટે કહેવાય છે કે રસની બાબતમાં તેના પેંગડામાં કોઈ પગ નાખી શકે તેમ નથી એમ કાન્ત બાબતે નિઃસંકોચ કહી શકાય કે ઇંદના વિનિયોગની બાબતે તેના પેંગડામાં કોઈ પગ નાખી શકે તેમ નથી. એક ઇંદમાંથી બીજા ઇંદમાં સરળતા અને સહજતાથી સંક્રમણ કરી જવાની તેમની કુશળતા તેમને યશોદાયીપણું આપે છે. વળી, ખંડશિખરિણી, મરાઠીમાંથી લાવેલું અંજની ગીત, દિંડી જેવા ઇંદો કાન્તની સિદ્ધિ બની રહે છે. ‘સાગર અને શશી’ નો હિલોળા લેતો ઝૂલણા હોય કે ‘વત્સલનાં નયનો’નો અંજની ગીત, ‘વસંતવિજય’માં અનુષ્ટુપ, સગ્ધરા કે દ્રુત વિલંબિત... ઇંદના પ્રયોગ અને વિનિયોગની બાબતમાં કાન્ત અનન્ય છે. ‘પૂર્વાલાપ’નાં ૧૦૫ જેટલાં કાવ્યોમાં એમણે કુલ ૪૦ જેટલા ઇંદોનો પ્રયોગ કર્યો છે. એમનાં ચાર નાટકો ‘સલીમશાહ અથવા અશ્રુમતી’, ‘રોમન આત્મશાસન અથવા રોમન સ્વરાજ્ય’, ‘દુઃખી સંસાર’ અને ‘ગુરુ ગોવિંદસિંહ’ છે. તો ‘સિદ્ધાંતસારનું અવલોકન’, ‘શિક્ષણનો ઇતિહાસ’, ‘પ્રેસિડેન્ટ લિંકન’નું ચરિત્ર તેમનું મૌલિક સર્જન છે. ‘કાન્તમાળાનાં પત્રો’, ‘કલાપી-કાન્તના સંવાદો’ તેમજ કેટલાક અનુવાદો પણ તેમણે આપ્યા છે. પણ કાન્ત નિતાંત કવિ છે અને તેમનું આ કવિત્વ જ તેમને ગુજરાતી સાહિત્યમાં સીમાસ્તંભ બનાવે છે.

- ૧૦.૬. બળવંતરાય કલ્યાણરાવ ઠાકોર:

પંડિતયુગ અને ગાંધીયુગ વચ્ચેના સંક્રાંતિકાળના આ કવિ ઊર્મિકવિતાના પ્રધાનસમયમાં વિચારપ્રધાન કવિતા લઈને આવ્યા.

‘પુષ્કળ કવિતા માત્ર, પોચટ આંસુ સારતી,

પુષ્કળ કવિતા માત્ર, બલિહારી ભાષા તણી'

આ સમગ્ર સ્થિતિને તેમણે પલટી નાંખીને જાણે નવીન વિચારધારા કાવ્યક્ષેત્રે પ્રસરાવી. ઉમાશંકર જોશી યોગ્યતઃ કહે છે, “અદ્યતન ગુજરાતી કવિતા કથયિત્વ પરત્વે ગાંધીજી અને આયોજન પરત્વે ઠાકોર એમ બે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના માણસોને ખભે ચડીને જાય છે.”

બ.ક.ઠાકોર અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં અર્થઘન, વિચારપ્રધાન કવિતાના પુરસ્કર્તા બની રહ્યા. અગેયતા, પ્રવાહી પંક્તિરચના, પૃથ્વીછંદનો પ્રયોગ તેમજ સોનેટ કાવ્યસ્વરૂપને ગુજરાતી કવિતામાં લાવનાર ઠાકોર ગુજરાતી સાહિત્યમાં સદા સ્મરણીય અને સીમાચિહ્નરૂપ બની રહેશે.

બ.ક. ઠાકોરની કાવ્યરીતિનો દીર્ઘકાલીન પ્રભાવ એમની પછીની પેઢીએ ઝીલ્યો છે. નવી વિભાવના, સોનેટનું નવું સ્વરૂપ, લાગણીને સ્થાને વિચાર, સરલતાની સામે અર્થઘનતા, પ્રાસબંધ અને શ્લોકબંધની સાથે પ્રસરી જતી પંક્તિઓની પ્રવાહિતા - આ સર્વ પ્રવેશ પામ્યા. ગુજરાતીમાં પ્રાસહીન પદ્ય (બ્લેન્ક વર્સ)ની નિકટ જવા એમણે અગેય પૃથ્વી છંદ યોજ્યો. માત્ર સર્જન દ્વારા જ નહીં, પરંતુ ‘શુદ્ધ (અગેય) પદ્ય’, ‘કવિતાશિક્ષણ’ તથા ‘નવીન કવિતા વિશે વ્યાખ્યાનો’ જેવાં વિવેચનો કરીને તેમણે વિચારઘન કવિતાને પ્રજા સુધી પહોંચાડવાનો અથાક પુરુષાર્થ કર્યો છે.

ભણકાર’ ધારા પહેલી (૧૯૧૮), ‘ભણકાર’ ધારા બીજી (૧૯૨૮), ‘મ્હારાં સોનેટ’ (૧૯૩૫)- આ ત્રણે કાવ્યસંગ્રહો ને એ પછી લખાયેલી બધી કાવ્યરચનાઓને સમાવતા એમના ‘ભણકાર’ (૧૯૪૨) નામક કાવ્યગ્રંથમાં એમનાં કાવ્યોને વસ્તુ વિષયના સંદર્ભમાં સાત ગુચ્છમાં વિભાજિત કર્યાં છે. એમાં આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી બન્ને પ્રકારનાં કાવ્યો છે. અંગત સ્વાનુભવનાં કાવ્યોમાં મુખ્યત્વે પ્રેમ, મૈત્રી, વાર્ધક્ય અને મૃત્યુવિષયક કાવ્યો છે; તો પરલક્ષી સર્વાનુભવનાં કાવ્યોમાં મુખ્યત્વે સમાજ, રાજ્ય, ઇતિહાસ, પ્રકૃતિ અને પરમેશ્વર વિષેનાં કાવ્યો છે. એમનાં ઊર્મિકાવ્યો મુખ્યત્વે ચિંતનોર્મિકાવ્યો હોઈ આત્મલક્ષી છતાં અંતે તો પરલક્ષી હોય છે.

એમની વાર્ધક્યની કવિતામાં બે પેઢી વચ્ચેની સોહરાબ-રુસ્તમી નથી, પણ બે પેઢી વચ્ચે સહનુભૂતિનો સેતુ છે.

એમનાં સમાજ, રાજ્ય અને ઇતિહાસવિષયક પરલક્ષી કાવ્યોમાં ઇતિહાસકાર અને કવિ ઠાકોરનું એકરૂપ દર્શન થાય છે. ‘યુગ મુબારક’, ‘માજીનું સ્તોત્ર’, ‘ગાંડી ગુજરાત’ માં કવિની રાષ્ટ્રભાવના પ્રગટ થઈ છે. ‘ખેતી’ માં કવિએ આપણા દેશની પ્રાચીન કૃષિસંસ્કૃતિનું ગૌરવ કર્યું છે અને સાથે જ અર્વાચીન યંત્રસંસ્કૃતિનું સ્વાગત કર્યું છે. પ્રસિદ્ધ કાવ્યત્રયી ‘આરોહણ’, ‘રાજ્યાભિષેકની રાત’ તથા ‘ચોપાટીને બાંકડે’ માં એમણે ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિના સંદર્ભમાં સમગ્રપણે ભારતીય સંસ્કૃતિનું ચિંતન-દર્શન કર્યું છે.

‘વર્ષાની એક સુંદર સાંઝ’ કે ‘પરિષ્વજન’ જેવાં કાવ્યો કવિનાં પ્રકૃતિકાવ્યોમાં વિરલ અપવાદરૂપે છે.

‘ભણકાર’માં કવિને પ્રકૃતિ પાસેથી દિવ્યવાણીનું અને ‘આરોહણ’ માં દિવ્યશાંતિનું વરદાન પ્રાપ્ત થાય છે.

એમણે ‘દુષ્કાળ’, ‘દામુ વકીલનો કિસ્સો’, ‘ભમતારામ’, ‘બુદ્ધ’, ‘નિરુત્તમા’ આદિ કથાકાવ્યો રચ્યાં છે. ‘એક તોડેલી ડાળ’ અધૂરા મૂકેલા મહાકાવ્યનો આકર્ષક કલાસ્વરૂપવાળો ટુકડો છે. ‘બંદાની લવરી’ એમનું અપવાદરૂપ હાસ્યકાવ્ય છે. એમણે મુક્તકો, બોધકાવ્યો, અર્પણકાવ્યો, પ્રાસંગિક કાવ્યો પણ રચ્યાં છે.

તેઓ વિચારપ્રધાન કવિતાને દ્વિજોત્તમ જાતિની કવિતા પણ ગણે છે, પણ કવિતા વિશેની એમની સમગ્ર વિવેચનાના સંદર્ભમાં વિચારનો અર્થ કલ્પના, પ્રસાદ, દર્શન, પ્રતિભા સુધી વિસ્તરે છે. યતિભંગ અને શ્લોકભંગ સાથે શુદ્ધ અગેય પ્રવાહી પદ્ય ઠાકોરનું ઉલ્લેખનીય પ્રદાન ગણી શકાય.

વિવેચનક્ષેત્રે એમણે કરેલું ખેડાણ સવિશેષ નોંધપાત્ર છે. સિદ્ધાંતવિચાર અને કૃતિપરીક્ષણ રૂપે પ્રાપ્ત થતું એમનું વિવેચન મુખ્યત્વે વ્યાખ્યાનો, પ્રવેશકો, ટિપ્પણો સ્વરૂપે થયું છે.

માસિક ‘પ્રસ્થાન’માં પ્રગટ થયેલી અર્વાચીન કાવ્યો અને એનાં વિવરણોની લેખમાળા ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’ (૧૯૩૧) રૂપે પ્રાપ્ત થઈ છે. ૧૯૩૯માં થયેલી બીજી આવૃત્તિમાં કાવ્યોને વિષયવાર નવ વિભાગોમાં વહેંચીને છાપ્યાં હતાં. કાવ્યવિષયક ચર્ચા કરી, કવિતા વિશે સૂઝ ફેલાવવાના આશયથી થયેલું આ સંકલન સાડું એવું લોકપ્રિય થયું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્યના અગ્રણ્ય ગદ્યકારોમાં આ લેખકનું સ્થાન છે. કાવ્યની જેમ ગદ્યમાં પણ એમણે અર્થાનુસારિતા કે વિચારાનુરૂપતાને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. એમણે ગુજરાતીના પોતને અનુકૂળ ફારસી-અરબી, સંસ્કૃત-પ્રાકૃત, શિષ્ટ બોલચાલિયા શબ્દો, રૂઢિપ્રયોગોનો ઉપયોગ કરી પોતાના ઈષ્ટઅર્થને ચોકસાઈપૂર્વક અશેષ રીતે વ્યક્ત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ભણકાર (૧૯૧૮, બી.આ. ૧૯૪૨, ત્રી.આ. ૧૯૫૧) : બળવંતરાય ક. ઠાકોરનો કાવ્યસંગ્રહ. એમણે ૧૯૪૧ સુધીની કવિતા ૧૯૪૨ ની આવૃત્તિમાં તથા ૧૯૫૦ સુધીની લઘુ અને મધ્યમ કદની કૃતિઓ ૧૯૫૧ ની આવૃત્તિમાં સમાવી લીધી છે. આ ત્રીજી આવૃત્તિ ‘કવિ અને કવિતા’, ‘વતન’, ‘અંગત’, ‘પ્રેમનો દિવસ’, ‘ખંડકાવ્યો’, ‘બાલોદ્યાન’, ‘બોધક’ અને ‘વધારો’ એમ

નવેસરથી સાત ગુચ્છમાં ગુંફિત છે. આ સંગ્રહનું પ્રથમ પ્રકાશન કાવ્યક્ષેત્રે ઐતિહાસિક બનાવે છે. પંડિતયુગ અને ગાંધીયુગની કડીરૂપ આ સંગ્રહમાં નરી ઊર્મિલતા, પોચટતા અને ભાવનાપ્રધાન અપદ્યાગદ્યની સામે અર્થપ્રધાન પરલક્ષી કવિતાની 'દ્વિજોત્તમ જાતિ' ના તેમ જ પ્રવાહી પદ્યનાં કલામય બુદ્ધિધન કાવ્ય-સર્જનો છે. એમાં બંધોનું નાવીન્ય છે, પ્રયોગશીલ માનસ છે, શ્લોકભંગ-શ્રુતિભંગ-યતિભંગ સાથેના વિલક્ષણ પદ્યપ્રયોગો છે, ગુલબંકી-પરંપરિત-ત્રોટક-ઝૂલણાનું નવી રીતે પંકિત-સમાયોજન છે. 'પૃથ્વીતિલક' જેવો પૃથ્વીનો નવતર પ્રયોગ છે, શબ્દસૌંદર્યને ગૌણ કરી અર્થાનુસારી લયના પ્રાસહીન શુદ્ધ અગેય પદ્યનો આદર્શ છે. કવિને હાથે પ્રસિદ્ધ થયેલાં ને સૌથી વધુ સફળ નીવડેલાં પ્રણય, મૈત્રી, શ્રદ્ધા, સુખદુઃખ પરનાં સોનેટો અત્યંત સમૃદ્ધ છે. 'પ્રેમનો દિવસ'નાં સોનેટોમાં કલ્પિત નાયક-નાયિકાના જીવનનું, અન્યોન્ય પ્રેમની સમુત્કાંતિ દર્શાવતા પ્રસંગો દ્વારા, નિરૂપણ થયું છે. 'જૂનું પિયર ઘર' અને 'વધામણી' એમાં સૌથી જાણીતાં છે. વૃદ્ધાવસ્થાને લગતી સોનેટ-કૃતિઓ વિષયનાવીન્યની રીતે ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. 'આરોહણ' પ્રતિબંધકાવ્ય છે. આ સર્વમાં કવિનો વૈજ્ઞાનિક, બુદ્ધિવાદી, અજ્ઞેયવાદી અને વાસ્તવવાદી અભિગમ ખુદવફાઈ સાથે અને શૈલીની ઓજસ્વિતા સાથે વ્યક્ત થયો છે. 'ભણકાર' માં સાચી અને ઊંચી કવિતાને પામવાનો કાવ્યપુરુષાર્થ છે.

કવિતાશિક્ષણ (૧૯૨૪) : વિવેચનાના વ્યવહારુ શિક્ષણ માટે સભાનતાથી કેડી પાડતું બ. ક. ઠાકોરનું પુસ્તક. સર્જક અને ભાવક બંનેના શિક્ષણને તાકતું આ લખાણ ઊછરતા કવિઓને સલાહ આપતાં આપતાં કવિતાત્વનું વિશ્લેષણ કરે છે અને અનુવાદ તેમ જ અનુકૃતિઓનાં મૂલ્યને પણ તપાસે છે.

• ૧૦.૭. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી :

સમાજસુધારા પરત્વે એમની દૃષ્ટિ આંતરિક એટલે હૃદય અને ચારિત્ર્યના સુધારા પર મંડાયેલી હતી. એમણે સમાજના ઉપયોગી અંગ તરીકે વ્યક્તિનો વિચાર કરેલો છે. શિક્ષણમાં પણ આત્માની અને હૃદયની કેળવણી દ્વારા બુદ્ધિવિકાસ પર્યન્ત પહોંચવાની માર્ગરેખા એમણે દોરી આપેલી. રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાની ભાવના માટે તેઓ પાશ્ચાત્યોનું ઋણ સ્વીકારે છે. નેશનલ કોંગ્રેસની પ્રવૃત્તિમાં એમણે સક્રિય ભાગ લીધેલો. એમણે ટિળકને સજા થઈ ત્યારે સ્વમાની પત્રકાર તરીકે એનો વિરોધ દર્શાવેલો. ધર્મચિંતક તરીકે એમનું કાર્ય અધિક સત્ત્વવાળું છે. નડિયાદ અને મુંબઈ રહ્યા તે દરમિયાન પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞોનાં ઇતિહાસ અને ફિલસૂફી વિશેનાં પુસ્તકોનો તથા 'ગીતા', 'બ્રહ્મસૂત્રો', 'સર્વદર્શનસંગ્રહ' તેમ જ વેદાંતના 'પંચદશી', 'શારીરક' વગેરે ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો. તે પછી શાંકરવેદાંત પર એમની શ્રદ્ધા દૃઢ થઈ અને અદ્વૈતસિદ્ધાંત એમની સમગ્ર ચિંતનપ્રવૃત્તિનું ચાલકબળ બન્યો. તેનો ચૈતન્યભાવનારૂપે એમણે 'પ્રિયંવદા' (૧૮૮૫-૧૮૯૦) અને 'સુદર્શન' (૧૮૯૦-૧૮૯૮) માસિકો દ્વારા આમરણ ઉપદેશ આપ્યો.

સામાન્ય ગુજરાતી સમાજ, સુધરેલો ગણતો શિક્ષિત સમુદાય અને પશ્ચિમના વિદ્વાનો-એ ત્રણ વર્ગને ઉદ્દેશીને એમણે કરેલાં ધર્મતત્ત્વ-વિષયક લખાણોના પણ ત્રણ વિભાગ પડે : ધર્મતત્ત્વની એટલે કે અદ્વૈતસિદ્ધાંતને આધારે મનુષ્ય-જીવનનાં હેતુ અને કર્તવ્યની સાદી પણ શાસ્ત્રીય સમજ આપતાં 'સુદર્શન' અને 'પ્રિયવંદા'માંના લેખો; સુધારાની સામે આર્યધર્મ ને ફિલસૂફીનો સબળ પક્ષવાદ કરતા એ જ પત્રોમાંના લેખો તથા 'સિદ્ધાંતસાર'; વેદ, ઉપનિષદો તથા પુરાણોનો રહસ્યસ્ફોટ કરીને પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિની સર્વોપરી શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવા મથતાં એમનાં અંગ્રેજી લખાણો. 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ' (૧૯૧૯) એ ઉક્ત ત્રણે વિષયો પરના ગુજરાતી નિબંધોનો બૃહત્ સંગ્રહ છે. અહીં વેદાન્તસાધ્યને એમણે 'પ્રેમ' કે 'અભેદ' એવું નામ આપ્યું છે. પ્રેમ કે અભેદ એટલે ફિલસૂફીના આચાર અને વિચારની એકતા સાધનારૂં ક્રિયાપ્રેરક બળ. શંકરાચાર્યે અદ્વૈતના અનુભવનો આનંદ કહ્યો તેને મણિલાલે પ્રવૃત્તિપ્રેરક જીવનબળ તરીકે ઉપસાવી આપ્યો શાંકરસિદ્ધાંતના વિકાસમાં એમનું આ વિશિષ્ટ પ્રદાન છે. જોકે, ઉદ્દેશની એકલક્ષિતાને લીધે એમના સિદ્ધાંતનિરૂપણમાં તર્કશૈથિલ્ય, અસંગતિ, એકપક્ષી સમર્થન વગેરે દોષો આવ્યા છે. એમનાં લખાણોમાં વિચાર અને વાણીનું સામંજસ્ય છે. સ્વયમેવ સ્કુરતા વિચારોને સુનિશ્ચિત આકૃતિવાળા નિબંધમા વહેતા કરવાની કુશળતા એમને સહજસિદ્ધ છે. એમના નિબંધોમાં ગદ્યનું સુઘટ્ટ પોત અને વેધક તેજ પ્રતીત થાય છે.

એમને લેખક તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રવેશ અપાવેલો કાન્તા (૧૮૮૨) નાટકે. એમાં એમની શુદ્ધ સંસ્કારી રસજ્ઞતાનો પરિચય થાય છે. એ નાટકના પ્રયોગથી શરૂ થયેલી મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળીની વિનંતીથી એમણે ઉત્તરવયમાં નૃસિંહાવતાર (૧૮૯૫) નાટક લખેલું. આ સળંગ સંસ્કૃતપદ્ધતિના પૌરાણિક નાટકમાં ચમત્કારોથી ભરપૂર વસ્તુની ગૂંથણી કર્તવ્યભાવનાને કેન્દ્રમાં રાખીને થયેલી છે. સંખ્યાબંધ ગીતોથી રંગભૂમિ પર આકર્ષણ જમાવી ચૂકેલું આ નાટક રચનાની દૃષ્ટિએ, 'કાન્તા'ને મુકાબલે, કૃત્રિમ લાગે છે.

વિદ્યાર્થીકાળમાં છંદ અને પ્રાસના વ્યાયામરૂપે દલપતશૈલીએ કરેલી 'શિક્ષાશતક'માંની રચનાઓ તથા નાટકોની પદ્યરચનાઓ ઉપરાંત એમણે 'બે ઘડી આનંદ માટે' છુટક પદ્યો રચેલાં, તેમાં ગઝલો, ગીતો, ભજનો અને વૃત્તબદ્ધ રચનાઓનો સમાવેશ થાય છે. હૃદયરોધક અનુભવ, મધુર લય, અર્થપૂર્ણ કાવ્યબાની અને પદ્યપ્રભુત્વ એ એમના કાવ્યસંગ્રહ 'આત્મનિમજ્જન' (૧૮૯૫)ની કવિતામાં પ્રમુખ ગુણલક્ષણો છે.

એમણે સાહિત્યતત્ત્વોનો વિચાર ઘણું ખરું ગૂંથાવલોકન-નિમિત્તે કરેલો છે અને તેથી ગુજરાતી વિવેચનને શુદ્ધ સંસ્કૃત કાવ્ય અને રસશાસ્ત્રના સંસ્કાર મળ્યા છે. પણ એ જ

કારણે એમનાં વિવેચનો વિષયચર્યા કરતાં વાર્તિકો જેવાં બન્યાં છે. વળી, આર્યસંસ્કૃતિ પ્રત્યેનો એમનો પક્ષપાત વિવેચનોમાં અનુચિત રીતે ધૂસી ગયો છે.

એમની બીજી નોંધપાત્ર સાહિત્યકૃતિઓ છે : કરુણ સંઘર્ષમય સ્વજીવનના વાસ્તવિક હેવાલથી તેમ જ નિખાલસ સત્યકથનથી ચકચાર જગાવનારું એમનું અનોખું ‘આત્મચરિત્ર’ (૧૯૭૯) અને લિટનકૃત અધ્યાત્મરસિક નવલકથા ‘ઝેનોની’નું ભારતીય રૂપાંતર ‘ગુલાબસિંહ’ (૧૯૯૭). આ ઉપરાંત ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી માટે લખેલું ‘ન્યાયહાસ્ય’ અને વડોદરાની ‘જ્ઞાનમંજૂષા’ માટે તૈયાર કરેલું ‘ચેતનશાસ્ત્ર’ અનુક્રમે તર્કશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રનાં સ્વતંત્ર ગુજરાતી સર્જનો છે. એમણે વડોદરાનરેશની આજ્ઞાથી આઠ મહિના પાટણમાં રહીને ત્યાંના ગ્રંથભંડારોની તપાસ કરેલી, તેનો ૨,૬૧૯ હસ્તલિખિત પુસ્તકોની વર્ગીકૃત સૂચિ સહિત વિસ્તૃત સંશોધનાત્મક હેવાલ વડોદરા રાજ્ય તરફથી ‘પ્રસિદ્ધ જૈન પુસ્તક મંદિરસ્થ હસ્તલિખિત ગ્રંથાનામ્ ક્રમપ્રદર્શક પત્રમ્’ (૧૯૯૬) એવા લાંબા શીર્ષકથી પ્રસિદ્ધ થયેલો, કે જેના આધારે રાજ્ય તરફથી પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર અને ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ સીરીઝ નામની ગ્રંથમાળાની સ્થાપના થયેલી. આ સંસ્થા માટે એમણે ૧૭ હસ્તલિખિત સંસ્કૃતગ્રંથોનું ભાષાંતર સહિત સંપાદન કરેલું, જેમાં ‘સમાધિશતક’, ‘ભોજપ્રબંધ’, ‘તર્કભાષા’, ‘શ્રી દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય’, ‘ષડ્દર્શન સમુચ્ચય’, ‘યોગબિન્દુ’, ‘કુમારપાલચરિત’ વગેરે મુખ્ય છે. એમણે ‘રામગીતા’, ‘હનુમન્ નાટક’, ‘મહાવીરચરિત’, ‘સમરાદિત્યચરિત’ના ગુજરાતી અનુવાદ કરેલા છે, જે અદ્યાપિ અપ્રગટ છે. ‘તર્કકૌમુદી’, ‘યોગસૂત્ર’, ‘જીવન્મુક્તિ વિવેક’, ‘સમાધિશતક’ અને ‘માંડૂક્યોપનિષદ’નાં એમણે તૈયાર કરેલાં અંગ્રેજી ભાષાંતર-સંપાદન પ્રસિદ્ધ થયાં છે. બોમ્બે સંસ્કૃત સીરીઝ માટે એમણે કરેલું ‘સ્યાદવાદ મંજરી’નું અંગ્રેજી ભાષાંતર-સંપાદન અધૂરું રહેલું, જે પાછળથી આનંદશંકર ધ્રુવે પૂરું કરેલું અને તે ૧૯૩૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલું. એમણે સ્વેચ્છાએ અનુવાદ માટે પસંદ કરેલા ગ્રંથોમાં ‘શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા’, ભવભૂતિનાં ત્રણ નાટકો, સ્માઈલ્સકૃત ‘કેરેકટર’, સેમ્યુઅલ નીલકૃત ‘કલ્ચર એન્ડ સેલ્ફકલ્ચર’, ‘વિવાદતાંડવ’ તથા ‘ચતુઃસૂત્રી’નો સમાવેશ થાય છે.

- સુદર્શન ગદ્યાવલિ (૧૯૧૯) : મણિલાલ ન. દ્વિવેદીના, ‘સુદર્શન’ અને ‘પ્રિયંવદા’માં પ્રગટ થયેલા નિબંધોનો બૃહત્ સંગ્રહ. એમાં ધર્મ, ગૃહ, રાજ્ય, સાહિત્ય, કલા એમ લગભગ તમામ ક્ષેત્રોના મહત્ત્વના છે.

- ગાંધીયુગના ઘડતર પરિબળો જણાવો

ઈ.સ. ૧૯૧૫થી અઢી—ત્રણ દાયકા સુધી રાષ્ટ્રપિતા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી દેશનાજનમાનસ પર પ્રભાવક રીતે છવાયા. આ ગાળાના સાહિત્યમાં તેમનીજીવનવિભાવનાની અસરથી ગુજરાતી સર્જકો પ્રભાવિત થયા. ગદ્ય—પદ્યનાંસાહિત્યસ્વરૂપોમાં સમૃદ્ધિ આવી. ‘ટૂંકી વાર્તા’ અને ‘એકાંકી’ જેવા સાહિત્યસ્વરૂપો ઉદ્ભવપામ્યાં અને વિકસ્યાં. અનુવાદ પ્રવૃત્તિ વિકસી. ગાંધીયુગના સાહિત્યની ગુણસમૃદ્ધિઆપણા ઇતિહાસનું ઉજ્જ્વળ પ્રકરણ છે.

ગાંધીયુગનાં ઘડતરબળો અને લક્ષણો

૧૯૧૫ની નવમી જાન્યુઆરીએ ગાંધીજીએ સ્વદેશમાં પગ મૂક્યો. દક્ષિણ આફ્રિકામાંસત્યાગ્રહના ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો વિકાસ સુકાની હિંદ પાછા ફર્યા. સત્યાગ્રહી ક્રાંતિકાર ગાંધીજી પોતે જ સમગ્ર યુગના બહુમોટા પ્રેરકબળ હતા.ગાંધીયુગનાં ઘડતરબળો અને લક્ષણોગાંધીજીએ પોતાની પ્રવૃત્તિના કેન્દ્ર તરીકેઅમદાવાદ પર પસંદગી ઉતારી. ૧૯૧૫માં સત્યાગ્રહ આશ્રમનીઅમદાવાદમાંસ્થાપનાકરી.૧૯૧૪માં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનો પ્રારંભ થયો હતો. ૧૯૧૯માં પંજાબમાં જલિયાંવાલા બાગનોહત્યાકાંડ થયો. ૧૯૨૦માં ‘અસહકારનું આંદોલન શરૂ થયું. અમદાવાદમાં મિલમાલિકો અનેમજૂરો વચ્ચે વિવાદમાં ગાંધીજી બે મજૂરોના પક્ષે સત્યાગ્રહ કર્યો. ચંપારણ સત્યાગ્રહમાં ખેડાસત્યાગ્રહ જેવી ઘટનાઓએ આઝાદી આંદોલન માટે સક્રિય મહાત્મા ગાંધીના નેતૃત્વમાં પ્રજાનીસામેલગીરી વધારી. સાહિત્યસર્જકો પણ ચળવળ નિમિત્તે જેલવાસ વેઠતા હતા.ગ્રામસ્વરાજ, ગ્રામોદ્ધાર, ખાદી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, હરિજનોના મંદિરપ્રવેશ માટેનીગાંધીજીની તત્પરતા, દાંડીફર, આશ્રમ તથા વિદ્યાપીઠ જેવી સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓએશબ્દસાધકો અને જીવનસાધકોને પ્રેરણા આપી. ગાંધીજીના ટ્રસ્ટીશિપના સિદ્ધાંતે આર્થિકઅસમાનતાની સમસ્યાનો અર્થશાસ્ત્રીય ઉકેલ આપ્યો. ગાંધીજીના જીવનસિદ્ધાંતો,જીવનશૈલી અને આચાર-વિચાર વચ્ચે સંપૂર્ણ

અભેદની વ્યાપક અસર જાહેરજીવનમાં તથા સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ પડી. 'ગુજરાત વિદ્યાપીઠ'ની સ્થાપના થવાથી ગુજરાતને ઉમદા સાહિત્યકારો, કર્મશીલો મળ્યા. 'સાર્થ— જોડણીકોશ'ની રચના દ્વારા જોડણી વિષયક અતંત્રતા દૂર થવામાં મોટી સહાયમળી. જોડણીકોશનું ભગીરથ કાર્ય ગાંધીજીના માર્ગદર્શનમાં પાર પડ્યું. માતૃભાષામાં શિક્ષણની ગાંધીજીએ હિમાયત કરી. ગાંધીજીએ 'નવજીવન', 'હરિજનબંધુ', 'જેવાંસામયિકો' શરૂ કર્યાં. આ સામયિકો થકી ગાંધીજીવન— દર્શનવ્યાપક જનસમૂહ સુધી પહોંચ્યું. ઇતિહાસ અને યુગબોધનું દર્શન કરાવતી રચનાઓ વિશેષ મળી. ઉચ્ચ શિક્ષણનો વ્યાપવધવાના કારણે અંગ્રેજી ઉપરાંત અન્ય પ્રાદેશિક ભારતીય ભાષાઓના સંપર્કમાં આવેલા ગુજરાતી સર્જકો અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, બંગાળી, મરાઠી આદિ ભાષાઓના પ્રશિષ્ટ સાહિત્યને ગુજરાતીમાં અવતારવાના કાર્યમાં લાગ્યા. ટાગોર, શરદબાબ જેવા સર્જકોના સાહિત્યથી ગુજરાતી ભાવક પરિચિત થાય છે. ગાંધીયુગમાં અનુવાદ પ્રવૃત્તિ વિકસે છે. સુધારક યુગમાં ઐતિહાસિક—સામાજિક નવલકથાનો મુકામ શરૂ થયો હતો જે પંડિત યુગબાદ ગાંધીયુગમાં વધુ સમૃદ્ધ બને છે. કનૈયાલાલ મુનશી અને ર. વ. દેસાઈ જેવા નવલકથાકારો ગાંધીયુગની નવલકથાને સમૃદ્ધ કરે છે. ૧૯૧૮માં કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા મલયાનિલ પાસેથી 'ગોવાલણી' વાર્તા મળી. ટૂંકી વાર્તા સ્વરૂપમાં ધૂમકેતુ, દ્વિરેફ જેવા મહત્વના સર્જકો મળ્યા. 'લોમહર્ષિણી' દ્વારા બટુભાઈ ઉમરવાડિયાએ ૧૯૨૨માં ગુજરાતીમાં એકાંકીની શરૂઆત કરી. યશવંત પંડ્યા અને પ્રાણજીવન પાઠક, દુર્ગેશ શુક્લ, ચં. ચી. મહેતા, ઉમાશંકર જોશી, યુનીલાલ મડિયા જેવા એકાંકીકારોએ ગાંધીયુગમાં જ એકાંકી સ્વરૂપને પૂર્ણ કલાઘાટ આપ્યો. ગાંધીયુગમાં નિબંધ સ્વરૂપમાં ઘણી સમૃદ્ધિ આવે છે. ગાંધીજી, કાકા સાહેબ કાલેલકર, ઉમાશંકર જોશી, રા. વિ. પાઠક, જ્યોતીન્દ્ર દવે આદિના નિબંધનું શૈલીવૈવિધ્ય તથા વિષયવસ્તુનો વ્યાપ નિબંધને સર્જકતાનાં વિવિધ પરિમાણો સુધી પહોંચાડે છે. ગામડું, દીન,

દલિત, પીડિત, શ્રમિક અને શોષિત એવાં પાત્રો આપણી કથાસૃષ્ટિમાં પ્રવેશે છે.ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વના પ્રચંડ પ્રભાવ હેઠળ તે સમયના દરેક સાહિત્યસ્વરૂપમાં વિષયવસ્તુ,ભાષા અને અભિવ્યક્તિ રીતિમાં પંડિતયુગની સરખામણીએ ઘણું પરિવર્તન જોવા મળે છે. ઇતિહાસ અને યુગબોધનું દર્શન કરાવતી રચનાઓ વિશેષ મળી. ઉચ્ચ શિક્ષણનો વ્યાપવધવાના કારણે અંગ્રેજી ઉપરાંત અન્ય પ્રાદેશિક ભારતીય ભાષાઓના સંપર્કમાં આવેલાગુજરાતી સર્જકો અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, બંગાળી, મરાઠી આદિ ભાષાઓના પ્રશિષ્ટસાહિત્યનેગુજરાતીમાંઅવતારવાના કાર્યમાં લાગ્યા. ટાગોર, શરદબાબુ જેવા સર્જકોના સાહિત્યથી ગુજરાતી ભાવક પરિચિત થાયછે. ગાંધીયુગમાં અનુવાદ પ્રવૃત્તિ વિકસે છે.સુધારકયુગમાં ઐતિહાસિક - સામાજિક નવલકથાનો મુકામ શરૂ થયો હતો જે પંડિતયુગબાદ ગાંધીયુગમાં વધુ સમૃદ્ધ બને છે. કનૈયાલાલ મુનશી અને ર. વ. દેસાઈ જેવાનવલકથાકારો ગાંધીયુગની નવલકથાને સમૃદ્ધ કરે છે.૧૯૧૮માં કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા મલયાનિલ પાસેથી 'ગોવાલણી' વાર્તા મળી. ટૂંકીવાર્તા સ્વરૂપમાં ધૂમકેતુ, દ્વિરેક જેવા મહત્ત્વના સર્જકો મળ્યા. 'લોમહર્ષિણી દ્વારા બટુભાઈઉમરવાડિયાએ ૧૯૨૨માં ગુજરાતીમાં એકાંકીની શરૂઆત કરી. યશવંત પંડ્યા અનેપ્રાણજીવન પાઠક, દુર્ગેશ શુક્લ, ચં. ચી. મહેતા, ઉમાશંકર જોશી, યુનીલાલ મડિયા જેવાએકાંકીકારોએ ગાંધીયુગમાં જ એકાંકી સ્વરૂપને પૂર્ણ કલાઘાટ આપ્યો. ગાંધીયુગમાં નિબંધસ્વરૂપમાં ઘણી સમૃદ્ધિ આવે છે. ગાંધીજી, કાકાસાહેબ કાલેલકર, ઉમાશંકર જોશી, રા. વિ.પાઠક, જ્યોતીન્દ્ર દવે આદિના નિબંધનું શૈલીવૈવિધ્ય તથા વિષયવસ્તુનો વ્યાપ નિબંધનેસર્જકતાનાં વિવિધ પરિમાણો સુધી પહોંચાડે છે.ગામડું, દીન, દલિત, પીડિત, શ્રમિક અને શોષિત એવાં પાત્રો આપણી કથાસૃષ્ટિમાં પ્રવેશે છે.ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વના પ્રચંડ પ્રભાવ હેઠળ તે સમયના દરેક સાહિત્યસ્વરૂપમાં વિષયવસ્તુ,

ભાષા અને અભિવ્યક્તિ રીતિમાં પંડિતયુગની સરખામણીએ ઘણું પરિવર્તન જોવા મળે છે.જેમના નામે આખો યુગ ઓળખાય છે તે મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીને ભારતીય પ્રજાઆદરપૂર્વકબાપુ મહાત્મારાષ્ટ્રપિતાતરીકે ઓળખે છે. ૧૮૬૯ની બીજી ઓક્ટોબરે તેમનો જન્મપંડિતયુગની મહાનવલ 'સરસ્વતીચંદ્રનો પહેલો ભાગ પ્રગટ થયો તેના પછીના વર્ષે તેઓ,૧૮૮૮માં બેરિસ્ટર થવા માટે અભ્યાસ કરવા વિલાયત ગયા. નાનપણથી પોતાના દરેક

વર્તનનું મૂલ્યાંકન અને આત્મમંથન કરવાનો સ્વાભાવ. શ્રવણ પિતૃભક્તિઅનેસત્યવાદીહરિશંદ્ર'થી પ્રભાવિત બાળ મોહન સત્યના માર્ગે ચાલવાનો સંકલ્પ કરે છે. અસ્પૃશ્યતાનેસમગ્ર માનવજાતિનું કલંક સમજે છે. વિલાયત જઈ બેરિસ્ટર થયા પછી સ્વદેશ પરત ફરેલામોહનદાસને એક ખાનગી પેઢીનો કંસ ઉકેલવા દક્ષિણ આફ્રિકા જવાનું થાય છે. દક્ષિણઆફ્રિકામાં વકીલાતના વ્યવસાય નિમિત્તે ગયેલા મોહનદાસ રંગભેદની સરકારી નીતિ સામેસંકલ્પપૂર્વક લડે છે. લોકોને સંગઠિત કરે છે.બાવીસ વર્ષ જેટલો લાંબો સમય દક્ષિણઆફ્રિકામાં પરિવાર સાથેરહે છે. ટોલ્સ્ટોય ફાર્મ અને ફિનિક્સ આશ્રમની સ્થાપના કરે છે.'ઇન્ડિયન ઓપિનિયનનામનું અખબાર પ્રગટ કરે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં સફળ સત્યાગ્રહી તરીકે ખ્યાલ આવે છે. ૧૯૧૫ની નવમી જાન્યુઆરીએ સ્વદેશ પરત ફરે છે. ગોપાલકૃષ્ણગોખલેના માર્ગદર્શન મુજબ હિંદને જાણે છે. પ્રજાને જાણવા-સમજવા રેલવેમાં ત્રીજા વર્ગમાંદેશનો પ્રવાસ કરે છે.

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો વિકાસ

ખેડા સત્યાગ્રહ, ચંપારણ સત્યાગ્રહ, અસહકાર આંદોલન, બારડોલી સત્યાગ્રહદાંડીક્રયઅસ્પૃશ્યતાનિવારણ, ગૌસેવા ભાવના, ખાદીનો પ્રસાર, 'હિંદછોડો;

ચળવળ, 'હરિજન'સામયિકો, નવજીવનનું પ્રકાશન, આશ્રમજીવન, દારૂબંધી, કુદરતી ઉપચાર શૈલી, જીવનમાતથા શિક્ષણમાં શ્રમની પ્રતિષ્ઠા જેવા અનેકવિધ ઉપક્રમો દ્વારા રાષ્ટ્રનું ઘડતર કરવાનોભગીરથ પુરુષાર્થ દરેક કાર્યમાં સત્યનો આગ્રહ, સેવા, સાદગી, અહિંસા કેન્દ્રસ્થાને, સાધનતથા સાધ્યશુદ્ધિદ્વારા જાતને નિર્ભાર કરે છે. રાષ્ટ્રને સર્વસ્વ અર્પણ કરે છે. ૧૯૪૮ની ૩૦મીજાન્યુઆરીએ પ્રાર્થનાસભામાં જતાં દિલ્હી મુકામે એક યુવાન દ્વારા ધરબાચેલી ત્રણ ગોળીથી'હે રામ' બોલી પ્રાણનું વિસર્જન કરે છે.૧૯૨૦માં 'ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના ગાંધીજીએ કરી. કાલેલકર, રા. વિ. પાઠકથી લઈ તે સમયના અનેક સાહિત્યકારોએ સેવાઓ આપી. ઘણાસાહિત્યકારોએ વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કર્યો.સત્યના પ્રયોગો વિશ્વસાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલી ગાંધીજીની આત્મકથા ૧૯૨૫થી ૧૯૨૯દરમિયાન 'નવજીવનમાં હપ્તાવાર છપાઈ. એક સામાન્ય માણસ આત્મગૌરવ,પૂર્ણજાગૃતિથી સત્યના માર્ગે ચાલે તો તેનો કેટલો વિકાસ થઈ શકે તેના ઉજ્જ્વળ ઉદાહરણતરીકે મોહનમાંથી મહાત્મા પદ સુધીની પંચાવન વર્ષની જીવનયાત્રા તેમના શબ્દોમાંસાદગીપૂર્ણ અભિવ્યક્તિમાં અહીં જોવા મળે છે.

► દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકરનો જન્મ ૧૮૮૨માં મહારાષ્ટ્રમાં સતારામાં થયો હતો. પૂનાનીફર્ગ્યુસન કોલેજમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ કર્યો. પિતાજીની સરકારી નોકરીના કારણે સ્થળ બદલીથતી રહી તેથી પ્રવાસનો શોખ વિકસ્યો. વડોદરાના ગંગનાથ મહાવિદ્યાલયમાં આચાર્યતરીકે સેવાઓ આપી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની શાંતિનિકેતનમાં શિક્ષણકાર્યનો અનુભવ લીધો.ગાંધીજીના સંપર્કમાં આવ્યા. વિદ્યાપીઠમાં રહ્યા. ગુજરાતી ભાષા—સાહિત્યમાં માતબરપ્રદાન કર્યું અને સવાઈ ગુજરાતીતરીકે પ્રતિષ્ઠા પામ્યા.

► કાકાસાહેબ કાલેલકરનું સાહિત્યસર્જન

► લલિત નિબંધનાં પુસ્તકો : ‘જીવનનો આનંદ, ‘જીવનભારતી’, ‘જીવનસંસ્કૃતિ, જીવનવિકાસ ;રખડવાનો આનંદ તથા પ્રવાસનિબંધના પુસ્તકો : હિમાલયનો પ્રવાસ, બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસપૂર્વ આફ્રિકામાં ઊગમણો દેશ જાપાન તથા સ્મરણયાત્રાતેમની સ્મૃતિકથા છે. ઓતરાતી દીવાલોમાં જેલવાસ દરમિયાન તેમણે આસપાસની જીવસૃષ્ટિનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી આસ્વાદ્ય અભિવ્યક્તિ આપી છે. નદીવિષયક લેખો જીવનલીલામાં સમાવિષ્ટ છે. ગાંધીજીના સહકર્મી સ્તક પણ આપ્યું છે. રહેલા કાકાસાહેબે બાપુની ઝાંખીપસ્તક પણ આપ્યું છે.

► પંડિતયુગમાં ૧૮૮૭માં ‘સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ-૧નું પ્રકાશન થયું એ જ વર્ષે ભરૂચમાં કનૈયાલાલનો જન્મ થયો. પિતાનું નામ માણેકલાલ અને માતાનું તાપીગૌરી ભરૂચ, વડોદરા, મુંબઈમાં અભ્યાસ કર્યો. મુનશીને વડોદરામાં અભ્યાસ દરમિયાન મહર્ષિઅરવિંદ ઘોષ જેવા અંગ્રેજીના અધ્યાપક મળ્યા. ગાંધીજી તથા દેશના અગ્રણી નેતાઓ સાથે કામ કરવાની તક મળી. મુંબઈ મુકામે ધારાશાસ્ત્રી તરીકે કામ કર્યું. ઇન્દુલાલયાજ્ઞનિક સાથે નવજીવન અને સત્યતથા યંગ ઇન્ડિયાના તરીકે તેમણે સેવાઓ આપી છે. મુનશીએ ગુજરાતના મનુ માસિક પણ શરૂ કર્યું. ભારતીય વિદ્યાભવનના ઉપક્રમ ભવન્સ જર્નલ તેમ જ સમર્પણ; સામયિક ચલાવ્યાં. ભારતીય વિદ્યાભવનની પણ તેમણે સ્થાપના કરી. ૧૯૧૨માં ઘનશ્યામ વ્યાસના નામે મારી કમલા વાર્તા સ્ત્રીબોધમાં પ્રગટ થયેલી. પૂરા છ દાયકાની સર્જનયાત્રામાં તેમણે વેરની વસૂલાત, પાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ, જય સોમનાથ પૃથિવીવલ્લભ સ્વપ્નદૃષ્ટા ભગવાન કૌટિલ્યતપસ્વિની કૃષ્ણાવતાર જેવી નવલકથાઓ આપી છે.

► ધોળકા તાલુકાના ગાણોલ ગામે તેમના મોસાળમાં ૧૮૮૭માં રામનારાયણનો જન્મ જેતપુર, રાજકોટ, જામખંભાળિયા અને ભાવનગરમાં શિક્ષણ મેળવ્યું. નાનાભાઈ ભટ્ટના

વિદ્યાર્થી રહી ચૂક્યા. શામળદાસ કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. ત્યારબાદ મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાંથી લૉજિક અને મોરલ ફિલોસોફી સાથે ૧૯૦૮માં બી.એ. થયા. ૧૯૧૧માં વકીલાતની પરીક્ષા પાસ કરી. ૧૯૨૧માં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપક તરીકે જોડાયા. સુન્દરમ્, સ્નેહરશ્મિ, કરસનદાસ માણેક જેવા કવિઓને તેમણે કાવ્યશિક્ષણ આપ્યું. ઉમાશંકર જોશીએ તેમને ‘ગાંધીયુગના સાહિત્યગુરુ’ તરીકે ઓળખાવ્યા. ૧૯૧૮માં પ્રથમ પત્નીનું અવસાન થયું. સત્તાવીસ વર્ષ પછી ૧૯૪૫માં હીરાબહેન મહેતા સાથે લગ્ન કર્યાં. સોળમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ પદે તેમની વરણી થઈ.

ભારતીય વિદ્યાભવનમાં અધ્યાપન-સંશોધનમાં કાર્યરત પાઠક સાહેબ ૧૯૫૫માં હૃદયરોગના હુમલાથી નિધન પામ્યા.. વિ. પાઠકે ‘દ્વિરેફ’ ઉપનામથી ટૂંકી વાર્તાઓ લખી. ધૂમકેતુ સાથે પ્રારંભના મહત્વના વાર્તાકાર તરીકે તેઓ ઉલ્લેખનીય છે. દ્વિરેફની વાર્તાના ત્રણ ભાગમાં ચાલીસ વાર્તાઓ પૈકી મુકુદરાય કોદર ‘જક્ષણી’ ‘છેલ્લો દાંડક્ય ભોજ આદિ તેમની જાણીતી વાર્તાઓ છે. રા. વિ. પાઠકે ઉપનામથી કવિતા લખી છે. તેમની હયાતી દરમિયાન શેષનાં કાવ્યો નામનો સંગ્રહ પ્રગટ થયો હતો. ‘બુદ્ધનું નિર્વાણ’, ‘છેલ્લું દર્શનતુકારામનું સ્વર્ગારોહણ તેમની જાણીતી રચનાઓ છે.

► ‘સ્વૈરવિહારી’ ઉપનામથી તેમણે સ્વૈરવિહાર તથા ‘મનોવિહાર એમ બે નિબંધસંગ્રહો આપ્યા છે.

► યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ (ઈ.સ. ૧૮૮૭થી ઈ. ૧૯૬૬)

► ગુજરાતમાં પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં સાહિત્યવિવેચનની છાપામાં કોલમ સૌપ્રથમ શરૂ કરનાર સૌરાષ્ટ્ર પત્રના સહતંત્રી અને પ્રજાબંધુના સંપાદક. ; સાહિત્યપ્રિય ઉપનામથી તેઓ લખતા. તેમણે ‘અવંતીનાથ, રૂપમતી ભસ્મરેખા, જિગર અને અમીતેમજ ‘કંટક છાયો પંથ જેવી

તેમના સમયમાં લોકપ્રિય થયેલી નવલકથાઓના તેઓલેખક છે

► યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ (ઈ.સ. ૧૮૮૭થી ઈ. ૧૯૬૬)

► ગુજરાતમાં પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં સાહિત્યવિવેચનની છાપામાં કોલમ સૌપ્રથમ શરૂ કરનાર સૌરાષ્ટ્ર પત્રના સહતંત્રી અને પ્રજાબંધુના સંપાદક. સાહિત્યપ્રિય ઉપનામથી તેઓ લખતા.

તેમણે 'અવંતીનાથ રૂપમતીભસ્મરેખાજિગર અને અમીતેમજ 'કંટક છાયો પંથ જેવી

તેમના સમયમાં લોકપ્રિય થયેલી નવલકથાઓના તેઓ લેખક છે. ઈ.સ. ૧૮૯૨માં

નર્મદાકિનારે આવેલા શિનોર ગામમાં થયો હતો. ૧૯૧૨માં લગ્ન થયાં અને ૧૯૧૬માં

એમ.એ.નો અભ્યાસ પૂરો કરી શિક્ષક તરીકે થોડો સમય નોકરી સ્વીકારી આઝાદી આંદોલન

માટે ગાંધીજીના પ્રયત્નોનું તેમને આકર્ષણ થયું; યુગમૂર્તિવાર્તાકારનું બિરુદ પામેલા રમણલાલ

મુખ્યત્વે સામાજિક નવલકથાઓના લેખક

તરીકે વિશેષ જાણીતા બન્યા.

• જયંતિ દલાલનો જન્મ ૧૯૦૯માં અમદાવાદ મુકામે થયો હતો. તેમના પિતાને નાટકનો

શોખ હોવાથી બાળપણથી જ રંગભૂમિ તરફનું આકર્ષણ ૧૯૨૬માં દીવાન બલ્લુભાઈ

હાઈસ્કૂલમાંથી મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી, ૧૯૩૦માં ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીય ચળવળથી

પ્રભાવિત થયા. કારાવાસ પણ વેઠ્યો. મહાગુજરાતની ચળવળમાં ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક સાથે

જોડાયા. પત્રકાર તરીકે ૧૯૩૯માં 'રેખા' માસિક શરૂ કર્યું. 'ગતિ' પ્રકાશન નામની સંસ્થા હેઠળ

પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજકારણમાં સમાન રુચિથી સિદ્ધાંતનિષ્ઠ

અભ્યાસી તથા સક્રિય કર્મશીલ રહ્યા. ૧૯૭૦માં તેમનું અવસાન થયું. જયંતિ દલાલે પચીસ

જેટલાં મૌલિક પુસ્તકો તેમ જ ત્રીસ જેટલાં અનુદિત પુસ્તકો આપ્યાં છે.

► જયંતિ દલાલે ગાંધીયુગમાં સર્જન કર્યું. પણ તેમના સાહિત્યમાં આધુનિક સમયના

► જયંતિ દલાલે ગાંધીયુગમાં સર્જન કર્યું. પણ તેમના સાહિત્યમાં આધુનિક સમયના

પ્રયોગશીલ અભિગમો પ્રગટ થયા હતા.

► સુન્દરમ

► ૧૯૦૮માં ભરૂચ જિલ્લાના આમોદ તાલુકાના મિયાંમાતર ગામે જન્મ ભરૂચની રાષ્ટ્રીય શાળામાં પ્રસિદ્ધ વિવેચક વિશ્વનાથ ભટ્ટ જેવા કાવ્યશિક્ષક મળ્યા ઉચ્ચશિક્ષણ અમદાવાદ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, વિદ્યાપીઠમાંથી પ્રગટ થતા 'સાબરમતી' દ્વિમાસિક પત્રના તેઓ તંત્રી

થયા. ૧૯૪૫માં પોંડિચેરીના શ્રી અરવિંદ આશ્રમમાં તેમણે સ્થાયી નિવાસનો નિર્ણય કર્યો. સાડાચાર દાયકા જેટલો સમય આશ્રમમાં પૂર્ણયોગના સાધક તરીકે રહ્યા. ૧૯૯૧માં તેમનું નિધન થયું.

► ૧૯૦૮માં ભરૂચ જિલ્લાના આમોદ તાલુકાના મિયાંમાતર ગામે જન્મ ભરૂચની રાષ્ટ્રીયશાળામાં પ્રસિદ્ધ વિવેચક વિશ્વનાથ ભટ્ટ જેવા કાવ્યશિક્ષક મળ્યા ઉચ્ચશિક્ષણ અમદાવાદગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, વિદ્યાપીઠમાંથી પ્રગટ થતા 'સાબરમતી' દ્વિમાસિક પત્રના તેઓ તંત્રીથયા. ૧૯૪૫માં પોંડિચેરીના શ્રી અરવિંદ આશ્રમમાં તેમણે સ્થાયી નિવાસનો નિર્ણય કર્યો.સાડાચાર દાયકા જેટલો સમય આશ્રમમાં પૂર્ણયોગના સાધક તરીકે રહ્યા. ૧૯૯૧માં તેમનુંનિધન થયું. આ ઉપરાંત નાટકોના તથા શ્રી અરવિંદનાં પુસ્તકોના અનુવાદો પણ તેમણે કર્યા છે.

અનુગાંધીયુગના સાહિત્યનો પરિચય

► અનુગાંધીયુગના સાહિત્યનો પરિચય આ એકમ દ્વારા થશે. ગાંધીજીના પ્રભાવના કારણે ગુજરાતી સાહિત્યના ૧૯૧૫થી શરૂ થયેલા સમયગાળાને 'ગાંધીયુગ' કહેવાય છે. ગાંધીજીનું અવસાન ૧૯૪૮માં થયું. ૧૯૧૫થી ૧૯૪૮ 'ગાંધીયુગ' ગણીએ તે વ્યાપક દૃષ્ટિકોણ છે. પણ ૧૯૪૦માં પ્રહલાદ પારેખનો કાવ્યસંગ્રહ 'બારીબહાર' પ્રગટ થયો અને ગાંધીયુગની સાહિત્યદૃષ્ટિ કરતાં જુદી કવિતા પ્રગટ થઈ. તેથી

૧૯૪૦થી કાવ્યગુણને ધ્યાને લઈને 'અનુગાંધીયુગ' શરૂ થયો. એમ કહી શકાય આ યુગની કવિતા અને સર્જકોનો પરિચય પ્રસ્તુત એકમ દ્વારા આપને મળશે.

► અનુગાંધીયુગના સાહિત્યનો પરિચય

૧૯૪૦માં 'બારીબહાર' કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થયો અને સૌંદર્યલક્ષી કવિતાનાં લક્ષણોની અભ્યાસુઓએ નોંધ લીધી. 'અનુગાંધીયુગ' તરીકે ઓળખાતો આ સમયગાળો ૧૯૪૦થી ૧૯૫૭ સુધીનો.

► ગાંધીયુગમાં અનુવાદ પ્રવૃત્તિનો વ્યાપ વધ્યો પરિણામે બંગાળી સાહિત્ય અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના સંપર્કથી સમૃદ્ધ બનેલા આપણા સર્જકો પર બંગાળી કવિતા અને પશ્ચિમની કવિતાની અસર પડી ૧૯૪૦થી ૧૯૬૦ના સમયગાળામાં પ્રગટ થયેલા સાહિત્યને ધ્યાને લઈ આપણે અનુગાંધીયુગના સર્જક તરીકે ઓળખાતા મહત્ત્વના સર્જકોની નોંધ લઈશું.

► ખાસ ધ્યાન રાખીએ કે સુધારક યુગ - પંડિતયુગ - ગાંધીયુગ - અનુગાંધીયુગ કે આધુનિક યુગ એ યુગવિભાગો અભ્યાસની અનુકૂળતા ખાતર પડેલા યુગવિભાગો છે. ગાંધીયુગના કવિતરીકે પ્રશિષ્ટ એવા સુન્દરમ્ - ઉમાશંકર જોશી જેવા કવિઓ છેક આધુનિક યુગ સુધી સક્રિય રહ્યા છે. તેથી વિવિધ લક્ષણો અને સાહિત્યપ્રવાહોને સમગ્રતાથી સમજવાનું વલણ પણ આપણે કેળવીએ.

► અનુગાંધીયુગનાં પ્રભાવક પરિબલો-લક્ષણો

► ગાંધીયુગ પછીનો દોઢ-બે દાયકાનો આ સમય ૧૯૧૩માં સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોરને 'ગીતાંજલિ' માટે નોબેલથી પુરસ્કૃત કરવામાં આવ્યા. બંગાળી સાહિત્ય પ્રત્યે ગુજરાતીના સર્જકોનું આકર્ષણ વધ્યું. અનુવાદ પ્રવૃત્તિ વિસ્તરી રવીન્દ્રનાથના સૌંદર્યનિષ્ઠ વલણનો પ્રભાવ ગુજરાતી સર્જકો પર પડ્યો. શ્રી અરવિંદની અધ્યાત્મ સાધનાના પ્રભાવમાં આપણા યુવાન સાક્ષરો આવ્યા આ પ્રભાવનું પ્રતિબિંબ સર્જકોની અભિવ્યક્તિમાં ઝિલાયું.

રવીન્દ્રનાથ - અરવિંદ અને ગાંધીજીની સમાંતર અસરના કારણે જીવન અને કલાના સુભગ સમન્વયનું સાહિત્ય રચાયું.

"સ્મૃતિના પોરબંદરમાં કેટલા વર્ષોથી હું શોધું છું આંસુના ગાંધીને. સ્મિતના ઝરમરતા વરસાદમાં હું ઉઘાડી ન શક્યો આંસુની છત્રીને..

► પ્રહલાદ પારેખ

► વતન ભાવનગર. દક્ષિણામૂર્તિમાં નાનાભાઈ ભટ્ટ અને હરભાઈ ત્રિવેદી જેવા કેળવણીકારોના તેઓ વિદ્યાર્થી ૧૯૩૦માં આઝાદીની ચળવળમાં સક્રિય થયા. અભ્યાસ છોડ્યો. જેલમાં ગયા જેલમાંથી બહાર આવ્યા પછી ફરી ભણવાનું શરૂ કર્યું ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા. ૧૯૩૩માં 'શાંતિનિકેતન' ગયા ને ચાર વર્ષ અભ્યાસ કર્યો. પ્રારંભે ભાવનગરની ઘરશાળામાં શિક્ષક થયા. બાદ ૧૯૪૫થી છેવટ સુધી મુંબઈની મોડર્ન હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક રહ્યા.

► ૧૯૪૦માં 'બારીબહાર' કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થાય છે. આ સંગ્રહની પ્રસ્તાવના ઉમાશંકર જોશીએ લખી છે. જે ખૂબ જાણીતી બની ૧૯૪૮માં 'સરવાણી' નામે એક ગીતસંગ્રહ તેમની પાસેથી મળે છે. સરવાણીની 'વર્ષામિગલ'ની ૨૩ ગીતોની ગીતમાલા ઉલ્લેખનીય છે. 'ગુલાબ અને શિવલી' (૧૯૩૮)માં પ્રગટ થયેલી ગદ્યકથા છે, જેમાં ભાઈ-બહેનના શૈશવનું મનોવૈજ્ઞાનિક નિરૂપણ છે. સ્ટીફન ઝુવાઈગની કૃતિનો અનુવાદ 'અજાણીનું અંતર' નામે પ્રગટ થયો છે. 'શિસ્તની સમસ્યા' એમની પરિચય પુસ્તિકા છે જેમાં શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં શિસ્તની વાત તેમણે કરી છે.

► નિરંજન ભગત

► (૧૮-૫-૧૯૨૬થી ૧-૨-૨૦૧૮)

► અમદાવાદમાં જન્મ ૧૯૪૨ની આઝાદીની ચળવળના કારણે અભ્યાસ છોડ્યો. ૧૯૪૪માં મેટ્રિક. મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન તથા અમદાવાદની એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં અભ્યાસ. અમદાવાદમાં જી. એલ. એસ. તથા સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં અધ્યાપન. અંગ્રેજી વિષયના અધ્યાપક, રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, નરસિંહ મહેતા પુરસ્કાર, ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે પણ તેઓ સર્વાનુમતે નિયુક્ત થયા હતા.

► 'છંદોલય' (૧૯૪૯), 'કિન્નરી' (૧૯૫૦), 'અલ્પવિરામ' (૧૯૫૪), '૩૩ કાવ્યો' (૧૯૫૮) એમના મહત્વના સંગ્રહો છે 'યંત્રવિજ્ઞાન અને મંત્રકવિતા'-'ન્હાનાલાલની ઊર્મિકવિતા', 'કવિતા કાનથી વાંચો', 'મીરાંબાઈ', 'કવિ ન્હાનાલાલ', 'ડબલ્યુ બી વિટ્સ'. 'એલિયટ' (પરિચય પુસ્તિકા), તથા 'સ્વાધ્યાયલોક'ના એકથી આઠ ભાગમાં તેમનું વિવેચન છે. રવીન્દ્રનાથનાં ચિત્રાંગદા' નાટકનો એમણે મુક્ત વનવેલીમાં પદ્યાનુવાદ ઉપરાંત રવીન્દ્રનાથના ૯ કાવ્યોના ગદ્યાનુવાદ પણ કર્યા છે.

► નટવરલાલ કુબેરદાસ પંડ્યા ઉશનસ'

► (૨૮-૯-૧૯૨૦થી ૬-૧૧-૨૦૧૧)

- ▶ જન્મ સાવલી મુકામે થયો. ૧૯૪૨માં બી.એ. ૧૯૪૫માં એમ.એ. પ્રારંભે નવસારીની કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે જોડાયા બાદ ૧૯૫૭થી વલસાડની કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે જોડાયા અને ૧૯૮૦માં ત્યાંથી જ આચાર્ય પદે નિવૃત્ત થયા. નર્મદચંદ્રક, રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, ગુજરાત અકાદમીના ગૌરવ પુરસ્કાર, નરસિંહ મહેતા પુરસ્કાર ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ પદ જેવી સિદ્ધિઓ તેમને મળી હતી.
- ▶ ઉશનસની કવિતા સર્જનની યાત્રા સમૃદ્ધ છે. તેમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ પ્રસૂન' (૧૯૫૫)માં પ્રગટ થવો ખેપથ્યે', 'મનોમુદ્રા, આર્ટ', 'તૃણનો ગ્રહ 'સ્પંદ અને છંદ', અશ્વત્યઃ, કિંકિણી, 'ભારતદર્શન, 'રૂપના લય', 'વ્યાકુલ વૈષ્ણવ', 'પૃથ્વીને પશ્ચિમ ચહેરે', 'શિશુલોક', આરોહ અવરોહ', પૃથ્વીગતિનો છંદોલય, મારાં નક્ષત્રો જેવા કાવ્યસંગ્રહો દ્વારા તેમણે ગુજરાતી કવિતાને સમૃદ્ધ કરી છે. "સદમાતાનો ખાંચો" તેમની સ્મૃતિકથા છે. વગડો તેમની લઘુનવલ છે. 'રૂપ અને અરૂપ' 'બે અધ્યયનો', 'ઉપસર્ગ', 'મૂલ્યાંકનો' આદિ વિવેચનગ્રંથો પણ તેમનું પ્રદાન છે.
- ▶ પંચમહાલ જિલ્લાના ગોઠ ગામમાં જન્મ.સુરતની એમ.ટી.બી. કોલેજમાંથી બી.એ. વડોદરાથી એમ.એ. થઈ શિક્ષક તરીકે કારકિર્દીનો પ્રારંભ કર્યો ૧૯૫૩થી નિવૃત્તિ સુધી માતૃસંસ્થા એમ. ટી.બી. આર્ટ્સ કોલેજમાં ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક તરીકે સેવાઓ આપી
- ▶ સમગ્ર જીવનની સર્જકતાને કુમારચંદ્રક, નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક, રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક આદિ સન્માનોથી પુરસ્કૃત કરવામાં આવી. મર્મર' (૧૯૫૪), 'સંકેત' (૧૯૬૦), 'વિસ્મય' (૧૯૬૩), 'સર્ગ' (૧૯૬૯), 'અંતરીક્ષ' (૧૯૭૪), 'અનુનય' (૧૯૭૮), મૃગવા' (૧૯૮૩), 'શૂળી ઉપર સેજ (૧૯૮૮), 'બે અક્ષર આનંદના' (૧૯૯૨), એમના કાવ્યસંગ્રહો છે.
- ▶ વતનનાં સંસ્મરણોને આલેખતી ગલકૃતિઓ 'વનાંચલ' (૧૯૬૭), તરુરાગ' (૧૯૬૨) ઉલ્લેખનીય છે. આધુનિક કવિતા પ્રવાહ' (૧૯૬૫), આલોક, ભાવવિત્રી', 'વસંતઘીનું વિદ્યામધુ કિમપિદ્રવ્યમ્ તેમના વિવેચનનાં પુસ્તકો છે "ધીરે વહે છે દોના" "ચેખોવની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ' અનુવાદો પણ તેમની પાસેથી મળે છે.
- ▶ હરીન્દ્ર દવે
- ▶ વ્યવસાયે પત્રકાર એવા આ કવિનો જન્મ તેમના મોસાળ (કચ્છ) ખંભરા ગામે થયો.

- ▶ ગુજરાતી- અંગ્રેજી સાથે બી.એ., એમ.એ. સુધીનો અભ્યાસ કરવા છતાં તેમણે અધ્યાપક થવાના બદલે પત્રકાર થવાનું પસંદ કર્યું. 'આસવ', 'મૌન', 'સમય', 'અર્પણ', 'સૂર્યોપનિષદ' ઉપરાંત તેમની સમગ્ર કવિતા 'ચાલ વરસાદની મોસમ છે*- નામથી પ્રગટ થાય છે.
- ▶ 'અગનપંખી', 'અનાગત', 'સુખ નામનો પ્રદેશ', 'ગાંધીની કાવડ', 'સંગ અસંગ', 'મુખવટો', 'વસિયત', 'માધવ ક્યાંય નથી' એમની ઉલ્લેખનીય નવલકથાઓ છે. 'ધ વેસ્ટલેન્ડ'નો 'મરુભૂમિ' નામે અનુવાદ પણ જાણીતો છે
- ▶ સુરેશ દલાલ
- ▶ ગુજરાતી વિષયના પ્રાધ્યાપક તરીકે આજીવન જેમણે કામ કર્યું તેવા સુરેશ દલાલની મુખ્ય ઓળખ કવિ તરીકેની છે. તેમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ એકાન્ત' ૧૯૬૭માં પ્રગટ થયો તેમણે 'તારીખનું ઘર', 'અસ્તિત્વ', 'હસ્તાક્ષર', 'સિન્ક્રની', 'રોમાંચ', 'સાતત્ય', 'પિરામિડ', 'રિયાઝ',
- ▶ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો વિકાસ
- ▶ 'વિસંગતિ', 'પરઝુરાપો', એક અનામી નદી', 'ઘટના', 'રાધા શોધે મોરપિચ્છ', 'કોઈ રસ્તાની ધારેધારે', 'પવનના અશ્વ', 'પાદ આવે છે, એવું એક ઘર હોય' - જેવા કાવ્યસંગ્રહો આપ્યા છે. સુરેશ દલાલે ઇટાકિદ્દા', 'ધીંગામસ્તી', 'ટિંગાટોળી જેવા બાળકાવ્યસંગ્રહો પણ આપ્યા છે.
- ▶ 'કવિતા' દ્વિ માસિકનું સંપાદન તથા 'મારી બારીએથી', 'સમી સાંજના રામિયાણામાં, ભૂરા આકાશની આશા' જેવા નિબંધસંગ્રહો પણ તેમની પાસેથી મળે છે. 'પપ્રયાતી, 'કવિનો શબ્દ આદિ સંપાદનો તથા અનુવાદ ક્ષેત્રે યાંદની લૂ, મરાઠી કવિતા' જેવાં પુસ્તકો પણ તેમની પાસેથી મળે છે.
- ▶ વેણીભાઈ પુરોહિત (૧૯૧૬થી ૧૯૮૦)
- ▶ સૌરાષ્ટ્રના જામખંભાળિયા ગામે જન્મ
- ▶ વેણીભાઈ પાસેથી 'સિંજારવ', 'દીપ્તિ', 'ગુલેઝારે શાયરી', 'આચમન' જેવા કાવ્યસંગ્રહો મળે છે. 'વાંસનું વન', 'અત્તરના દીવા', 'સેતુ' અને 'વાતવૈભવ' તેમના વાર્તાસંગ્રહો છે. 'કાવ્યપ્રયાગ' કવિતાના આસ્વાદનું પુસ્તક છે.
- ▶ મકરંદ દવેનો જન્મ ગોંડલમાં થયો.

- ▶ રાજકોટની ધર્મેન્દ્રસિંહજી આર્ટ્સ કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો. 1 *૧૯૪૨ની લડતમાં જોડાવાના કારણે અભ્યાસ અધૂરો રહ્યો ઝવેરચંદ મેઠાણી, સ્વામી આનંદ, નાથાલાલ જોશીના સંસર્ગમાં આવ્યા 'નંદિગ્રામ' નામની પ્રયોગશીલ જીવનશૈલીવાળી સંસ્થા સ્થાપી.
- ▶ રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, ગૌરવ પુરસ્કાર, નરસિંહ મહેતા એવોર્ડથી તેમની પ્રતિભાનું સન્માન થયું છે.
- ▶ 'ગોરજ (૧૯૫૭), 'સંશા' (૧૯૬૪), 'સંગતિ' (૧૯૬૮), 'સૂરજમુખી' (૧૯૬૧), 'હવાબારી' (૧૯૬૩), 'અમેરિકાનો ચિરંતન ચહેરો' (૧૯૯૯) એમના કાવ્યસંગ્રહો છે. માટીનો મહેકતો સાદ' (૧૯૮૧) તેમની નવલકથા છે.
- ▶ પીડ પરાઈ ૧૯૭૩, 'યોગી હરનાથના સાન્નિધ્યમાં' (૧૯૬૬) 'યોગપંથ, અંતર્વેદી', 'સહજને કિનારે', 'ભગવતી સાધના' વગેરે તેમનાં ચિંતનાત્મક લખાણોનાં પુસ્તકો છે. સ્વામી આનંદ સાથેનો પત્રવ્યવહાર સ્વામી અને સાંઈ, 'સત કેરી વાણી', ઉદાસ અને ઉલ્લાસ' તેમનાં સંપાદનો છે.

▶ દલપતરામ

પ્રસ્તાવના

- ▶ અગાઉના એકમમાં આપણે સુધારક યુ કોણે કહે છે એનો સમયગાળો કયો છે તથા શા માટે એને સુધારક યુ કહેવામાં આવે છે તેની વાત કરી તે સાથે એક યુગના મુખ્ય મુખ્ય સાહિત્ય પ્રવાહો મહત્વના સર્જકો અને નોંધપાત્ર સર્જનની કૃતિનું નામો લેખ કર્યો હતો. હવે આ યુગના એક મહત્વના સાહિત્યકારનો અભ્યાસ કરીએ.

• જીવન અને ઘડતર ના પરિબળો

- ▶ કવિ દલપતરામ ડાયાભાઈ ત્રવાડી (ઈ.સ ૧૮૨૦-૧૮૯૮)

અર્વાચીન યુગના અગ્રણી સાહિત્યકારોમાં કવિ દલપતરામ સમયની દ્રષ્ટિએ પ્રથમ ગણાય તેવા સર્જક છે મધ્યકાળના કે છેલ્લા કવિ દયારામની વૈષ્ણવભક્તિની કવિતાથી દલપતરામની બાપાની ભીમ પર અને અન્ય કવિતા ભાવભાષા અભિવ્યક્તિ એમ બધી રીતે જુદી પડતી જોવા મળે છે

- ▶ દલપતરામ નો જન્મ 21 જાન્યુવારી ઈ.સ 1820 માં વઢવાણમાં થયો હતો, તેમના પિતા ડાયાભાઈ ત્રવાડી વેદ કર્મકાંડી બ્રાહ્મણ હતા અને સૌ તેમને ડાયાભાઈ વેદિયા તરીકે સન્માન આપતા હતા.પિતાએ બાળક દલપતરામને બ્રાહ્મણ કુળ અને અનુરૂપ આઠ વર્ષની વય યજ્ઞો પવિત્ર સંસ્કાર આપ્યા અને જાતે જ વેદા અધ્યયન કરવા લાગ્યા પિતાની કડક સ્થિત આગ્રહભરી ચોકસાઈ અને સ્વભાવની ઉગ્રતા ને લીધે માતા અમૃતબા સાથે તેઓ મોસાળમાં રહ્યા ત્યાં થોડુંક જ્યોતિષ તેમજ સંસ્થાનું શિક્ષણ તેઓ પામ્યા મોસાળ ગઢડામાં તેમને શ્રી સહજાનંદ સ્વામીના દર્શનનો લાવો મળ્યો હતો 14 વર્ષની ઉંમરે દલપત રામે ભુમાનંદ સ્વામી પાસેથી સ્વામિનારાયણ ધર્મની દીક્ષા લીધી હતી સ્વામી દેવાનંદ પાસેથી તેઓએ કાવ્યશાસ્ત્ર અલંકારશાસ્ત્ર વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો હતો. વ્રજભાષા અને સંસ્કૃત ભાષાના ઉત્તમ ગ્રંથોનો અધ્યયન કરવાની તક પણ તેમને અહીં જ પ્રાપ્ત થઈ હતી

- ▶ દલપતરામ ની કવિતાઓ રચવાનો શોખ નાનપણથી હતો તેઓ “હડુલા” નામથી ઓળખાતા ઉખાણા પ્રકારની કવિતા ઝડપથી રચતા અને બાળ ભાવથી આનંદ માણતા હડુલા ચમક કૃતિ પ્રધાન પ્રાસ યુક્ત પ્રત્યે રચના છે કલ્પના જરૂરી પણ વિષય વિચારી સંગત જળવાતી નહીં કવિ શામળભટ્ટની પદ્યવાર્તાઓનો પણ ખાસ કરીને સ્ત્રી ચાલતું રીની વાર્તાઓ અને તેમને રંગ લાગ્યો અને એવા પ્રકારની પદ્ય વાર્તાઓ “કમળલોચની” “હીરાદંતી” વગેરે લખી સત્સંગ નિમિત્તે મંદિર જતા હતા ત્યાં સંપ્રદાયના સાધુ કવિ સાથે વ્રજ ભાષામાં કાવ્ય રચના પણ કરતા થયા હતા વળી એ અરસામાં તેઓ અનેક વિદ્યાપ્રેમી અંગ્રેજ અધિકારી પારબસ સાહેબના સંપર્કમાં આવ્યા તેમને પૂરું નામ એલેકઝાન્ડર ફાર્બસ કીન્લોર્ક હતું. એમની મારફતે ફદલપતરામ અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્યના પરિચયમાં આવ્યા ફાર્માસાહેબના પ્રોત્સાહન રીતે દલપતરામ વ્રજભાષા છોડીને ગુજરાતી માં કવિતાઓ રચવા લાગ્યા ઈસવીસન 1885 માં તેમની બાપા ની ટીમ પર નામની એક કવિતા લખી તે જોઈએ તો મધ્યકાળની કવિતા ના અરસામાંથી

છૂટી વિષય ભાવ ભાષા રજૂઆત તેમ બધી જ રીતે અર્વાચી ચિંતા ના લક્ષણો બાપા ની પીંપલ કવિતામાં મળે છે. 1847 માં તેઓએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના થઈ, તેમાં મંત્રી તરીકે બુદ્ધિપ્રકાશ નામના સામાયિકના તંત્રી બન્યા તેમની સાહિત્ય સેવા કદરૂપે અંગ્રેજ સરકારે તેમની કાંઈ કમ્પેરીયન ઓફ ઇન્ડિયન એમ્પાયરનો ખિતાબ આપીને તેમનું સન્માન કર્યું હતું. ઈ.સ 1898 માં તેમનું અવસાન થયું. દલપતરામના માનસ ઉપર આટલા પરિબળોએ અસર કરી એમ કહી શકાય પિતા સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સામરની કવિતાઓ ફાર્મસ જેવા વિદ્યા પ્રેમી અંગ્રેજ અધિકારી દલપતરામ શાંત સરળ અને વિનોદી પ્રકૃતિના હતાં સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની અસરને લીધે તેઓ સત્સંગી થયા હતા અને તેથી તેમના જીવનમાં સાદી અને નીતિમત્તા જેવા ગુણો જમ્યા ફાર્બર સાહેબનો સંપર્ક થવાને લીધે તેમનામાં સુધારકપણું દેશ પ્રેમ રાજ ભક્તિ વગેરે ગુણો પ્રગટ્યા દલપતરામે ફાર્મસ સાહેબ સાથે રહી રાસમાળા નામે ગુજરાતનો ઇતિહાસ રચવાની સહાય કરી તેઓ બંને સાથે ગુજરાતમાં ગણેશ સ્થળે ફર્યા હતા દલપતરામે તત્કાલીન દેશ સ્થિતિ પર કાવ્ય રચ્યા હતા. અંગ્રેજી શાસન આવતા કાયદાનું રાજ થયું અને દેશમાં અશાંતિ તેમ અસલામતી દૂર થયા તેથી દલપતરામે અંગ્રેજી રાજ્ય આ દેશના કલ્યાણ માટે આવ્યો છે એ મતલબી વાણી એ ઉપકાર ગણી ઈશ્વરનો “ હરખ હવે હિન્દુસ્તાન” તેમણે ઉચારી તેમાં એમના સમયના સમાજ પ્રજાની લાગણીઓનો પડઘો પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એમ કહી શકાય.

- ▶ દલપતરામે સમાજ સુધારાનું કાર્ય સમાજ સમજદારી પૂર્વક ઉઘાડ્યું હતું તેમને અન્યોક્તિ પ્રકાર કાવ્ય રચનાઓ જન્મરંજન બોધ કથાઓ વિનોદ અને ટીખળ યાતુર્ય વગેરે દ્વારા પ્રજામાં જાગૃતિ લાવવાનું કાર્ય કર્યું. તેમણે પ્રાચીનતા અને અર્વાચીનતાનો સમય કર્યો હતો આળસપ્રમાન અને અજ્ઞાન દૂર કરવા સાગર મંથન કરી ફરીલક્ષ્મી ઉપજાવો એમ પુરુષાર્થ કરવાનું તેઓ કહે છે પરદેશ ગમન વિધવા વિવાહ જેવી પ્રગતિશીલ પગલા લેવા માટે પણ તેમની સામાજિક અને નૈતિક ખયાલો કવિતામાં વણી લીધા હતા હુન્નર ખાનની ચડાઈ કાવ્યમાં તેમનો દેશ પ્રેમ જોવા મળે છે

▶ દલપતરામ નું સાહિત્ય સર્જન

દલપતરામ મુખ્યત્વે કવિ તરીકે ઓળખાય છે તેમની અટક પણ પ્રવાહી કે તરવાડી હતી તેને બદલે લોકોમાં તેઓ કવિ તરીકે વિશે સન્માન પામ્યા છે તેથી

દલપતરામ ડાયાભાઈ કવિ એમ કહેવાય અલબત્ત તેમને ગદ્ય અને પદ્ય ઉભય ક્ષેત્રે સર્જન કર્યું છે દલપતરામે રચેલી સઘળી કવિતાઓ દલપતરામ ભાગ એક અને બે એમ બે ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે અવારનવાર એમાંથી સંચય રૂપે દલપતરામ ની કવિતા અભ્યાસમાં લેવાય છે દલપતરામે જીવનના અંતિમ વર્ષોમાં હરી લીલા મૃત્યુ એ નામે સ્વામી સહજાનંદના ચરિત્ર નિરૂપિત દીર્ઘ કાવ્ય રચના કરી હતી. દલપતરામે છંદશાસ્ત્ર વિષય કે પુસ્તક દલપત પીંગલ નામે રચ્યું છે લક્ષ્મી નાટક તથા મિથ્યાભિમાન નાટક સંપ લક્ષ્મી સંવાદ પર નિબંધો પણ લખ્યા હતા વિદ્યાબો તાર્કિક બોધ એવી ઉપદેશાત્મક પુસ્તિકાઓ રચી હતી.

► દલપતરામ ની કવિતા

► દલપતરામ ના કાવ્ય રચના ના સંસ્કાર બાળપણથી જ પડેલા હતા હડુલા નામે ઉખાણા જેવી શિગ્ર પદ્ય રચના કરવાનો તેમને શોખ હતો ઉદાહરણ તરીકે ટોપમાં તો “ગોળો જોઈએ બંદૂકમાં હોય ગોળી ભોજા ભગત તો એમ ભણે જે ફાગણ મહિને હોય “આવી શબ્દ અને પ્રાસની ચમત્કૃતિ વાળી કલ્પના સફળ થતાં વિષય વિચાર બાબતે બે ફિકરાઈ વાળી કેવળ જન્મરંજન અર્થે લખેલી સરળ છતાં સમસ્યાઓ સંભાર પ્રત્યે રચના તે હડુલો એમ કહી શકાય એમાં શામળભટ્ટની કાવ્યશાળી નો પ્રભાવ જોઈ શકાય પ્રાચીન પ્રણાલિકા ની રીતે પદો ગીતો ગરમીઓ મોટા પ્રમાણમાં તેમને લખ્યા છે માંગલિક ગીતાવલલી ની રચનાઓ આ પ્રકારની છે બાપા ની પીંપલ કવિતા દ્વારા દલપતરામ અર્વાચીન કવિતાના સર્જક ગણાયા છે તે યોગ્ય છે મધ્યકાળની ગુજરાતી કવિતાથી દરેક રીતે જુદી પડતી તે કવિતા છે કવિતા નો વિષય ભાવભાષા અભિવ્યક્તિ બધું જ અર્વાચી ચિંતા તરફ ગતિ કરનારું છે. રોકવાચન માળાના કાર્ય નિમિત્તે પણ તેમની અનેક કાવ્ય રચનાઓ મળી છે

► દલપતરામ ને ફાર્મસ સાહેબનો સંપર્ક થયો તે ઘટના દલપતરામના જીવનમાં અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં સકવર્તી ઘટના ગણાય છે તે ઉચિત છે દલપતરામ જુની ઢબની સમિતિ ભાવ ભાષાવાળી અને વ્રજભાષા શૈલીમાં રચનાઓ કરતા હતા તેને બદલે હવે શુદ્ધ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં અનેક નવા વિષયો નવા ભાવ નિરૂપણ સાથે તેમને આલેખ્યા એ જોતા દલપતરામ ની કવિતા નો ક્રમિક વિકાસ જોવા મળે છે.

► દલપતરામ મોટા સમાજ સુધારા ગણાય તેમણે લોકોમાં સુધારાના વિચાર જાગવા પોતાની રીતે પ્રયત્નો કર્યા શેર સત્તાની ગરબીઓએ કેફ ન કરવા વિશે મિથ્યાભિમાન કંજૂસાઈ પરદોષ દર્શન જેવા નાના નાના વિષયો પર ચાતુરી પૂર્વક છતાં બોધક નાનકડી કવિતાઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં રસી એ પણ સમાજ સુધારણા ના હેતુ રૂપે જ રચાય છે તેમની ઉત્કટ દેશભક્તિને પરિચય હુન્નર ખાનની ચડાઈમાં પ્રગટ થાય છે કવિતા દ્વારા દિશા સ્થિત પર રચેલું એ ભાષણ છે એમાં દેશી જનોને સંબોધીને કાઢેલા ઉદગાર ઉત્કટ સ્વદેશ પ્રેમનો નમૂનો બની રહે છે દલપતરામના સમયની સામાજિક સમસ્યાઓ પરદેશ ગમન પ્રતિબંધ અને બાળ લગ્ન હતા તેમણે વિધવા વિવાહની હિમાયત કરી વેન ચરિત્ર લખ્યું અને સમાજના અનાચારથી વિધવા વિવાહ સારો એમ સ્પષ્ટ કહ્યું બાળ રાડ સ્ત્રી પુરુષને બાળે જ્યારે કામ સુનીતિનું જળ સિંહ વિવેકી લે વિશ્રામ નીતિનો પક્ષ જેમાં લેવાયો છે તેવું કવિનું આ કાવ્ય તે જમાનામાં સુધારાનો પુરાણ તરીકે ઓળખાયું હતું

► દલપત કાવ્યના બે ગ્રંથોમાં સમાવેશ પામેલી બીજી બે નોંધપાત્ર રચનાઓમાં **“ફાર્મસવિલાસ”** અને **“ફાર્મસવિરહ”** છે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે દલપતરામના જીવન ઘડતરનું એક અગત્યનું પરિબળ સાહેબ બની ગયા હતા દલપતરામના માનસિક વિકાસમાં સુધારાના કાર્યમાં વિદ્યા વૃદ્ધિના કાર્યમાં નવી ઢબની કવિતાના સર્જનમાં તેઓ સહજ નિમિત્ત બન્યા હતા. સમયની દ્રષ્ટિએ પ્રાચીનતામાં જન્મેલા દલપતરામનો અર્વાચીન અવતાર ફાર્મસના સંપર્કથી થયો તેમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી રાસમાળાના નામ તેઓ ખૂબ જ નજીક આવ્યા હતા તેવી જ રીતે હું વાંચન વાળા ના કાર્ય નિમિત્તે દલપતરામ ની ફાર્મસ પ્રત્યેની મૈત્રી ગાઢ બની હતી એવા દલપતરામ ફાર્મસ વિલાસ કૃતિ મારફતે મિત્ર પ્રીતિ વ્યક્ત કરે છે તે સ્વાભાવિક છે પરંતુ ફાર્મસ વીર નામની કાવ્ય રચનામાં મિત્ર ફાર્મસના અવસાનની નિમિત્તે બનાવે છે ગુજરાતી ભાષાની સૌપ્રથમ કડુણ પ્રશસ્તિ રચના છે તેમાં મૃત સ્વર્જનના શોખ ને તેની યાદમાં ગુણ સંભાળીને સસ્તી રૂપે રજૂ કરવામાં આવતો હોય છે ફાર્મસ વીરોમાં કવિની મિત્ર પ્રત્યેની લાગણીઓ વિરહને લીધે શોકમાં ઘણીભૂત થઈને વહે છે.

► **“વાલા તારા વેણ સપનામાં પણ સાંભરે સ્નેહ ભરેલા નેણ ફરીનો દીઠા ફાર્મસ”**

► સ્વરૂપ અને રસ નિરૂપણ ની દ્રષ્ટિએ કવિની શૈલીની કેટલીક કયાક્ષ નજરે પડે છે તેમ છતાં તેમની સર્જન શક્તિના ચમકારા અહીં વેરાયેલા જરૂર અનુભવાય છે ફાર્મસ

વીરો દલપતરામની અને ગુજરાતી કવિતાની નોંધપાત્ર રચના થઈ છે હરિ લીલા અમૃત કવિ શ્રીના જીવનની અંતિમ કાવ્ય પ્રસાદી છે એમાં મહાન સમાજ સુધારક અને ધર્મ પ્રવર્તક શ્રીજી મહારાજનું ચરિત્ર આ લેખ આવ્યું છે સમયના વડતાલના મંદિરના આચાર્યશ્રી વિહારી લાલજીનું નામ મુકાયેલ છે પરંતુ સમગ્ર કાવ્ય કૃતિમાં કવિ દલપતરામનું કર્તિત્વ રહેતું નથી

- **દલપતરામ નું ગદ્ય સાહિત્ય**

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં મધ્યપ્રધાન હતું એમ આપણે જોઈ ગયા છીએ અર્વાચીન યુગમાં કવિ નર્મદે અંગ્રેજી કેળવણીના પરિચય પછી વ્યવસ્થિત ગદ્ય લેખનનો ગુજરાતીમાં પ્રારંભ કર્યો દલપતરામે પણ નર્મદની જેમ ગદ્ય સ્વરૂપમાં સર્જન કર્યું તેની પાછળ મુખ્ય ઉદ્દેશ સંસાર સુધારાનો હતો. દલપતરામ ઈ.સ 1850 માં ભૂતનિબંધ પણ લખીને ગુજરાત સોસાયટી એ યોજેલી એક ઇનામી નિબંધ સ્પર્ધામાં આ નિબંધ ઇનામપાત્ર ગણાયો હતો. ઈ.સ 1851 માં "જ્ઞાતિનિબંધ" અને ઈ.સ 1854 માં બાળવિવાહનિબંધ લખ્યા તર્ક વિચારો મૂકીને તેમને તે સમયે સમાજના પ્રવર્તતા વહેમનું ખંડન કરવા માટે સમાજ સુધારાના ક્ષેત્રે જનજાગૃતિ લાવવા માટે તેમને આ ઉત્તમ કાર્ય કર્યું હતું. દલપતરામની સુધારક વૃત્તિ સજ્જન સંભળાવજો રે ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર ની રીતે જે નર્મદની યાહોમ કરીને ઝંપલાવી દેવાની રીતથી ભિન્ન દિશા હતી છતાં બંનેનું લક્ષ એક જ હતું દલપતરામે વિપુલ પ્રમાણમાં અને વ્યવસ્થાપનિક ગદ્યનો ખેડણ કર્યું તે માટે બધી પ્રકાશ માસિક તેમના વિચારોને વ્યક્ત કરવા માટે ઉપયોગી માધ્યમ બની રહ્યું હતું ઈ.સ 1850માં દલપત રામે લક્ષ્મી નાટક તથા 1870 માં મિથ્યાભિમાન એમ બે નાટકો લખ્યા ગ્રીક નાટક પ્લુટોઝને આધારે લક્ષ્મી નાટક રચ્યું અને એનું કથાનત તેમના અંગ્રેજી મિત્ર ફાર્બર પાસેથી સાંભળવામાં મળેલો સંવાદ કોટી થી એ નાટક આગળ વધતું નથી તેમ છતાં ગુજરાતના લોકનાટ્ય ભવાઈના દ્રશ્ય રૂપ સંવાદ રચના કરી અને રચવાની મથામણ કરી જોઈએ અંગ્રેજી ગ્રંથના આધારથી ગુજરાતીમાં ત્રવાડી દલપતરામ ડાહ્યાએ ફાર્મસ સાહેબની સહાયતાથી ગુજરાત સોસાયટી માટે બનાવ્યું એમસીલા છાપમાં છપાયેલા નાટકના આરંભમાં મૂકેલી છે મિથ્યાભિમાન નાટક ઇનામી સ્પર્ધા માટે લખાયું હતું નિબંધ ની રચના અને નાટ્ય લેખનની સ્પર્ધા યોજેલી તેમાં કવિએ રૂપિયા 150 નો ઇનામ મળેલું આઠ અંક અને 15 પ્રવેશમાં વિસ્તરેલા આ નાટકનું મુખ્ય પાત્ર જીવરામ ભટ્ટ છે તે મૂર્ખ છતાં મિથ્યાભિમાની

સેવે છે રતાંધળા છે છતાં સાસરીમાં પણ દમ અને અભિમાન છોડતા નથી તેથી હાસ્યાસ પદ બને છે એવા અનેક પ્રસંગો આ નાટકમાં ઠેર ઠેર વેચાયેલા પડ્યા છે એકથી અધિક રમુજ સભર પરિસ્થિતિઓ ગોટાળાઓ અને મરમાળા સંવાદોમાં ચમકતી ઉક્તિઓ નાટકને સળંગ પણે રસવાહી અને જીવંત રાખે છે તેમણે પોતે આ નાટકની ભૂગોળ વિનાની ભવાઈ કહીને ઓળખાવ્યું છે ભરપૂર નિર્દોષ મનોરંજન પૂરું પાડતી આકૃતિ સરસ નાટ્ય રચના બની છે એમાં ભવાઈ સ્વરૂપે અને સંસ્કૃત નાટ્ય શૈલીના ઉપરાંત અંકો પ્રવેશોની યોજના વગેરેમાં પાસ સત્યનાટ્ય શૈલીનો સમન્વય જોવા મળે છે કરતા ને યશ અપાવે તેવી આ નાટ્યકૃતિ આજે પણ એટલી જ ભજવણી સમક્ષ રહી છે એની સફળતાની પારાશીશી છે મિથ્યાભિમાનમાં આવતું રંગલાનું પાત્ર ગુજરાતી રંગભૂમિનો આદિ વિદ્વષક છે તેમણે નવી કવિઓ માટે દલપત પીંગળ નામે છંદશાસ્ત્ર ના મે એક ગ્રંથ આપ્યો છે એકંદરે જોઈએ તો ગદ્ય લેખક તરીકે તેમની પ્રતિભા સામાન્ય કોટીની છે

• દલપતરામના સાહિત્ય સેવા નું મૂલ્યાંકન

દલપતરામે કવિતા નિબંધ નાટક લેખો પિંગળ આદિક ક્ષેત્રે સાહિત્ય રચવા પ્રયત્ન કર્યા તેઓ તેજસ્વી પ્રતિભા વાળા નહીં પણ મધ્યમ સ્વર્ગ શક્તિ ધરાવતા હતા કવિતા વિશે તેમની સમજ પણ પ્રાથમિક કક્ષાની બાળદક્ષાની હતી શામળ કથિક સાદી ભાષા સાદી કડી એવો કાવ્ય દર્શનમાં જોવા મળે છે ગાંજો નથી ભાંગ નથી બાળી પીવા બીડી નથી. પત્ર પુષ્પ વાળી આ શ્રીમાળી તણી છાબ છે આ કથામાં સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની દીક્ષાની અસરની નીતિ અને સદાચાર વ્યક્ત થતી જોવા મળે છે તેઓ રચ્યા છે રૂડા છંદ દલપતરામે એમ છંદમાં રચાઈ એટલી કવિતા થઈ એવું માનતા લાગે છે આ બધું જોતા કહી શકીએ કે કવિતા વિશે તેમની સમજ ઘણી કાચી કઈ ભૂલ ભરેલી છે આથી જ તેમના કાવ્યમાં સ્વર્ગ શક્તિનું ઊંડાણ જોવા નથી મળતું મોટા ભાગની કવિતા અભીદામાં જ રાખે છે કલા દ્રષ્ટિએ પણ દલપતરામનું લક્ષ ઓછું નથી તેમને મન કવિતાએ સાધ્ય નહીં બલકે સાધન હતું સમાજ સુધારાના કાર્યમાં તેમને માટે કવિતા એક સાધન માત્ર હતી કવિતા દ્વારા વ્યાખ્યાન અરજી બહુ જ ઉપદેશ નિબંધ આત્મક લખાણ ઇતિહાસ ભૂગોળ વિજ્ઞાન સામાન્યજ્ઞાન બધું જ રજૂ થાય છે

• નર્મદ:

- નર્મદના વહાલ સોયા નામથી ગુજરાતની પ્રજા તેને ઓળખે છે. આખું નામ “**નર્મદાશંકર લાલ શંકર દવે**” આપણે આગળ જોયું તેમ દલપતરામ થી નવયુગનો ઝાંખો ઉજાસ દેખાવા લાગ્યો હતો પરંતુ **અર્વાચીન યુગનો રીતે પ્રારંભ નર્મદથી (૧૮૩૩-૧૮૮૬) થયો ગણાય છે.** ગદ્યપદ્યે ઉભય પરત્વે વિષય પ્રકાર શૈલી સાહિત્ય સમજ વિદ્યાથી અનેક મહત્વની બાબતોમાં નવ પ્રસ્થાનો કરીને નર્મદે જ ગુજરાતી સાહિત્યને અર્વાચીનતાનો પાકો પાસ લગાડ્યો હતો. નર્મદના આગમન સાથે નવયુગની સવારી ધામ ધૂમ સાથે આવી રહી છે એવો અનુભવ તેના લખાણો વાંચનાર સાહિત્ય રસિક વર્ગને થયા વગર રહેતો નથી. આથી તો તેને **અર્વાચીનોમાં આદ્ય અને નવયુગનો પ્રહરી** જેવા બિરુદ મળ્યા છે.

- **ઘડતર પરિબલો:-**

ઘણા સાહિત્યકારો એવા હોય છે, જેમના જીવનના જન્મ મરણ લગ્ન અને સાહિત્ય સર્જન ની તારીખો થી અધિક ભાગ્યે જ કોઈ હકીકત નોંધપાત્ર દેખાય છે. જ્યારે અમુક સાહિત્યકારો એવા પણ હોય છે જેમનું જીવન, કવન જેટલું જ બલકે તેથી એ વિશેષ રોમાંચક હકીકતોથી ભરપૂર હોય છે. નર્મદ આવો લેખક હતો. તેનું જીવન રોમેન્ટિક સાહસો અને સામાજિક નવ પ્રસ્થાનો ને લાગતા પરાક્રમોથી ભરપૂર હતું. તેની રસપ્રદ વિગતો તેની **આત્મકથા મારી હકીકતમાં** નોંધી છે.

- **નર્મદનો જન્મ:-**

તેમનો જન્મ સુરતમાં **૨૪ ઓગસ્ટ ૧૮૩૩** ને રોજ થયેલો બાળપણમાં **સુરત** અને મુંબઈ વચ્ચે વીતેલો **પિતા લાલશંકર** મુંબઈમાં લઈનો ધંધો કરતા તેમના હસ્તાક્ષર મોતીના દાણા જેવા હતા નર્મદે પ્રાથમિક શિક્ષણ શરૂઆતમાં સુરત અને બાકીનું મુંબઈ ખાતે લીધેલું 11 વર્ષની ઉંમરે અંગ્રેજી નિશાળમાં દાખલ થયેલો તે જ હર્ષામાં તેનો લગ્ન સુરતના સૂરજરામ શાસ્ત્રીની પુત્રી ગુલાબની જોડે થયેલું પણ એ જમાનાના રિવાજ પ્રમાણે આ પરણીત કિશોર કિશોરી પોતપોતાના મા બાપ ને ત્યાં રહેતા એટલે તેનાથી તેના અભ્યાસમાં વિક્ષેપ પડ્યો નહીં

નર્મદ એલિસ્ટન્ટ સ્કૂલના અંગ્રેજી શિક્ષકોનો માનીતો વિદ્યાર્થી હતો શિષ્યવૃત્તિ ની પરીક્ષા માટે આગળ રહેતો ને વર્ગમાં પહેલો નંબર રાખતો એકવાર તેના ગણિતના શિક્ષક મિસ્ટર બ્લેક વેલે બીજ ગણિત નોબીનો દાખલો કરવા આપેલો તે તેને શિક્ષકે સૂચવેલી રીતથી જુદી જ રીતે કર્યો તેથી શિક્ષકે તે દાખલો ખોટો આપ્યો.

નર્મદે તેની અંગે ઉપરી શિક્ષક મિસ્ટર મેકડોગલ આગળ ફરિયાદ કરે નર્મદે સાચો ઠરાવ્યો ને તે પ્રમાણે કહ્યું તેથી એ ઉગતા વિદ્યાર્થીને આત્મવિશ્વાસ આવ્યો વળી પોતાના સાચી લાગતી વાતને પકડી રાખવાની હિંમત પણ દ્રઢ થઈ સવારે ચાર વાગ્યાથી રાતના 10:30 સુધી અભ્યાસ સંઘ્યા પૂજા અને શાળા વચ્ચે સમય ફાળવીને બધું કામ ચીવટથી એ નિયમિત કરતો સ્વભાવે શરમાળ ને પાપ વીરો એવો આ કિશોર નિશાળે જતા કાળકા માતાના દર્શન કરી ગાલે તમાચો મારીને પોતાના અપરાધની ક્ષમા માંગ તો આમ શનિષ્ઠ વિદ્યાર્થી તરીકે તેની કારકિર્દી ઘડાતી જતી હતી.

નર્મદ ના જીવન ઘડતરમાં મુખ્ય પરિબલો આટલા હતા. પિતા અંગ્રેજી કેળવણી ધિરાના પદ તેનો જમાનો નર્મદને શિક્ષણ આપવામાં નોકરીએ જોતરવામાં છંદ પાકા કરવામાં પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવામાં વત્સલપિતા લાલશંકર દવે હતા. તેવી જ રીતે નવી અંગ્રેજી કેળવણી એ પણ નર્મદા જીવનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે કોલેજના પ્રથમ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરી શક્યો તેથી નર્મદનો માનસ શિક્ષિત પણ બન્યું હતું અને વિચારશીલ પણ બન્યું હતું. તેને અંગ્રેજી કેળવણીના સંપર્કને લીધે જ પોતાના જમાના ની મર્યાદાઓ એકદમ નજરે પડી અને તે માટે તે સમાજ સુધારાના આંદોલનને જગાવવામાં નિમિત્ત બન્યો. નર્મદ ઊર્મિશિલ પ્રકૃતિનો યુવાન હતો અને અવસ્થા તથા સંજોગા વર્ષ પ્રેમ ભરી લાગણી તેમ જ હતાશાના ભાવોથી સફર હતો. તેવા સમયે ધીરા ભગતની સીધી સાદી ભજન વાણી તેના સંવેદનશીલ હૃદયને સ્પર્શી ગઈ કાવ્ય સર્જન માટેનું આ પણ નિમિત્ત પરિબલ રહ્યું નર્મદનો જમાનો સમાજ એટલે મોટેભાગે ધાર્મિક અને સામાજિક રીતે પછાત સમાજ વહેમો માન્યતા ગોરીવાજોથી સમાજ ઘેરાયેલો હતો રાજકીય રીતે તો પરતંત્રતા હતી જે કંદરે લોકો કશું જ વિચારી શકતા ન હતા. આ મર્યાદા જોઈને નર્મદના ચિત્ત પ્રદેશમાં વિદ્રોહ પ્રગટ્યો તેને સુધારાનો કાર્ય અવિલંબે ઉપાડ્યું અને તેની સર્જન શક્તિ પણ સુધારાના આંદોલનમાં નિમિત્ત બની રહી અખૂટ શ્રદ્ધા ભાવથી જ તે કલમને ખોળે માથું મૂકવા વિચારે છે ખરા જુસ્સાથી ખેલ દિલથી અને વિચારવાણી વર્તનની એક વાક્યતા સાથે તેણે સુધારાનું કાર્ય ઉપાડ્યું હતું સંજોગો બદલાતા તેની ઉત્તરવહીમાં સુધારાના

વિચારો જરા ઠરેલા પણ આથી અમલમાં મુકવા તેને વિચાર્યું એના વિચાર પરિવર્તન માટે પણ તેનો જમાનો મહત્વનું પરિબલ બની રહે છે

સુધારાવાદી પ્રવૃત્તિ:-

કોલેજમાં ગયા પછી બે ચાર મિત્રોને પોતાના ઘેર ભેગા કરીને તે વાંચન અને વિચાર વિમર્શ કરતો તેમાં ભારતના લોકો કરતા અંગ્રેજો લોકો સામાજિક બાબતોમાં કેમ આગળ છે તેની ચર્ચા ચાલતી તેમાંથી તેને જુવાન પુરુષોની અન્ય બુદ્ધિ વર્ધક સભાની સ્થાપવી અને પોતે તેનો પ્રમુખ થયો. તે સભાને ઉપક્રમે ભુલીશ્વરના એ ખાલી મકાનમાં 100 એક માણસોની હાજરીમાં તેને મંડળી મળવાથી થતા લાભ એ વિષય પર મૌખિક ભાષણ આપ્યું. પછીને વર્ષે તેણે એ ભાષણ લખી સુરતમાં આપેલું ને પ્રસિદ્ધ પણ કરેલું નર્મદનું આ પ્રથમ લખાણ તેના પ્રગતિ અભિમુખ માનસની સાક્ષી પૂરે છે ઉપરાંત તે સાહિત્યિક મરોડ વાળા ગુજરાતી ગદ્યનો પહેલો નમૂનો ગણાય છે.

આ અરસામાં પત્ની વેશમાં આવી હોવાથી કોલેજ નો અભ્યાસ છોડીને તે સુરતમાં ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો સાથે અંગ્રેજી શિક્ષકોએ આપેલા પ્રમાણપત્રો હતા તેને આધારે રાંદેરમાં રૂપિયા ૧૫૩. મહેતાજીની નોકરી મળી ત્યાંથી સુરતની શાળામાં બદલી કરાવીને ત્યાં રહ્યો ૧૮૫૩ ની આંખે તેની પત્ની અમૃત બાળકને જન્મ આપતા મૃત્યુ પામી એટલે ૧૮૫૪ ના જાન્યુઆરીમાં તે પાછો મુંબઈ આવ્યો હતો

સુરતના ત્રણ વર્ષના નિવાસ દરમિયાન પોતે ભાંગ પીઠો પાક ખાતો અને બૈરાઓમાં મહાલતો એકાંતમાં નામ મેળવવાના અને પ્રેમ સંબંધિત વિચાર કરતો એમ તે આત્મકથામાં નોંધે છે એ અરસામાં દલપતરામ સુરત આવેલા તેમને તે સાંભળવા ગયેલો પણ કવિતા પ્રત્યે તેને ખાસ આકર્ષણ થયેલું નહીં ઊલટું દલપતરામ પ્રત્યે ઇતરાજી થાય એવું બનેલું એક સભામાં એક ઉગતા કવિ મનમોહનદાસ રણછોડદાસે કંઈક સારી કવિતા સંભળાવેલી તેને સભાના પ્રમુખ માન આપવા જતા હતા ત્યાં દલપતરામ વચ્ચે ફૂટી પડીને ભોજા ભગતના ચાબખા સંભળાવ્યા તેથી પેલા કવિની ઉપેક્ષા થયા જોઈ નર્મદને દલપતરામ પ્રત્યે અણગમો થયો જે છે તે થોડે વતે અંશે ચાલુ રહ્યો હતો.

ત્રણ વર્ષમાં તો તે કવિ નર્મદ તરીકે લોકોમાં પ્રસિદ્ધ પામે આ સમયગાળા માટે એલિસ્ટન્ટ ઇન્સ્ટિટ્યૂટની સેન્ટ્રલ સ્કૂલમાં મદદનીશ શિક્ષક તરીકે નોકરી કરતો હતો આ બધો વખત તેના

મનમાં પોતે કરેલા ધ્યેય નિર્ણય રમ્યા કરતો હતો મહાન કવિ અને સાહિત્યકાર થવાની મહત્વકાંક્ષા તેના ચિત્તમાં સળગી ઊઠી હતી તેમાં સાડા દસથી પાંચ લગી કાહુ કાહુ થાય એવા શિક્ષકની નોકરી આડ ખીલી રૂપ લાગતી હતી. થોડીક ઘટકને અંતે 23 11 1858 ના રોજ સાંજે નિશાળેથી આવીને ઇષ્ટદેવતા કલમની સામે માથું નમાવી આ અનન્ય શારદા ભક્ત નોકરીનું રાજીનામું આપી દે છે અને કેવળ સરસ્વતીની સેવા કરવાનો નિર્ણય કરે છે તેના પરિમાણ પિતા બાબતે તેને ઠપકો ન આપતા એટલું જ કહે છે ભાઈ ઉતાવળ કરવાની શી જરૂર હતી? આ અસીધારા વ્રત નર્મદે 24 વર્ષ પાળ્યું ચાર આના દૂધ પૌવા પર રહેવું પડે ઘરના માણસો માંદા હોય પણ તેમની દવા કરવા જેટલા પૈસા ન હોય માથે કરજનો અશાહે બોજો હોય અને એક વાર હૃદય ચીરી નાખે તેવી માનસિક વિડમ બનાવો અનુભવ થાય છતાં કોઈના આગળ દિન થઈને જાયુ નહીં અને લીધેલું વ્રત મૂકવું નહીં એવી આ સાહિત્યના ભીખધારીની તિતિક્ષા હતી.

સમાજને અજ્ઞાન અને જડતાની ઊંઘમાંથી જગાડીને જ્ઞાન અને વિચાર્યું કે વર્તન કરે તેવો પ્રકાશ ફેલાવવાનો મહાન પુરુષાર્થ એ તેનું બીજું મોટું જીવન કાર્ય હતું. મંડળી મળવાથી થતા લાભ તેનો સમાજ સુધારણાના કાર્યક્રમનું પહેલું પગથિયું હતું.

નર્મદનું સાહિત્ય સર્જન:-

નર્મદેજી કાવ્ય રચ્યા છે તે બધાનો સંગ્રહ નરમ કવિતા નામે ગ્રંથમાં થયો છે તે જ રીતે નર્મદે ગદ્યમાં કરેલા લખાણો નરમ ગદ્ય નામે ગ્રંથમાં સંગ્રહ થયા છે એ સૌ લખાણોમાંથી સાહિત્ય ગુણે સાચવવા લાયક લખાણ નર્મદનું મંદિર તથા નર્મદનું મંદિર પદ્ય વિભાગ અને ગદ્ય વિભાગ એ નામથી બે પુસ્તકો દ્વારા સંપાદિત થયેલા છે તાજેતરમાં જ સુરતમાં નર્મદ શારદ જન્મ શતાબ્દી સમિતિએ નર્મદની કાવ્ય સંપત્તિને સંપાદિત કરીને પ્રગટ કરી આપી છે.

નર્મદે “કૃષ્ણકુમારી” “રામ જાનકી દર્શન”, “દ્રોપદી દર્શન”, “સીતા હરણ”, “બાળકૃષ્ણ વિજય” વગેરે નાટક લખ્યા છે. “મારી હકીકત” તેની આત્મકથાનું પુસ્તક છે ધર્મ વિચાર નામે એના લખાણોનો એક લેખન સંગ્રહ થયેલો છે રંગ એ તેણે આપેલું ઇતિહાસનું પ્રથમ પુસ્તક છે નર્મકોષ નામથી એણે ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દાર્થ કોષ આપવાનો પ્રથમ પ્રયત્નો કર્યો છે.

નર્મદે લોકજાગૃતિ અને સુધારણા ના કાર્યમાં ઉપયોગી થાય એ હેતુથી **“સંકિયો” નામે એક વિચાર પત્ર સામાયિક પણ શરૂ કર્યું હતું.** સાહિત્ય સ્વરૂપની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો ઇતિહાસ કવિતા

નિબંધ નાટક જીવન ચરિત્ર આત્મકથા વિવેચન સંપાદન સંશોધન કોષ કાર્ય ઇતિહાસ લેખ પત્રકારત્વ એમ વિવિધ ક્ષેત્રો તેને ખેડ્યા છે

નર્મદની કવિતા:-

ગુજરાતી કવિતામાં સાચા અર્થમાં અર્વાચીનતા દલપતરામમાં નહીં પણ નર્મદમાં જોવા મળે છે ૧૮૫૫ માં તેણે કવિતા રચવાનો આરંભ કર્યો અવસાન સંદેશ નામના તેના છેલ્લા કાવ્ય સાથે ૧૮૮૬માં વિરામ પામે છે લગભગ ત્રણ દાયકા સુધી તેને કાવ્ય સર્જન કર્યું. મધ્યકાળમાં ભક્તિ જ્ઞાનવીરાગ્ય વગેરે કવિતાના મુખ્ય વિષયો રહ્યા હતા અંગ્રેજી કેળવણીના સંપર્ક ને ધર્મ સાહિત્ય સર્જનમાં કેન્દ્રમાંથી ખસી ગયું અને વ્યક્તિ સમાજ કેન્દ્રસ્થાને આવ્યો તે સાથે જ ભાવભાષા અભિવ્યક્તિ બધું બદલાયા નર્મદ અત્યંત સંવેદનશીલ યુવાન હતો ધીરા ભગત ની કવિતાની અસર હેઠળ તેને ૨૦૦ જેટલા પદો રચ્યા તે વખતે ભણવું કમાવું બૈરી કરવી એ સૌ આનંદ માટે છે ને મને જ્યારે પદો બનાવવાથી આનંદ થાય છે ત્યારે હું તો એ જ કામ કરીશ ને શેર જુવાર તો મળી રહેશે એવો આત્મ શ્રદ્ધાનો ભાવ પ્રગટ કરે છે તેની મનોદશા સૂચવે છે તેની આત્મકથામાં પણ તેણે આવું જ કહ્યું છે

૧૮૮૬ માં તેનું અવસાન થયું ત્યારે તેની ઉંમર માત્ર ૫૩ વર્ષની હતી. આમ છતાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેણે કરેલા કેટલાય ન પ્રસ્થાનોને લીધે તે અર્વાચીન યુગનો અરુણ અર્વાચીન ગદ્ય પ્રદયનો આદ્ય પ્રણેતા તરીકે યોગ્ય રીતે જ ઓળખાયો છે.

નર્મદ ની કવિતા વિશેની દ્રષ્ટિએ પણ મધ્યકાળની કવિતાથી જુદી પડે છે અર્વાચીન કેળવણી ના સ્પર્શને લીધે નર્મદની કવિતા કેવળ ભક્તિ કેરાગ્ય આદિ વિષયોમાં સીમિત ન રહી સમાજ સુધારણા નું તેણે જે કાર્ય ઉપાડ્યું હતું તેને લીધે સામાજિક પ્રશ્નો સંસાર સુધારા તેની કવિતાનો વિષય બન્યો વળી પ્રકૃતિ પ્રેમી સ્વતંત્રતા સ્વદેશા અભિમાન માનવો એની કવિતામાં સૌપ્રથમવાર વિષય તરીકે નીરુ પાયા એ રીતે જોતા એમ કહી શકાય કે ગુજરાતી કવિતાનું ક્ષેત્ર તો વિશાળ બન્યું જ ગુજરાતી કવિતા નવી દિશા તરફ પ્રયાણ કરવા તરફ વળી અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાને નવાજ વિષયો નવો આકાર નવાજ ભાવ નવી જ લાગણી નવી જ રીતે નવા જ અર્થમાં સૌપ્રથમ નર્મદની કવિતા મારફતે મળ્યા એમ કહી શકાય લાગણી જોશો દિશા અભિમાન વગેરે શબ્દોનો તેણે સૌપ્રથમવાર આપણને પરિચય કરાવ્યો. પ્રેમ શોર્ય નર્મદનો જાણે મુદ્રા લેખ હતો એ જ એના જીવન કાર્યની ફિલોસોફી હતી એની કેટલીય કાવ્ય પંક્તિઓ એક વખત આ સ્વાધ્યાય પછી ભુલાતી નથી

“યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે”, “ડગલું ભર્યું કે ના હટવું ના હટવું શંખનાદ સંભળાય”
“ધી:ક ધી:ક દાસપણું બળ્યું તમારું શાણપણ”, “જટ ડહોળી નાખો રે મન જળ થંબક થયેલું દેખી
દારૂણ દેશીના દુ:ખ” નર્મદ દિલ દાઝે છે

નર્મદ “જોસ્સો” કહે છે તે કવિતા પ્રબલ લાગણીઓનો ઉભરો તો છે જ પરંતુ જ્યાં સુધી શાંત છે તે લાગણીઓને ઠરવા દેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સાચી કવિતા નિવડી આવે નહીં આ વાત તેને સમજાઈ નહોતી તેનું એક કારણ એ પણ છે કે કાવ્ય સર્જનમાં સમકાલીન દલપતરામ શબ્દો અને અર્થની બાહ્ય ચમકમાં રાગ છંદ તેમજ પ્રાસની ચમત્કૃતિમાં કલ્પના અને જન્મરંજન પળામાં કવિતાની સાર્થકતા નિહાળતા હતા અને રચ્યા છે રૂડા છંદ દલપત રાડો એમ હોશ ભરે કહેતા હતા.

નવલરામ

જ. 3 માર્ચ 1836, સૂરત; અ. 7 ઓગસ્ટ 1888, રાજકોટ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના આદ્ય વિવેચક અને સર્જક. પિતા મહેતાજીની નોકરી કરતા. માતા નંદકોર નિરક્ષર છતાંય ધર્મપરાયણ. સ્વભાવે શરમાળ. બાળપણમાં તંદુરસ્તી સારી રહેતી નહોતી. છતાંય એમની વિદ્યાપ્રીતિ અનન્ય; પ્રારંભે ગોવિંદ મહેતાની ગામઠી નિશાળમાં દાખલ થયા, પરંતુ ત્યાં ન ફાવતાં દુર્ગારામ મહેતાજીની સરકારી નિશાળમાં પ્રવેશ લઈને ત્યાં અભ્યાસ કર્યો. અભ્યાસની કારકિર્દી યશસ્વી. ‘ફી સ્કોલર’ તરીકે અંગ્રેજી શાળામાં પ્રવેશ લીધો. આર્થિક સંકડામણના કારણે ઉચ્ચશિક્ષણ ન લઈ શક્યા. પ્રારંભિક જીવનમાં સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય પરત્વે આસ્થા હતી, પરંતુ ઉત્તર વયે વેદાન્તના ઊંડા સંસ્કાર ઝીલ્યા હતા.

અભ્યાસ પૂર્ણ થતાં 1854માં સૂરતની અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલમાં મદદનીશ બન્યા. કાર્યનિષ્ઠાએ 1861માં ડીસાની ઍંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલમાં કામચલાઉ હેડમાસ્ટર બન્યા. વળી સૂરત પાછા આવ્યા. આ દરમિયાન વિદ્યાવ્યાસંગ ગતિશીલ રહ્યો. વચ્ચે મન અન્યત્ર ફંટાયું હતું;

પરંતુ આત્મમંથને મનને અધ્યયન પ્રતિ વાળ્યું અને સર્જન-વિવેચનમાં તેમની પ્રતિભા કોળી. 1867માં ટ્રેનિંગ સ્કૂલમાં હેડમાસ્ટર બન્યા અને એ જ વર્ષે મોલિયેરના ફેન્ય નાટકનું અંગ્રેજી પરથી 'ભટનું ભોપાળું' નામે ભાષાંતર કર્યું. 1870માં અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજમાં વાઇસપ્રિન્સિપાલ બન્યા. ત્યાં 'ગુજરાત શાળાપત્ર'નું તંત્રીકાર્ય અને બાળવિવાહનિષેધક મંડળીનું મંત્રીપદ સંભાળ્યું. આ બંને કાર્યોમાં એમની નિષ્ઠા સુપેરે વિકસી અને સમર્થ સાક્ષર તરીકે તેમને પ્રસિદ્ધિ મળી. દરમિયાન કાયદાનો અભ્યાસ કરવાની મનીષા જન્મી, પરંતુ ધારી સફળતા ન મળી. 1871માં 'મેઘદૂત'નું મધ્યકાલીન કવિતાના ઢાળમાં ભાષાંતર કર્યું. 1876માં રાજકોટની ટ્રેનિંગ કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલ નિમાયા તે છેક ઓગસ્ટ, 1888માં મૃત્યુ થયું ત્યાં લગી એ હોદ્દો ભોગવ્યો. અમદાવાદ અને રાજકોટના નિવાસ દરમિયાન એમની પ્રતિભાનો વિકાસ થયો. વિવેચન, સર્જન અને શિક્ષણ-ક્ષેત્રે એમણે એમનું સ્થાન સ્થિર કર્યું.

નવલરામ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના આદ્ય વિવેચક તરીકે ઓળખાયા છે. એમની વિવેચના સમતોલ અને ગુણદર્શી રહી છે. 'ગુજરાત શાળાપત્ર'માં 'કરણ ઘેલો'નું વિવેચન કર્યું એ એમની વિવેચક-પ્રતિભાનો પ્રારંભ. મહદઅંશે એ ગુણગ્રાહી વલણ ધરાવતા હતા, છતાંય જે કૃતિ એમને રસબોધ ન કરાવતી તેની ટીકા કરવાનું ચૂક્યા નથી. સર્જનનો ઉન્મેષ વર્તાય તો એ સર્જકને ઉત્સાહિત કરવાની એમની વૃત્તિ રહી હતી. અલબત્ત, 'સરસ્વતીચન્દ્ર' અને 'કુસુમમાળા' જેવી તત્કાલીન પ્રખ્યાત કૃતિઓનું એમનું વિવેચન મિતાક્ષરી હતું. 'કાન્તા'નું વિવેચન એમણે વિગતે, સૂક્ષ્મ રસદૃષ્ટિએ કર્યું હતું. આરંભમાં નર્મદની કવિતાથી એ વિશેષ અંજાયા હતા. મધ્યકાલીન કવિઓમાં પ્રેમાનંદનું આકર્ષણ એમને વિશેષ હતું. એમના મતે તો પ્રેમાનંદ 'ગુજરાતી ભાષાનો સર્વોત્તમ કવિ' છે. દલપતરામ પ્રત્યેનો એમનો ભાવ એમની પ્રશંસામાં પરિણમ્યો છે. એમના સમયનાં વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપોનું વિવેચન કરીને એમણે ગુજરાતી વિવેચનાના પ્રારંભે જ એક નવો ચીલો પાડ્યો. સુધારાયુગની અસર એમણે ઝીલી હતી. સુધારાલક્ષી સાહિત્યનું વિવેચન એ પૂરા ઉત્સાહથી કરતા. નવલરામે પોતે પણ સુધારા સંબંધી છૂટક લેખો લખ્યા હતા. તેમણે 'ઇંગ્લેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' (1880-1887) 'ગુજરાત શાળાપત્ર'માં હપતાવાર લખેલો, જેનું ગ્રંથસ્થ સંપાદન બલવંતરાય ઠાકોર દ્વારા થયું. 'દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન' અને 'ખરો દેશાભિમાન' એ બે લેખોમાં એમનું મનનશીલ માનસ છતું થાય છે. એમણે ભાષા અને સાહિત્ય વિશે કેટલીક ગંભીર વિચારણા કરી છે. 'સંસ્કૃતમય ગુજરાતી', 'હિંદુસ્તાનમાં એક ભાષા', 'એક લિપિ', 'સ્વભાષાના અભ્યાસની અગત્ય', 'વાચનમાળાની જોડણી' ઇત્યાદિ લેખોમાં નવલરામની

ભાષા પરત્વેની ચિંતા છતી થાય છે. જોડણીના નિયમોની એમની વિચારણા મૂલ્યવાન છે. એમાંના અધિકાંશ નિયમો પછીના સમયમાં સ્વીકારાયા છે. 'સરલ વ્યુત્પત્તિપાઠ' એમનું પાંડિત્યપૂર્ણ પુસ્તક છે.

નવલરામ પહેલા વિવેચક પછી સર્જક. 'બાળલઝ્ઝબત્રીસી' (1876) અને 'બાળગરબાવળી' (1877)-એ બે એમના કાવ્યસંગ્રહો છે. તત્કાલીન સમસ્યાને કેન્દ્રમાં રાખીને એમણે કાવ્યરચનાઓ કરી છે. 'ઇતિહાસની આરસી', 'ગુજરાતની મુસાફરી' જેવી રચનાઓમાં નવલરામની કવિત્વશક્તિનાં દર્શન થાય છે. બાળાઓ માટે રચાયેલી ગરબીઓમાં રસિકતા સાથે તત્કાલીન સમાજનું પ્રતિબિંબ ઝિલાયું છે. 'જનાવરની જાન' માં સાંપ્રત સમાજનું કટાક્ષપૂર્ણ ચિત્રણ થયું છે. બાળલઝ્ઝની વિડંબના નવલરામે કરી છે. સભારંજની કાવ્યરચનાઓ પણ એમણે રચી છે. 'મેઘદૂત'ના ભાષાંતરમાં 'મેઘછંદ'નો વિનિયોગ એ એમની મૌલિકતા છે.

સર્જક તરીકેની નવલરામની પ્રતિભાનું બીજું પાસું નાટ્યલેખનમાં હતું થાય છે. 'ભદ્રનું ભોપાળું' (1867) અને 'વીરમતી' (1869) એ બે એમનાં નાટકો છે. 'ભદ્રનું ભોપાળું' ફ્રેંચ નાટ્યકાર મોલિયેરના ફ્રેંચ પરથી અંગ્રેજીમાં ઊતરેલા 'મોક ડોક્ટર'નો અનુવાદ છે; પરંતુ સમકાલીન સમસ્યા સાથે તાલ મેળવીને કૃતિને ધારદાર બનાવી છે એટલે અનુકરણ પણ પ્રભાવક બન્યું છે. 'વીરમતી' ઐતિહાસિક નાટક છે. બંને નાટકોમાં એમની ઊંડી નાટ્યસૂઝ પમાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમની સ્મૃતિ 'આદ્ય વિવેચક' તરીકે જળવાઈ રહેલી છે. એમના સમગ્ર સાહિત્યનું સંકલન ગોવર્ધનરામે (1891) 'નવલગ્રંથાવલિ'ના ચાર ભાગોમાં કરી આપેલું. તેના પરથી શાળોપયોગી આવૃત્તિ 1911માં હીરાલાલ શ્રોફ દ્વારા અને તારણરૂપ 'નવલગ્રંથાવલિ' 1937માં નરહરિ દ્વા. પરીખ દ્વારા સંપાદિત થઈ.

- નરસિંહરાવ જેવા સમર્થ વિદ્વાન અને સમીક્ષકે તેમને પંડિત, કવિ, વિવેચક અને ચિંતક કહીને ગુજરાતી સાહિત્યના "આર્ય દ્રષ્ટા"નું બિરુદ આપ્યું છે.
- ગુજરાતી સાહિત્યમાં જાણીતા "સુરતના ત્રણ ન ના " પૈકીના તેઓ એક હતા.
- વિજયરાય વૈદ્ય નવલરામને "નર્મદયુગના સર્વોત્તમ તથા અર્વાચીન કાળના ઉત્તમોત્તમ વિવેચકોમાના એક વિવેચક" ગણાવે છે.
- ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી તેઓને "આનંદની ઉજાણી" કહીને બિરદાવે છે.
- રાસમાળા માંથી વસ્તુ લઈને તેમણે રચેલું નાટક "વીરમતી" (વર્ષ 1869) પ્રથમ બે ગુજરાતી ઐતિહાસિક નાટકોમાંનું એક મૌલિક નાટક છે જેમાં માળવાના રાજકુંવર જયદેવઅને એના પરાક્રમોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

- તેઓ "ગુજરાત શાળાપત્ર સામયિકના તંત્રી હતાં તેમજ ગણિતશાસ્ત્રના વિદ્વાન હતા.
- નર્મદના સમકાલીન વિદ્વાન અને નર્મદ સાથે સુધારા બાબતમાં તીવ્ર મતભેદ હોવા છતાં અમુક બાબતમાં નર્મદના પ્રશંસક એવા સુધારા યુગના મહત્વના સાહિત્યકાર.
- ફ્રેન્ચ નાટ્યકાર મોલિયેરના નાટકના ફિલ્ડિંગ કરેલા અંગ્રેજી ભાષાતર "મોક ડોક્ટર"નું નવલરામે રૂપાંતર કરી "ભદ્રનું ભોપાળું" હાસ્યનાટક લખ્યું છે.
- નવલરામે કવિતાના "ગીત કવિતા" અને "વીર કવિતા" એમ બે ભાગ પાડ્યા હતા.
- નવલરામ નાટક શાળાને "સર્વોત્તમ શિક્ષણ" માનતા હતાં.
- મહંમદ બેગડાની શિલ્પ સ્થાપત્યની પ્રશંસા કરતા કહે છે કે "શાહ આલમ સરખેજની શોભા શી રીતે વર્ણવે રે અસલી ઈમારત હુન્નર આગળ ઈજનેરી લજવાયરે
- તેમણે વર્ષ 1877 માં "બાળગરબાવળી"માં સ્ત્રીકેળવણીના ઉદ્દેશથી કાવ્યકૃતિની રચના કરી હતી. ત્યારબાદ વર્ષ 1888માં કવિજીવન'માં તેમણે નર્મદના જીવન અને સાહિત્યનું આલેખન કર્યું હતું.

• નાટકો:- "ભદ્ર નું ભોપાળું" અને "વીરમતી"

બે નાટકોમાં "ભદ્રનો ભોપાળું" ફ્રેન્ચ નાટ્યકાર મોલીયેર ના એક પ્રહાસનના ફિલ્ડિંગ કરેલા અંગ્રેજી ભાષાંતર મોક ડોક્ટર નું ગુજરાતી રૂપાંતર છે ગુજરાતી ભાષાને મળેલું આ પહેલું પ્રસંગ છે દલપતરામનો મિથ્યાભિમાન નાટક તેની પછી બે વર્ષે 1869 માં પ્રગટ થયેલું નરસિંહ રાવે તેના વિશે તેમ કહ્યું "તેમ "ભદ્રભદ્ર"નું અપૂર્વ અને અદ્વિતીય ગુણવાળો હાસ્યનું પુસ્તક છપાયું તે પહેલાં ગુર્જર ભાષામાં હાસ્ય રસ નો ગ્રંથ માત્ર "ભદ્રનો ભોપાળું" જ હતો." મિથ્યાભિમાન ના કરતા નાટકનો હાસ્ય રસ ઓછો સ્થૂળ છે જ્યોતીન્દ્ર દવે કહે છે તેમ એમાં મૂળનું અનુકરણ એટલું સફળ અને આપણા સંસારને અનુકૂળ છે કે એ નાટક મૌલિક જ હોય એમ લાગે નવલરામે તેને દેશ કાળને બંધબેસતું રસાયણો સાર વાસંતર કહેલું છે હાસ્ય કટાક્ષ દ્વારા તેમાં સંસાર સુધારાના હેતુ સિદ્ધ કર્યો છે નર્મદને આ નાટકમાં હાસ્યરસ દેખાવાને બદલે અસંભવદોષ જણાયો હતો તેના ઉત્તરમાં નવલગામે નર્મદને લખેલું કે કવિ તમે હાસ્ય રસનું શાસ્ત્ર સમજતા નથી તેમાની બે ત્રણ મર્યાદા ભંગ કરતી ઉક્તિઓને રદ કરીએ તો આજે પણ રંગભૂમિ પર રંગત જમાવે તેવું આ નાટક છે

"વીરમતી" નાટક ગંભીર છે તેનો વસ્તુ ફાર્મસ રચિત રાસમાળામાં આપેલ

ધર્મ વગેરેનું જ્ઞાન દરબાર વાજસૂરવાળા, મણિલાલ દ્વિવેદી, કાન્ત અને સંચિત જેવા મિત્રો દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલું. વાચન-અધ્યયન દ્વારા એમણે પોતાની સાહિત્યરુચિ કેળવેલી.

1889માં રોહાનાં રાજબા (રમા) સાથે અને એ જ દિવસે ખાંડાથી કોટડા સાંગાણીનાં આનંદીબા સાથે લગ્ન થયેલાં. કલાપીએ ભણવાનું છોડી સંસાર માંડ્યો. 1890ની આસપાસ તે કાવ્યલેખન શરૂ કરે છે. એ અરસામાં રમા સાથે આવેલી દાસી મોંઘી સાથે નિકટતા કેળવાતાં પ્રેમરાગ જન્મે છે. કલાપી તેને યાહે છે. રમાથી એ સહન થતું નથી. પરિણામે તીવ્ર સંઘર્ષ જન્મે છે. આ સંઘર્ષમાંથી ઘણી કવિતા જન્મે છે. પછી તો કવિતા તેમના આંતરબાહ્ય અનુભવો પ્રગટ કરવાનું સ્વાભાવિક વાહન બને છે. કલાપી રમા અને શોભના (મોંઘી) બંનેને સ્વીકારવા તત્પર છે. પરંતુ રમાને તે મંજૂર નહોતું. ઘણી મથામણને અંતે 1898માં તે શોભના સાથે લગ્ન કરે છે. પછી બે જ વર્ષમાં એ નિર્ભ્રાન્ત થઈને ત્યાગને માર્ગે વળે છે. રાજગાદી છોડી વનમાં જવા તૈયાર થાય છે. પણ તે પહેલાં અયાનક એક જ રાતની માંદગીમાં એમનું અવસાન થાય છે. એ પ્રજાપ્રિય રાજા હતા. કવિતા પણ એમને એટલી જ વહાલી હતી. કવિતામાં તેમનો આંતરસંઘર્ષ અને સંવેદનશીલ વ્યક્તિત્વ પ્રગટ થયેલાં છે.

શરૂઆતમાં કલાપી 'મધુકર'ના ઉપનામથી કવિતા લખતા. 'કલાપી' ઉપનામ તો 1898માં મિત્ર જટિલે સૂચવ્યા પછી લખતા થયેલા. એમનો કાવ્યસંગ્રહ 'કલાપીનો કેકારવ' 1903માં એમના અવસાન પછી કવિ કાન્ત દ્વારા પ્રગટ થયેલો. એ પછી એની અનેક આવૃત્તિઓ થઈ છે. 1892માં એમણે કાશ્મીરનો પ્રવાસ ખેડેલો. એ પ્રવાસનું વર્ણન 'કાશ્મીરનો પ્રવાસ' નામે એ જ વર્ષમાં પ્રગટ થાય છે. 1892થી 1900 દરમિયાન એમની કાવ્યસર્જનપ્રવૃત્તિ ચાલતી રહેલી. મંથનનાં વર્ષોમાં તેમણે સત્વશીલ કવિતા વિપુલ પ્રમાણમાં આપી છે.

કલાપીએ કવિતામાં કાન્ત, બાલાશંકર, મણિલાલ, નરસિંહરાવ વગેરે જેવા સમકાલીનોનો પ્રભાવ પણ ઝીલ્યો હતો. પશ્ચિમના વર્ડ્ઝવર્થ, શેલી, કીટ્સ ઇત્યાદિ કવિઓની કવિતાથી પણ એ પ્રભાવિત થયેલા. એમાંથી કેટલીક કવિતાનાં રૂપાંતરો તો કેટલીકનાં અનુવાદો પણ તેમણે કરેલાં.

પ્રેમ, પ્રકૃતિ, પ્રભુપ્રેમ અને જીવનચિંતનના વિષયને લગતી કલાપીની કવિતા મુખ્યત્વે આત્મલક્ષી ઊર્મિકાવ્યના પ્રકારની છે. પરલક્ષી કવિતામાં ખંડકાવ્યો અને અમુક અધૂરાં દીર્ઘકાવ્યો છે. ઊર્મિકવિતામાં મસ્તરંગી સંવેદના પ્રગટાવતી એમની ગઝલો ધ્યાનપાત્ર છે. ગુજરાતમાં ગઝલના તબક્કાને દૃઢમૂલ કરવામાં કલાપીનો મુખ્ય ફાળો છે. એમની કવિતામાં છંદની સુઘડતા તથા ભાષાની સરળતા છે. ભાવની પારદર્શિતા અને સંવેદનની તીવ્રતા પણ છે.

યુવાનોમાં એમની કવિતા ઘણી પ્રિય થયેલી. ખંડકાવ્યોમાં ઊર્મિની માવજત, પાત્રનિરૂપણ, પ્રકૃતિચિત્રણ કળાની મુદ્રા ઉપસાવી શકે છે. ચિંતનની પ્રભાવકતા, અભિવ્યક્તિની સૂત્રાત્મકતા, ઋજુ સંવેદન, માધુર્યયુક્ત વર્ણન વગેરેને કારણે એમની કવિતા ઘણો સમય લોકપ્રિય રહેલી અને ચર્ચાનો વિષય બનેલી.

મિત્ર જટિલની સહાયથી ચાર સર્ગ સુધી વિસ્તરેલું દીર્ઘકાવ્ય ‘હમીરજી ગોહેલ’ કલાપીના મહાકાવ્ય લખવાના પ્રયત્ન તરીકે જાણીતું છે. ‘હૃદયત્રિપુટી’ જેવા આત્મલક્ષી પ્રેમસંઘર્ષને વર્ણવતા દીર્ઘકાવ્યથી પણ કલાપીનું કવિત્વ સ્પર્શક્ષમ છે. ‘આપની યાદી’, ‘હમારા રાહ’, ‘ત્યાગ’, ‘વિસ્મરણ’ જેવી ગઝલો તથા ‘શિકારીને’, ‘મને જોઈને ઊડી જતાં પક્ષીઓને’ જેવાં ઊર્મિકાવ્યો કલાપીના મૂલ્યવાન પ્રદાન તરીકે સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સ્થાન પામેલ છે.

‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ’, ‘કલાપીના સંવાદો’ અને ‘સ્વીડનબોર્ગનો ધર્મવિચાર’ એ પુસ્તકો કલાપીની ગદ્યસમૃદ્ધિનો પરિચય કરાવે છે. ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ’ પોતાના શિક્ષક નરહરિ જોશીને એમણે પત્રરૂપે લખેલો. એમાં સંસ્કૃત ‘કાદંબરી’ની ગદ્યશૈલીનો પ્રભાવ જણાય છે. સંવાદોમાં પણ કલાપીની આંતરિક વ્યથાકથાનું સ્વચ્છ પ્રતિબિંબ પડે છે. એમાં ગદ્યની ઉદબોધનાત્મક છટા પ્રગટી છે. ‘સ્વીડનબોર્ગનો ધર્મવિચાર’ કવિ કાન્તને લખેલો દીર્ઘ ચિંતનપ્રધાન પત્ર છે.

કલાપીએ કુલ 679 પત્રો લખેલા એવો અંદાજ છે. સ્વજનો અને મિત્રોને લખેલા એ પત્રોમાં સાહિત્યચર્ચા ઉપરાંત પ્રેમ અને જીવનસંદર્ભે ઘણી વાતો પ્રગટ થયેલી છે. કલાપીના સ્વભાવની ઋજુતા, નિખાલસતા, ઊર્મિશીલતા, સાહિત્યખેવના ઇત્યાદિનો પરિચય આપતા આ પત્રોનું ગદ્ય પણ આસ્વાદ્ય બન્યું છે. ગુજરાતના અલ્પધન પત્રસાહિત્યમાં આ મૂલ્યવાન પત્રો ‘કલાપીના 144 પત્રો’ (સંપા. મુનિકુમાર ભટ્ટ, 1925) અને ‘કલાપીની પત્રધારા’ (સંપા. જોરાવરસિંહજી સુરસિંહજી ગોહિલ, 1931) નામે ગ્રંથસ્થ થયેલા છે. ‘માલા અને મુદ્રિકા’ તથા ‘નારીહૃદય’ એ બે નવલકથાઓ અંગ્રેજી કથાનાં રૂપાંતરો છે.

પ્રમુખ લાક્ષણિકતા એ કે સમગ્ર જીવન અને જગત તરફ ખુલ્લા અને નીખાલસ તેમજ અત્યંત સંવેદનશી હતા. તેમની કવિતા પણ એવી જ હતી. પોતાના જીવનમાં જે જે ભાવ, વિચારો કે સંવેદ અને પૂરતા ગયા. વિવિધ કળાઓના સંપર્કમાં મુકાતા જે પ્રતિભાવો આવતા ગયા અને જે જે સર્જકો ચિંતકોને વિધવાનોને મળતા ગયા તે તે સંવેદનોને એ પિતા ગયા, પછી આવતા ગયા અને કાવ્યમાં મુકતા ગયા મુકવાની તેમની વિશેષતા, સાદી, સીધી, પારદર્શક, આત્મલક્ષી અને અપંગી રહી. પરિણામે મુક્ત યુવા હૃદય ને તે તરત ગમી ગઈ. અર્થાત લોકપ્રિયતા એ તેમની લાક્ષણિકતા બીજી એકે

જ્યાં મળ્યું જેની પાસે મળ્યું એને એ સ્વીકારતા ગયા મઠારતા ગયા. અલબત્ત ઉપરાંત કરવાનો કોઈ કીમ્ચો ન હતો. ગઝલો ભવ્ય ગઝલ કહેવાય છે જેમ કે ઈશ્વર પ્રત્યે લખાય આપની યાદી પ્રિય તમારે સંબોધીને રચાયેલ સનમને આજે ગવાય તો નવાઈ નહીં પ્રકૃતિના કાવ્યમાં કલાપી વર્ણન પણ સુંદર કરે છે ઉદાહરણ તરીકે “કમલીની” અથવા “વન”માં એક પ્રભાત કુદરત સાથે માનવીને પરવતા કાવ્ય કલાપીએ તો ના થોડા છે પણ સુંદર છે દાખલા તરીકે “ગ્રામમાતા”, “ભરત”, “વીણા નો મૃગ” કલાપી યાદ રહેશે તેમના ચિત્રાત્મક વર્ણનોને કારણે કોમળ લાગણીઓને કારણે તથા જીવન રહસ્યો સમજવા મથતા ચિંતનને કારણે કયો યુવાન આવો નથી હોતો. તેથી જ પંડિતો વચ્ચે કોઈ યુવાન કવિ હોય ? યુવાનીનો કવિ હોય યુવાનીનો પ્રતિનિધિ જીવ હોય તો તે કલાપી અને બધા રાજવી કવિ હોતા નથી.

કલાપીનાં લગ્ન તો તેઓ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા તે જ સમયે, ઈ. સ. ૧૮૮૯ ના ડિસેમ્બરની પહેલી તારીખે થઈ ગયાં હતાં. એક જ સમયે બે જગ્યાએ ખાંડાં મોકલવામાં આવ્યાં હતાં, કારણ આ સમયે હાથેવાળે લગ્ન કરવા જવાની પ્રથા રાજાઓમાં અત્યારે છે તેટલા પ્રમાણમાં પણ પ્રચલિત ન હતી. એક ખાંડું કચ્છ રોહાનાં રાજકુમારી શ્રી. રાજબા માટે મોકલવામાં આવ્યું હતું અને બીજું કાઠિયાવાડના કોટડા સાંગાણીનાં રાજકુમારી શ્રી. આનંદીબા માટે. અને રાજકુમારીઓ લાઠીમાં આવ્યા પછી લગ્નની કેટલીક ક્રિયાઓ કરવામાં આવી હતી. આ લગ્નોત્સવ પ્રસંગે કવિ દલપતરામ અને સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (કાન્ત) લાઠી આવ્યા હતા. દલપતરામે આ પ્રસંગે ખાસ આશીર્વાદાત્મક કાવ્ય બનાવ્યું હતું, પણ મણિશંકર કલાપીના ખાસ પરિચયમાં આ સમયે આવ્યા ન હતા. તે તો શ્રી. મૂળચંદ આશારામના સહાધ્યાયી અને મિત્ર હોવાથી આશારામ ભાઈને ત્યાં જ ઉતર્યા હતા. પણ મૂળચંદભાઈએ આ બે કવિહૃદયની મુલાકાત કરાવી હતી, અને તેમની ભાવી મૈત્રી માટે, તેથી જ, તેઓ વાજબી રીતે આનંદની લાગણી અનુભવે છે.

આ પ્રસંગે બનેલા એક બનાવની શ્રી. મૂળચંદભાઈ ખાસ નોંધ લે છે.^[૧] રજવાડામાં એવો રિવાજ છે કે જે બે રાણીઓનાં સાથે એક જ મુહૂર્તે લગ્ન થયાં હોય તો તેમાંથી જે પહેલાં પોંખાય તે પટરાણીનો દરજ્જો ભોગવે. રોહા રાજ્યનાં માણસો ઘણાં કાર્યકુશળ હતાં, એટલે તે કલાપીને મળ્યાં, અને રોહાનાં કુમારીને પહેલાં પોંખવામાં આવે એ પ્રમાણે તેમના મનનું વલણ ફેરવ્યું. ખુદ ઠાકોર સાહેબની જ ઇચ્છા પોતાની તરફેણમાં છે એમ જાણી રોહાવાળાઓ નિશ્ચિત થયા. પરંતુ લાઠીમાં આ વખતે મેનેજમેંટ હતું, એટલે ત્યાં તો દરેક બાબતમાં કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ કહે તે જ પ્રમાણે થતું. આ વખતે કોટડા સાંગાણીમાં

પણ મેનેજમેન્ટ હતું, કારણ રાજકુમારી આનંદીબાના ભાઈ શ્રી. મૂળવાજી સગીર હતા. મેનેજર તરીકે ઉમિયાશંકર નામે કુશળ મુત્સદી હતા. એટલે તે હાલારના એસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ મારફત કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટને મળ્યા, અને કોટડાનાં રાજકુમારીને પ્રથમ પોંખવાં એવો હુકમ જ લાઠી જેના તાબા નીચે હતું તે ગોહિલવાડના આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટની ઉપર લખાવીને મોકલી આપ્યો. આ પ્રમાણે થવાથી રોહાવાળાઓ નિરાશ થયા, પણ તેમની કુશળતા આ નાના બનાવથી લાઠીના લોકોના સમજવામાં આવી ગઈ.

સુરસિંહજીને અપર માતાઓ હતાં, અને હવે તેમનાં બે રાણીઓ આવ્યાં. પંદર વર્ષના કવિ હૃદયના રાજકુમારને માથે આ 'ઝનાના' ની જવાબદારી ઘણી ભારે ગણાય. આવી પરિસ્થિતિમાં કેમ કામ લેવું તે કલાપી જાણતા ન હતા, અને જાણવાની દરકાર પણ રાખતા ન હતા. રાજખટપટની માફક જ ગૃહખટપટ પણ તેમના સ્વભાવને અનુકૂળ આવે તેમ નહતી. તેમણે તો આદર્શવાદી તરીકે 'માવડું' અને બન્ને રાણીઓને પૂરેપૂરો ન્યાય મળે તેવી રીતે વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે પ્રમાણે વર્તવા પણ માંડ્યું.

રાજબા ભણેલાં હતાં. તેમના ઉપર સુરસિંહજીએ લખેલા પત્રો આપણી પાસે મોજુદ છે, પણ તેમણે સુરસિંહજીને લખેલા પત્રોમાંથી એક પણ લખ્ય નથી. છતાં સુરસિંહજીના પત્રો પરથી પણ રાજબાની શક્તિ વિશે કેટલુંક જાણવાનું મળે છે. તેમને સંગીતનું સારું જ્ઞાન હતું અને કાવ્યો પણ રચી શકતાં હતાં. પોતાના પ્રતાપથી અને સ્નેહાળ વ્યક્તિત્વથી તે શરૂઆતથી જ સુરસિંહજીનો પ્રેમ જીતી શક્યાં.

કવિશ્રી નાનાલાલે થોડા શબ્દોમાં રાજબા, જેમને સાહિત્ય જગત રમાના નામથી ઓળખે છે તેમનું જીવંત રેખાચિત્ર દોર્યું છે.

'કલાપિ સાહિત્યદરબારનાં મહારાણી હતાં રમાબા. કચ્છનાં કોડ ને રૂપ હતાં; ઉછળતી દેહછટા, સિંહણ સમો સિનો હતો. રમાબા હતાં જાજરમાન. ભલભલાને માન મૂકાવે. આંખના આકર્ષણ પણ સિંહ આંખડીના હતા. એમના બોલ ન્હોતા ઝરતા, આજ્ઞાટંકાર થતા. ભજન ગાય ત્હારે પડઘા પડતા. મહેમાનોની મહેમાની એ રમાધર્મ હતો. નિર્ધાર દૃઢતામાં અચળા સમું અચળત્વ, ભજન-ધૂનમાં ગુફા સમો શબ્દગોરંભો, રાજરમતમાં અવસર જીતતાં જાદુ રમાબાનાં હતાં. રાજદરબારીઓ એ સહુ જાણતા, ને ઘણાખરા રમાવશ વર્તતા સ્વયં કલાપીને રમાનાં ગુરૂત્વાકર્ષણ ઘટાઘેરે ઘેરી વળતાં. આદ્યશકિતની રમા કુંવરી હતી : પ્રતાપી, શક્તિશાલિની, જયકલગી વરેલી.'

કલાપી રમાને મળ્યા ત્યારથી જ તેમના પ્રત્યે તેમને અસાધારણ આકર્ષણ ઉત્પન્ન થયું હતું. પ્રેમલગ્નથી જોડાયેલાં દંપતીના જેવોજ રોમાંચક હર્ષોન્માદ આ લગ્નપ્રેમી દંપતીમાં જોવામાં આવે છે. તેમના લગ્નજીવનની શરૂઆતના મધુર મિલનનો પ્રસંગ સંભારતાં બે વર્ષ પછી, ઈ. સ. ૧૮૯૧ના ડિસેમ્બરની ૩૧મી તારીખે કલાપીએ ગયાજીથી લખ્યું હતું: "આજ મને ૧૮૮૯ના ડીસેમ્બર માસની ૩૧મી તારીખ, સ્ટેશનની સડક પર આપણું મળવું, રથમાં સાથે બેસી દરવાજામાં કુલના વરસાદ અને 'હું રૂ રૂ રા' શબ્દની ગર્જના સાથે દાખલ થવું, અને ઈશ્વરની કૃપાથી રત્નની પ્રાપ્તિ થવી તે બરાબર સાંભરી આવે છે. નજર આગળ તરી આવે છે." આ ડિસેમ્બરની ૩૧મી તારીખે કલાપી રાજકોટ જવા માટે નીકળ્યા તે સમયનો પ્રસંગ હોય એમ લાગે છે. કારણ રજી જાન્યુઆરી ૧૮૯૦ના રોજ રાજકોટથી તેમણે રમાને જે પત્ર લખ્યો તેમાં તેની પહેલાં પોતે લખેલો પત્ર મળ્યો કે નહિ એમ પુછાવ્યું છે. વળી એ પત્રમાં લખ્યું છે કે પોતે પ્રથમ પત્ર લખ્યો તે પહેલાં તેમને રમાનો પત્ર મળી ગયો હતો. આ પ્રમાણે ૧૮૯૦ના આરંભથી જ શરૂ થયેલ પત્રવ્યવહારની ગતિ અને જથ્થો શરૂઆતનાં વર્ષોમાં અસાધારણ છે. એક દિવસમાં બે બે પત્રો અને તાર મારફત પણ આ દંપતીએ સ્થલના અંતરને સાંધવાનો સતત પ્રયાસ કર્યો હોય એમ દેખાય છે.

શરૂઆતથી જ કલાપીએ રમાને પોતાને પ્રિય એવી કાવ્યપ્રવૃત્તિ તરફ દોરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. 'તમને ગાયનનું સારું જ્ઞાન હોવાને લીધે મને લાગે છે કે તમે સાધારણ કવિતા પણ રચી શકતા હશો. જો એમ હોય તો વખત કાઢવાને વાસ્તે એ ઉત્તમ ઈલાજ છે. જો એમ હોય તો તમે એક હોરી રચજો અને રચ્યા પછી સારી નથી થઈ એમ મનમાં ન લાવતાં મને લખી મોકલજો ... જરાપણ આવડતું હોય તો વધારે મેળવવું. જો તમને આ વિષે થોડું જ્ઞાન હોય તો આ વિષયની ચોપડીઓ તમને જે ઠીક લાગે તે મારી પાસેથી મગાવી લેજો.'^[૩]

રમા કાવ્યો લખીને કલાપીને લખતાં અને કલાપી પણ કાવ્યો જોડીને રમાને મોકલતા. કવિતાની દૃષ્ટિએ કલાપીનાં આ કાવ્યોની કીમત અત્યારે બિલકુલ ન લાગે, છતાં જીવનચરિત્રની દૃષ્ટિથી તેનો ઘણો ઉપયોગ છે. તે જ પ્રમાણે કલાપી સંસ્કૃત વૃત્તોમાં ઉચ્ચ પ્રકારના કાવ્યો લખવા માંડ્યા તે પહેલાં તેમના શરૂઆતના પ્રયાસો કેવા હતા તે જાણવાથી તેમણે કરેલી પ્રગતિનો બરાબર ખ્યાલ આવી શકે છે અને તેમના કવિ તરીકેના મૂલ્યાંકનમાં તેથી ઘણી સહાય મળે છે. એમ માની તેમાંનો એક નમૂનો જોઈએ. કલાપીનાં કાવ્યો 'સુદર્શન'માં ૧૮૯૨માં છપાવા માંડ્યાં, તે પહેલાં બે વર્ષ ઉપરના આ પ્રયાસો છે.

તા. ૭-૯-૧૮૯૦ના પત્રમાં લખે છે: 'જો કે સ્વપ્નાની કવિતા પૂરી થઈ નથી, પણ બીજી એક મેં કરી રાખી છે. તે તમને આનંદ આપવાને લખું છું. તમને કયો રાગ પસંદ છે તે કેમ નથી લખતા ? કે જેથી તેવા રાગમાં બનાવું?' અને પછી એ 'કવિતા' આપે છે:—

(ગીતિ)

'ઝાડ જેમ પૃથ્વીને, બાજ્યું છે ઉત્સંગે દૃઢતાથી
તેમજ પ્રીતિ તારી, વળગી મુજને ઊંડી જડ નાખી.

(શિખરણી વ્રત છંદ)

અહો પ્યારી મારી, શોક ન કરજે જરી હવે,
દિવસ તેર રહ્યા છે, મળવા પ્રિય મારી તને;
લોહ્યુંબક લોઢાને, ખેંચે છે જ્યમ નિજ ભણી,
તેમજ પ્રીતિ તારી, ખેંચે મુજને તુજ ભણી.'

રાજકોટથી લખેલા બીજા એક પત્રમાં કલાપીએ લખ્યું હતું: 'મને આથી શું મોટો સંતોષ ? માણસને મોટામાં મોટું સુખ શું ? દોસ્ત સારા મળે તે. તો મને તમ જેવા સારા મનના, પ્રેમી અને આજ્ઞાંકિત મિત્ર મળ્યા છે જે આ દુનીયામાં મળવા સૌથી મુશ્કેલ છે. અરે જેને હું સ્વપ્નમાં પણ ઓળખતો નહોતો અને મને સારા ભાગીદાર મળશે કે નહિ એની મોટી શંકા હતી તે શંકામાંથી ઈશ્વરે મને મુક્ત કર્યો. આથી મોટું સુખ શું ? કાંઈ જ નહિ. તમારા વિષે અને તમારી વર્તણુક વિષે મને પૂરેપૂરો સંતોષ છે, અને તેવોને તેવોજ રહે એવું જગતનિયંતા પાસે માગું છું. ઈશ્વર આપણું સુખી જોડું સુખી જ રાખે એવી હું પ્રાર્થના કરું છું...હવે મારા મનના અને પ્યારના બે ભાગ થયા છે. પહેલાં તો ચોપડીઓ એજ મને શાન્ત કરતી, પણ હવે એનું પરાક્રમ તો તમે છીનવી લીધું છે. [૪](#)

એક પત્રમાં મથાળું કરવામાં આવ્યું છે: 'કેદખાનું (રાજકુમાર કોલેજ)' એ કલાપીના આ શબ્દોનું સચોટ રીતે સમર્થન કરે છે.

અહીં વિચારશીલ વાંચનારને બે પ્રશ્નો થાય એ સ્વાભાવિક છે. પહેલો પ્રશ્ન તો એ કે કલાપીનું આ વાક્ય જાણીતું છે કે: 'લગ્ન થયાં પણ મને મારા અભ્યાસમાં નડનાર ને અરૂચિકર હતાં' એનો મેળ કલાપીના આ ઉક્ત દાંપત્યપ્રેમની સાથે કેવી રીતે બેસાડવો? તેનો એક ઉત્તર તો કલાપીએ ઉપર જ આપી દીધો છે કે તેમનો પ્રેમ હવે અભ્યાસ અને રમા વચ્ચે

વહેંચાઈ ગયો. અને બીજો ઉત્તર પણ આ વાક્ય જે પત્રમાં આવે છે તેમાં જ કલાપીએ જ આપી દીધો છે.

ઉપર લખેલા વાક્ય પછી પત્ર આગળ ચાલે છે 'એ અરૂચિ આ છોકરીને જોયા પછી ઉડી ગઈ. લગ્ને મને બે સ્ત્રીઓ આપી હતી. જેને હું સમજી શકતો નહિ. એને ન્યાય આપવામાં પ્રેમ કરતાં વધારે મારું હૃદય રોકાયું હતું. પણ લગ્ને મને આ બાળકી પણ આપી હતી. રાજાના કુટુંબની એકથી વધારે સ્ત્રીઓના પરિણામ રૂપે નીપજતી ખટપટ, મહારા ગૃહમાં, મહારી સંપ તરફની અભિરૂચિને લીધે જ અને વહેવારકુશળતાના અભાવે વહેલી આવી. ભલે આવી. રમાને હું સમજી શક્યો અને આનંદ થયો. (બીજી સ્ત્રીને) પણ સમજી શક્યો અને કાંઈ ખેદ થયો. પણ હવે રમાને ત્યાં જમવા વિ. ની ગોઠવણ થતાં એ ખેદ અને એ આનંદ બંને પેલી ન્હાની શોભના વિશેષ નિકટ આવવાથી ઉડી ગયા. રમામાં ગુણ હતા, કાંઈ સૌંદર્ય પણ હતું, પણ સૌથી વિશેષ કાંઈ એની દાસીમાં હતું. એટલે રમાની તરફ કલાપીનું જે આકર્ષણ થયું અને વધતું ગયું, લગ્ન અરૂચિકરને બદલે રૂચિકર લાગવા માંડ્યું, તેમાં બાળક શોભના પ્રત્યેના વાત્સલ્યભાવે પણ મોટો ભાગ ભજવ્યો હતો.

બીજો પ્રશ્ન એ થાય તેમ છે કે કલાપીનાં શરૂઆતના કવિતા લખવાના પ્રયાસો આવા નબળા હતા, તો થોડા જ સમયમાં તે સારાં કાવ્યો કેવી રીતે લખી શક્યા ? તેનો વિસ્તારથી જવાબ તો કલાપીનો કવિ તરીકે વિચાર કરીશું ત્યારે આગળ ઉપર આપવાનો રહેશે, પણ હાલ તુર્ત એક બાબત કહેવા જેવી લાગે છે. કલાપીના ગદ્યમાં ઘણી શક્તિ હતી એવું તો આ શરૂઆતના પત્રોમાં પણ દેખાય છે, અને પછી જ્યારે તેમણે છંદો ઉપર કાબૂ મેળવ્યો ત્યારે આ જ શક્તિ તેમને કામ લાગી. આ સમયના પત્રમાંથી આવા થોડા નમૂના, આ પ્રકરણ સાથે જ સંબંધ રાખે તેવા વિષયના, અહીં તેથી આપું છું.

રમા વિશે લખ્યું છે : 'જેને મારા હૃદયમાં જ હું રાખું છું, જેને દુઃખે દુઃખ ને જેને સુખે સુખ માનું છું, જેને માટે મેં મારો વિદ્યાભ્યાસ ને સરસ્વતી સેવના મૂકી, જેને માટે હું હંમેશાં દુઃખી રહ્યો, જેને માટે મેં મારી તંદુરસ્તીનું બલિદાન આપ્યું, જેને હું મારો પ્રાણ ગણતો, જેને મારી વાત કરવાની જગ્યા, મારી ખુશાલીનું ઠેકાણું, મારી દિલગીરી ને શોક કાપવાનું હથિયાર ગણતો વગેરે. અહીં કાદંબરીની અસર દેખાય છે. અને કાદંબરી એ તો ગદ્યકાવ્ય જ છે ને ? આવું જ બીજું દૃષ્ટાંત :-

'હવે મારા મનમાં, હૃદયમાં, શરીરમાં અને રૂંવાટે રૂંવાટે દુષ્ટ મદનના શરખૂતી ગયાં છે, જે મને દિનરાત ચેન પડવા દેતા નથી; જેણે મને દિવાનો બનાવી દીધો છે, જે મારા સુખને આધું ઘસરડી જાય છે, ને જે મારા મન પર બેહદ બોજો મુકી મુંઝવી દે છે; હવે તે

બાણથી ભાગી હું ક્યાં જાઉં ? તે બાણ ન લાગે તેવો શું ઉપાય કરું ? આ શરીર, આ વિચારો, આ હૃદય, આ મન એમાંનું કાંઈ હવેથી મારું નથી. કારણ કે તે તો મેં ક્યારનાયે..... તને અર્પણ કરી આપેલ છે. હવે તેની સાચવણ તને જેમ ઉચિત લાગે તેમ કરજે ?

આવી વાક્યોની સાથે વારંવાર કલ્પના પણ ભળે છે. મદનને શંકરે બાબ્તો છતાં હાલ તે કેવી રીતે દુઃખ દઈ શકે ? અનંગ છતાં તે બળ કેમ વાપરી શકે ? વગેરે પ્રશ્નો ઉઠાવી તેના કલ્પનાથી જવાબ પણ કલાપી આપે છે. વળી અલંકારો પણ તેમના પત્રોમાં વારંવાર દેખાય છે. આ પ્રમાણે કવિતાની સામગ્રી તેમના પત્રોમાં પણ ભરપૂર દેખાય છે. તાત્પર્ય કે ભવિષ્યના કવિનાં આ લખાણો છે એમ તો ચોક્કસ લાગે તેવું છે. તેનો એક છેલ્લો દાખલો આપી દઉં. રમાના રોહા ગયા પછી પત્રમાં જરા વિલંબ થતાં આ કવિહૃદય કેવી પ્રશ્નપરંપરા કરે છે !

‘સખીઓએ શું બધો વખત લઈ લીધો ? સગાંવહાલાં શું બધી પ્રીતિ લુંટી ગયાં ? રમતગમતે બધું મન ખેંચી લીધું શું ? ગાયન અને ઢોલ વગેરે સાધનોએ જૂની ઓળખાણ મનમાં આણી હાથ અને જીભ પોતાની સાથે જ શું રોકી રાખ્યાં ? આમ તેમ રખડતા, પ્રીતિથી પીગળી ગયેલા કોમળ હૃદયવાળા મિત્રને શું વિસારે મેલ્યો ? તેનું વિયોગનું દુઃખ પણ મનમાં ન આણ્યું ? કાગળથી સુખ આપવું પણ બંધ કર્યું ?’^[૬]

આ પત્રોના ઉતારા જેમ કલાપીની કવિ તરીકે શક્તિ બતાવે છે તે જ પ્રમાણે તેમની રમા પ્રત્યેની ઉચ્ચ પ્રેમની ભાવના પણ વ્યક્ત કરે છે. આમ છતાં કલાપીએ પ્રેમને બદલે ન્યાય આપવાનો પ્રયાસ શરૂઆતમાં કર્યો હતો એમ કહ્યું છે તે તરફ તેમને પોતાને ન્યાય આપવા માટે આપણે જોવું જોઈએ. લગ્ન થયા પછી એક મહિના પછી જ કલાપીએ રમાને લખ્યું હતું : ‘તમારે બંનેએ એક જ માની બે દિકરી માફક વર્તવું, અને આનંદથી સાથે રમીજમી વખત કાઢી નાખવો.

‘તમારી બેનને ભણાવવું જેમ બને તેમ જલદીથી શરૂ કરજો. પહેલવેલી ‘મેવાડની જાહોજલાલી’ વંચાવજો અને શુદ્ધ લખતાં શીખવવામાં પૂરેપૂરું ધ્યાન આપજો. કારણ કે કાના માત્રની બહુ જ ભૂલો પડે છે.’^[૭]

કોટડાંવાળાં રાણી પહેલાં પોંખાયાં હતાં એટલે તે પટરાણી ગણાય. પણ આ પ્રમાણે નાના મોટાનું અભિમાન રાખવાથી ‘ઇતરાગ’ થાય અને એ ઇતરાગ કલાપીને જોઈતો ન હતો તેથી તેમણે બન્નેને સમાન હોવાનું અને સમાન છે એમ સમજીને એ રીતે જ રહેવાનું સમજાવ્યું હતું.

૧૮૯૦માં રમાએ એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો હતો. તેનું નામ હરિબા પાડવું ઘટે તો પાડજો એમ કલાપીએ લખ્યું હતું.

બન્નેને સમાન ગણવાનો મનથી નિશ્ચય હોવા છતાં અને તે રીતે વર્તવાનો પ્રયાસ કરવા છતાં કલાપીનું મન રમા તરફ શરૂઆતમાં વધારે હતું, અને પછી તે શોભના તરફ ઢલ્યું.

આર્યાવર્તનો પ્રવાસ અધૂરો મૂકી કલાપી રમાની માંદગીનો તાર આવવાથી મુંબઈથી ૧૧મી માર્ચે રોહા જવા નીકળ્યા. સમુદ્રમાર્ગે મુંબઈથી નીકળી તે કચ્છના માંડવી બંદર ઉતર્યા, અને ત્યાંથી રોહા ગયા. રોહામાં તે લગભગ બે માસ રહ્યા, અને ત્યાર પછી ૧૫મી મેએ રોહા છોડી રોહાવાળાં રાણી સાહેબ સાથે ૨૨મી મેએ લાઠી આવ્યા. રોહામાં બીજી એપ્રિલ ૧૮૯૨ના રોજ કલાપીનાં બીજાં કુંવરીનો જન્મ થયો હતો.

કલાપીને એકાંતવાસ ઘણો પ્રિય હતો, તેથી હવે પછીનો ઘણો સમય તે રાજકોટમાં રોહાવાળાં રાણી સાથે રહ્યા. કલાપીના પાટવી કુમાર શ્રી. પ્રતાપસિંહજીનો જન્મ આ સમય દરમ્યાન રાજકોટમાં જ ઈ. સ. ૧૮૯૨ માં થયો હતો. ત્યાર પછી થોડા મહિના બાદ કોટડાવાળાં રાણીના કુમાર શ્રી. જોરાવરસિંહજીનો જન્મ સંવત ૧૯૪૮ના અસાડ સુદિ ૧૫ના રોજ થયો હતો.

બે રાણીઓને સમાન દરજ્જે રાખી તેમની સાથે શાન્તિથી જીવન ગાળવાનો કલાપીનો નિશ્ચય એક પ્રકારની હૃદયત્રિપુટી રચવાનો જ પ્રયાસ ગણાય. પણ કલાપીના જીવનમાં આના કરતાં વધારે રોમાંચક હૃદયત્રિપુટીનો પ્રસંગ નિર્માયો હતો.

રમાની સાથે દાસી વર્ગમાં મોંઘી નામની કચ્છની એક ખવાસ કોમની છ સાત વર્ષની બાલિકા આવી હતી. કલાપીનું પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ તેના તરફ આકર્ષણ થયું. ‘હૃદયત્રિપુટી’માં કલાપીએ લખ્યું છે તે કલ્પનાસૃષ્ટિ બાદ કરતાં આ સંબંધમાં ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે છે. વત્સા મોંઘીમાંથી સ્નેહરાજી શોભનાના પરિવર્તનનો ઇતિહાસ ખરેખર રોમાંચક છે, અને કલાપી તરફ ગુજરાતના કવિતાવાંચકોનું જે અસામાન્ય આકર્ષણ છે તેનું એક કારણ આ અદ્ભુત કિસ્સો પણ છે.

કવિ કાન્ત

કાન્ત જ. 20 નવેમ્બર 1867, ચાવંડ; અ. 16 જૂન 1923 ગુજરાતી કવિ, નાટ્યકાર અને ધર્મચિંતક. આખું નામ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ. માતા મોતીબાઈ. પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણ. પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષણ માંગરોળ, મોરબી અને રાજકોટમાં. બી.એ. 1888માં, મુંબઈમાંથી, લૉજિક અને મોરલ ફિલોસોફીના વિષયો સાથે. 1889માં થોડો વખત સુરતમાં શિક્ષક તરીકે કામ કર્યા પછી 1890-1898 સુધી વડોદરાના કલાભવનમાં સાહિત્યશાસ્ત્રના અધ્યાપક અને ઉપાચાર્ય તથા એની અંગભૂત ટ્રેનિંગ કોલેજના આચાર્ય તરીકે રહ્યા. પ્રથમ પત્નીના અવસાને કાન્તને તીવ્ર મર્માઘાત કર્યો. કોલેજકાળમાં અજ્ઞેયવાદી અને પછીથી થિયોસોફીથી આકર્ષાયેલા કાન્ત હવે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માનતા અને ભક્તિની આવશ્યકતા સ્વીકારતા થયા અને વિભિન્ન ખેંચાણો અનુભવતાં અનુભવતાં 1898માં લગ્નસ્નેહની દિવ્યતા પ્રબોધતા અને સ્વર્ગમાં પણ સ્ત્રીપુરુષના આત્માના મિલનની ખાતરી આપતા સ્વીડનબોર્ગીય ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જઈને વિરમ્યા. આ ખ્રિસ્તી ધર્મ-સ્વીકાર કામચલાઉ નીવડ્યો, પણ ભાવનગર ગયા પછી 1900માં કરેલો જાહેર સ્વીકાર જ્ઞાતિબહિષ્કૃત થવાથી કરેલા પ્રાયશ્ચિત્તના પ્રયત્નો પછીયે જિંદગીભરનો હૃદયધર્મ બની રહ્યો. 1898થી 1923 સુધી કાન્તે ખ્રિસ્તી ધર્મસ્વીકારને કારણે થયેલા થોડા વિક્ષેપ સાથે ભાવનગર રાજ્યમાં શિક્ષણાધિકારી તરીકે અને પાછળથી દીવાનની ઓફિસમાં કામગીરી બજાવી. 1923માં કાશ્મીર ગયા. ત્યાંથી પાછા ફરતાં રાવળપિંડીથી લાહોર આવતી મેલટ્રેનમાં એમનું અવસાન થયું.

કાન્તની મહત્ત્વની ઘણીખરી કાવ્યરચનાઓને સમાવતા 'પૂર્વાલાપ'(1923; રા. વિ. પાઠક-સંપાદિત સંવર્ધિત આવૃત્તિ, 1926)માં અંગ્રેજી કવિતાના પ્રભાવ નીચે વિકસતી આવેલી અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાનું પ્રૌઢ સ્વાયત્ત રૂપ પહેલી વાર પ્રગટ થાય છે. એમાં, પછીથી 'ખંડકાવ્ય' એ સંજ્ઞાથી ઓળખાયેલાં વૃત્તાન્તકાવ્યો કાન્તનો કવિપ્રતિભાનો વિશિષ્ટ ઉન્મેષ છે ને એ પ્રકારનાં કાવ્યોનો માનદંડ બની રહ્યાં છે. 'વસંતવિજય', 'ચક્રવાકમિથુન' અને 'દેવયાની' - એ ત્રણ ખંડકાવ્યોમાંની કાન્તની સિદ્ધિ તો હજુ સુધી અનુત્તમ ગણાય છે. નવેકની સંખ્યામાં મળતાં ખંડકાવ્યો કરતાં ઊર્મિકાવ્યો જથ્થામાં ઘણાં વધારે છે. એમાંનાં ઘણાં કાન્તના અંગત જીવનમાંથી ઉઠ્ઠવેલી ને પ્રાસંગિક રચનાઓ છે, તેમ છતાં 'ઉપહાર', 'ઉદગાર', 'વત્સલનાં

નયનો' અને 'સાગર અને શશી' જેવી રચનાઓ ગુજરાતી ભાષાના આભરણ સમી બની ગયેલી છે.

1908થી 1914 દરમિયાન ભાવનગરના મહારાજા ભાવસિંહજીની સૂચનાથી લખાયેલાં કાન્તનાં ચાર નાટકોમાંથી 'સલીમશાહ અથવા અશ્રુમતી' (અપ્રસિદ્ધ) અને 'દુઃખી સંસાર'(1915)માં ડાહ્યાલાલ શિવરામ કવિનું સહકર્તૃત્વ છે. 'સલીમશાહ'માં જાતિભેદ અને તજજન્ય વૈરની દીવાલને તોડવા મથતી પ્રતાપપુત્રી અશ્રુમતી અને સલીમશાહના પ્રેમની કરુણમુલાયમ કલ્પિત કથા વર્ણવાયેલી છે, 'ગુરુ ગોવિંદસિંહ'(બે નાટકો, 1924)માં સ્વદેશીનો સીમાડો છોડી સર્વદેશીપણાને આંબવા જતી હિન્દુ-મુસ્લિમ ઐક્યની ભાવના આલેખાઈ છે અને 'રોમન સ્વરાજ્ય'(બે નાટકો, 1924)માં રાજાશાહી વિરુદ્ધ પ્રજાશાસનનો એક નવીન અને પ્રભાવશાળી વિચાર બીજરૂપે પડેલો છે; પણ 'દુઃખી સંસાર' એક સામાન્ય સંસારચિત્ર માત્ર છે. દેશી નાટક સમાજે 'રોમન સ્વરાજ્ય'ને ફેરફારો સાથે ભજવેલું અને કાન્તના નામ વિના 'જાલિમ ટુલિયા' નામથી પ્રસિદ્ધ કરેલું (1912) તેમાં તથા 'દુઃખી સંસાર'માં ધંધાદારી રંગભૂમિની અતિરંજકતા છે, પરંતુ અન્ય નાટકોમાં લોકભોગ્યતાના અંશો હોવા છતાં શિષ્ટ રુચિ અને સાહિત્યિકતાની આબોહવા પ્રવર્તે છે.

1897ના અરસામાં લખાયેલા જણાતા કાન્તના પાંચ સંવાદો (કલાપી-કાન્તના સંવાદો, બીજી આવૃત્તિ 1923) એકંદરે વિચારચર્યાના નિબંધો છે. તેમાં તથા અધૂરી વાર્તા 'કુમાર અને ગૌરી' (1910) તથા 'હીરામાણેકની એક મોટી ખાણ'(બીજી આવૃત્તિ, 1912)માં કાન્તનાં કેટલાંક લાક્ષણિક વિચારવલણો વ્યક્ત થયેલાં છે. 'ખરી મોહોબત અથવા ગુલબાસનું ફૂલ' (1882) દલપતરામ વલ્લભદાસ પાઠકના જોડિયા નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી, કેટલાક પદ્ય-અંશો ધરાવતી, લગ્નેતર સ્નેહના વિષયવસ્તુવાળી કાન્તની કિશોરવયની વાર્તા છે.

જગતના - વિશેષે યુરોપના - શિક્ષણપ્રવાહોનું વિસ્તૃત અવલોકન કરતો 'શિક્ષણનો ઇતિહાસ' (1895) અનેક ગ્રંથોના દોહનરૂપ એક આકરગ્રંથ છે. 'જ્ઞાનસુધા'માં 1895માં ક્રમશઃ પ્રગટ થયેલ 'સિદ્ધાન્તસારનું અવલોકન' (1920) મણિલાલના વેદાન્તવિષયક ઉક્ત ગ્રંથની, કલ્પિત કાન્તના વિધવા કાન્તા પરના પત્રોનું રસિક રૂપ ને માર્મિક કટાક્ષકલા ધરાવતી તીખી સમીક્ષા છે. 'દિનચર્યા' (1900) સ્વતંત્ર પુસ્તિકા રૂપે છપાયેલો નાનકડો નિબંધ છે, તો કલાપીના ગ્રંથોની પ્રસ્તાવનાઓ ને અન્ય થોડાક નિબંધો-વ્યાખ્યાનો રૂપે કાન્તનું સાહિત્ય-વિવેચન પણ મળે છે. તે ઉપરાંત, કાન્તે 'બ્રિટિશ અને હિંદી વિક્રમ' (1914-1919) તથા 'ધ હાર્ટ ઓફ ઇન્ડિયા' (1915) એ સામયિકો ચલાવેલાં તેમાં તથા અન્યત્ર એમનાં પ્રકીર્ણ-સ્વતંત્ર-

અનુવાદિત ગદ્યલખાણો છે. 'પ્રસ્થાન' જ્યેષ્ઠ 1983 (1927)માં કાન્તની બે આત્મકથાત્મક નોંધો છપાયેલી છે. તેમાં, 'કાન્તમાલા'(1924)માં ને અન્યત્ર કાન્તનો વિપુલ પત્રરાશિ પ્રગટ થયેલો છે.

'લગ્નસ્નેહ અને તેનાં વિશુદ્ધ સુખો' (1897) વગેરે સ્વીડનબોર્ગીય ગ્રંથો બાઇબલનાં પ્રકરણો તથા 'એરિસ્ટોટલનું નિકોમિકિયન નીતિશાસ્ત્ર' (1912), ટાગોરની 'ગીતાંજલિ' (1919 – મહારાણી નંદકુંવરબાના નામે) જેવા પ્રશિષ્ટ ગ્રંથોના મળીને, અંગ્રેજીમાંથી થયેલા કાન્તના 10 અનુવાદગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે.

નવી કેળવણીની અસર હેઠળ ઇતર સાહિત્યની કવિતાના સંસ્કારો ઝીલી લખાવા માંડેલી અર્વાચીન કવિતાનું સુભગ કળાયુક્ત અને આત્મોપજીવી સ્વાધીન સ્વરૂપ પહેલી વાર કાન્તની કવિતામાં પ્રકટ થાય છે. સંસ્કૃત અને ફારસીની અસર હેઠળ લખનાર બાલાશંકરમાં પ્રથમ વાર ગુજરાતી કવિતા રસોન્મુખ થઈને કળાસિદ્ધિ તરફ વળી, પણ તેના કળાદેહમાં કંઈક શિથિલતા હતી, કંઈક વિરૂપતા હતી, તેમાં સદાજાગ્રત કળાદૃષ્ટિનો અભાવ હતો. કાન્તમાં એ ઊણપો ચાલી ગઈ અને જાગ્રત કળાદૃષ્ટિના સિંચનથી શ્લિષ્ટ સુરૂપ બનેલું અને સુભગ મૌલિક પ્રતિભાથી દીપતું કાવ્ય અર્વાચીન કવિતામાં પ્રથમ વાર પ્રગટ્યું. અત્યાર લગીના નવા કવિઓમાં નવી રીતની કવિતા લખવા પ્રત્યે જેટલી ધગશ હતી તેટલી કાવ્યકળાની શક્તિ ન હતી, તેમનામાં શબ્દ અને અર્થનું, છંદનું અને બાનીનું સંપૂર્ણ ઔચિત્ય અને સામંજસ્ય ન હતું. તેમનામાં મૌલિક પ્રેરણા પણ ઓછી હતી, અને તેથી એ કવિતા મોટે ભાગે અનુકરણ જેવી પ્રયોગરૂપની રહી છે, પેલી બીજી કવિતા તરફ જ નજર માંડીને બેસી રહેનારી રહી છે. કાન્તમાં એ પરાવલંબિતા, અનુકરણાત્મકતા અને પ્રયોગાત્મકતા સર્વથા જતી રહી છે, અને તેમનું કાવ્ય અત્યાર સુધીની કાવ્યકળાની શિશિરમાં કાવ્યકળાનો પહેલો 'વસન્તવિજય' બનીને આવે છે. આ પછી કવિતાનું પ્રયાણ કાન્તે સફળતાથી આંકેલી સૌંદર્યની કેડીએ જ છે. કાન્ત પછીના કવિઓએ પોતાના નવા અને નવીન-પ્રતિભાઅંશોથી સમૃદ્ધ ઉન્મેષો પ્રગટાવ્યા છે તોપણ તેમની બાનીનું ઉત્તમ સ્વરૂપ કાન્તની બાનીની જ નજીકનું રહ્યું છે.

નૂતન શૈલીનું પ્રથમ ઉત્તમ રૂપ: સર્વાંગસામંજસ્યની પૂર્ણતા

કાન્તની કવિતામાં નૂતન જીવનનું નૂતન શૈલીમાં પહેલી વાર સફળ કળાયુક્ત સર્જન થાય છે. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અસરથી આપણા ભાવતંત્રમાં જે નવાં લક્ષણો પ્રગટવા લાગ્યાં તથા નવા ભાવો જન્મવા લાગ્યા, તેને અનુરૂપ શિષ્ટ અને સમર્થ શૈલી પહેલી વાર કાન્ત નિપજાવી શક્યા છે. તેમની કળાદૃષ્ટિએ અંગ્રેજી કવિતા તથા તેનાં વિવેચનનાં ધોરણોમાંથી પોષણ મેળવ્યું છે; તેમની નિરૂપણરીતિમાં પણ અંગ્રેજી કવિતાની અસર છે; તેમની જીવનદૃષ્ટિમાં પશ્ચિમને વધારે મળતું એવું અર્વાચીન યુગનું ખાસ લક્ષણ કહેવાય તેવું

મન્ય છે, સત્યની ખોજ છે, ન્યાયનો આગ્રહ છે, અને સૌંદર્યની ઉપાસના છે; પરંતુ એ બધાં તત્ત્વો તેમના વ્યક્તિત્વમાં એટલાં ઓતપ્રોત અને સાહજિક બની ગયાં છે કે તે તેમનામાં કોઈ વિજાતીય તત્ત્વ જેવાં ન લાગતાં તેમના વ્યક્તિત્વનાં અંગ જેવાં જ લાગે છે. વળી કાન્તનાં કાવ્યોમાં રસનું, વિચારનું, ભાવનાનું અને લાગણીનું જે તત્ત્વ છે તે તો તેમનું પોતાનું સર્વથા મૌલિક જ છે અને એ સર્વને કળારૂપ આપવાની રીત પણ કાન્તે પોતાની જ ઉપજાવેલી છે. છંદો, ભાષા, કાવ્યપ્રકારો વગેરે સામગ્રીને તેમણે બીજાં મૂલોમાંથી સમૃદ્ધ કરી છે, તોપણ તે સર્વના નિયોગમાં તેમની આગવી હથોટી છે, સર્જકનું સામર્થ્ય છે, અને નૂતન ઉન્મેષની પ્રકુલ્લતા છે.

કાન્તની કવિતામાં દેહ અને આત્માનું સંપૂર્ણ સામંજસ્ય છે અને તે જ તેમની કવિતાની અનેકવિધ રસવતાનું પ્રધાન ઘટકતત્ત્વ છે. કાન્તની કવિતાનું કલેવર સમલંકૃત, સૌષ્ઠવયુક્ત, અંગઉપાંગોમાં સપ્રમાણ સમગ્રતાવાળું, અશિથિલ અને દૃઢ છે. કાન્તની શૈલીમાં કવિતામાં આંતર-બાહ્ય તત્ત્વોની અન્યોન્યધારકતા અને સંવર્ધતા ઉત્તમ રીતે સઘાય છે. કાન્તનો મોટામાં મોટો કળાઉન્મેષ એ છે

(૧) વૃત્તસંયોજન

કાવ્યસમગ્રના આ ઉન્મેષ ઉપરાંત કાન્તે કાવ્યનાં ગૌણ ઉપકરણોમાં પણ મહત્ત્વના કહેવાય તેવા નવા ઉન્મેષો નિપજાવ્યા છે. છંદોમાં તેમણે મરાઠીમાંથી 'અંજની' વૃત્ત લઈ આવીને ઉમેર્યું, એક જ વૃત્તના ચરણમાંથી સંવાદી ટુકડા કરી તેનાં વિવિધ સંયોજન કર્યાં, અને એક જ કાવ્યમાં એક કરતાં વધારે વૃત્તોનો પ્રયોગ કર્યો. ગુજરાતી કવિતામાં અંગ્રેજી કવિતાની અસર હેઠળ પદ્યમાં પ્રયોગદૃષ્ટિ દાખલ થઈ તેમાં કાન્તનો પોતાનો આટલો મહત્ત્વનો ફાળો છે. એ પ્રયોગદૃષ્ટિને અનુસરીને આપણા બીજા કવિઓ પેઠે તેમણે પણ બીજાં બે તત્ત્વો પોતાની પદ્યરચનામાં સ્વીકાર્યા : અર્થાનુસારી વિરામચિહ્ન, અને ચરણાંતવતિ અથવા પંત્યંત વિરામનો ત્યાગ. કાન્તમાં તેમના સમવયસ્ક મિત્ર બળવંતરાયના 'અગેય' પદ્યના પ્રયોગમાંનાં વતિભંગ, શ્રુતિભંગ કે શ્લોકભંગનાં તત્ત્વો દેખાતાં નથી એનું કારણ બળવંતરાયની આ અગેય પદ્યની પ્રવૃત્તિ તે વખતે હજી પ્રારંભાતી જ હતી, ઉપરાંત કાન્તમાં સંગીત અને માધુર્યની દૃષ્ટિ અને શક્તિ પણ વિશેષ હતી, અને તેથી પોતાના ભાવનિરૂપણ માટે તેમને આ બધા 'ભંગો'ની આવશ્યકતા પણ બહુ ઓછી હતી. તેમનાં વૃત્તોમાં સંસ્કૃત વૃત્તોનો પ્રયોગ વિશેષ છે. પણ તેમણે ગઝલના છંદો, તથા ગરબીના અને ગાયનના ઢાળોમાં પણ ઘણી ગેય કૃતિઓ લખી છે અને તે દરેકમાં તેમણે એક્સરખું પ્રભુત્વ બતાવેલું છે.

(૨) સંસ્કૃતની શુદ્ધ દીપ્તિ

તેમની ભાષામાં સંસ્કૃત-શબ્દોની ભરતી અત્યાર સુધીના કોઈ પણ કવિ કરતાં વિશેષ છે, પણ એ શબ્દો આડંબર ખાતર શબ્દના સ્થૂલ મોહમાંથી નહિ પણ અર્થની આવશ્યકતાને ખાતર કાવ્યમાં અનિવાર્ય બનીને આવે છે. શબ્દ પ્રથમતઃ અર્થપર્યવસાયી હોવો જોઈએ એ દૃષ્ટિ કાન્તમાં બહુ જ સ્પષ્ટ છે અને તેથી તે ફારસી શબ્દો, બોલચાલના દેશ્ય શબ્દો પણ તેટલા જ સૌકર્યથી, પ્રાચુર્યથી અને ઔચિત્યથી વાપરે છે; તોપણ તેમનાં સંસ્કૃત વૃત્તોની પેઠે તેમણે વાપરેલા સંસ્કૃત શબ્દોની દીપ્તિ ઓર જ છે. તેમના બધા શબ્દો કાવ્યના કલેવરની એકવર્ણી સંવાદી ભૂમિકા રચી આપે છે, અને તેમાં આ સંસ્કૃત શબ્દો સુવર્ણમાં જડેલાં નંગ પેઠે શોભી રહે છે. તેમના બધા શબ્દો કાવ્યના કલેવરની એકવર્ણી સંવાદી ભૂમિકા રચી આપે છે, અને તેમાં આ સંસ્કૃત શબ્દો સુવર્ણમાં જડેલાં નંગ પેઠે શોભી રહે છે.

(૩) ખંડકાવ્યો

કાવ્યના પ્રકારોમાં કાન્તનો મોટામાં મોટો ફાળો ખંડકાવ્યનો છે. આપણે ત્યાં કોઈ પણ પ્રસંગ કે અમુક વાર્તાવસ્તુને લઈ કાવ્યો તો પહેલેથી થતાં આવ્યાં છે. પરંતુ આપણી અર્વાચીન ગદ્યની ટૂંકી વાર્તા જેવી રીતે પહેલાંની વાર્તાઓનો નવો અવતાર છે તેવી રીતે આ 'ખંડકાવ્ય' એ પહેલાંનાં કથાકાવ્યોનો નવો અવતાર છે. વળી ગદ્યાત્મક ટૂંકી વાર્તાને માટે આધાર રૂપે પશ્ચિમનાં સાહિત્યોમાં તૈયાર ઘાટ પણ હતો, પણ ખંડકાવ્ય માટે તેવું કશું ન હતું. એ સંયોગોમાં થોડાએક પ્રયોગો પછી કાન્તે એક નવા જ રચનાવિધાનવાળો આ કાવ્યપ્રકાર નિપજાવ્યો એ તેમનો ઘણો મોટો ફાળો હોવા ઉપરાંત, તેમની સર્ગશક્તિનું પણ ઉત્તમ પ્રતીક છે. અંગ્રેજી કવિતામાંથી લિરિક જાતિનાં આત્મલક્ષી ઊર્મિકાવ્યો તેમણે અત્યંત સફળતાથી લખેલાં છે. બળવંતરાય ઠાકોરની પ્રેરણા હેઠળ તેમણે ઉત્તમ સોનેટ પણ લખ્યાં છે, પણ તે બહુ થોડા પ્રમાણમાં.

(૪) પ્રાચીનતા અને અર્વાચીનતાનું સુભગ મિશ્રણ

તેમની કળારીતિમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન બંને અંશોનું ઉત્તમ પ્રકારનું મિલન છે. તેઓ આંગિક શોભાનાં અલંકરણો વર્ણસગાઈ, અનુપ્રાસ અને અર્થાલંકારોનો ઉત્તમ રીતે પ્રયોગ કરે છે, પરંતુ તે બધાં કાવ્યનાં વક્તવ્યનાં ઉપકારક થઈને, વશવર્તી બનીને જ હંમેશાં આવે છે. અલંકરણો અને સુશોભનોનો ઉપયોગ કરવા છતાં કાન્તની રીતિ બીજા સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળા કવિતાલેખકોમાં ઘણી વાર બને છે તેમ તેમના દાસત્વમાં સરી જતી નથી. કાન્તનાં કાવ્યોમાં એ સર્વ બહિરંગી સૌંદર્યની પ્રતિષ્ઠા કાવ્યના પ્રધાન વક્તવ્યને રસાત્મક કરવાના એકાત્ર લક્ષ્યથી જ થાય છે. અલંકરણોની મદદ વિના, કેવળ નિરૂપણના સામથ્યથી પણ કાન્ત સંપૂર્ણ રસાત્મકતા સાધી શકે છે.

બ.ક.ઠાકોર

ઠાકોર, બળવંતરાય કલ્યાણરાય જ. 23 ઓક્ટોબર 1869, ભરૂચ; અ. 2 જાન્યુઆરી 1952, મુંબઈ યુગપ્રભાવક ગુજરાતી કવિ અને પ્રથમ પંક્તિના વિદ્વાન. દાદા પોતાની અટક 'સેહેની' લખતા તેને બળવંતરાયે ઉપનામ તરીકે પસંદ કરેલી. શરૂઆતમાં તખલ્લુસ 'વલ્કલ' પણ રાખેલું. જ્ઞાતિ વીશા બ્રહ્મક્ષત્રિય. પત્ની ચંદ્રમણિબહેન. પ્રાથમિક શિક્ષણ વતન ભરૂચમાં અને પછી પિતાની નોકરીને કારણે રાજકોટમાં લીધેલું. 1883માં કાઠિયાવાડ હાઈસ્કૂલ, રાજકોટમાંથી મેટ્રિક. પછીથી શામળદાસ કોલેજ, એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ અને પુણેની ડેક્કન કોલેજમાંથી 1889માં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર વિષયો સાથે બી.એ. થયા. એ કોલેજમાં જ ફેલો નિમાયા. અંગ્રેજીમાં પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ આવેલા એટલે એલિસ સ્કોલરશિપ પણ મળી હતી. શામળદાસ કોલેજમાં હતા ત્યારે ઇતિહાસમાં 'ધ યુસિસ ઓફ હિસ્ટરી' નિબંધ માટે 'ગૌરીશંકર ઉદયરામ ઓઝા પારિતોષિક' મળેલું. દરમિયાન ઇનામી નિબંધ 'માધવરાવ પેશ્વા' અંગ્રેજીમાં લખીને 'માણેકજી લીમજી સુવર્ણચંદ્રક' મેળવેલો. 1893માં એમ.એ. થયા સિવાય ડેક્કન કોલેજ છોડી. 1895ના બીજા સત્રમાં દયારામ જેઠમલ સિંઘ કોલેજ, કરાંચીમાં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસરની કામચલાઉ જગા પર નિમાયા. 1890થી 'ઇન્ડિયન સ્પેક્ટેટર'(મુંબઈ)ના કામચલાઉ સહાયક તંત્રી અને 1894થી સ્થાયી સહાયક તંત્રી તરીકે ફરજ બજાવેલી. તે સાથે મુંબઈનાં ગુજરાતી દૈનિકોમાં સાંપ્રત પ્રવાહો પર લેખો લખતા. 1896માં વડોદરા કોલેજમાં અંગ્રેજી સાહિત્ય, તર્કશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના કામચલાઉ અધ્યાપક એક સત્ર માટે અને પછી 1896થી 1899 સુધી અજમેરની સરકારી કોલેજમાં ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક રહ્યા. 1899થી ડેક્કન કોલેજ, પુણેમાં જોડાયા. 1902માં સરકારી કોલેજ, અજમેરમાં અધ્યાપક અને ઉપાચાર્ય તરીકે કામ કર્યું. શરૂઆતમાં પ્રોવિન્શિયલ સર્વિસમાં નોકરી અને પછીથી હિંદીઓને ઇન્ડિયન એજ્યુકેશનલ સર્વિસમાં લેવાતાં 1904માં રાજકુમાર કોલેજ, રાજકોટને ઉછીની સેવાઓ આપેલી. ત્યાં 1913 સુધી રહ્યા. તેમાં છેલ્લા આઠ માસ કાઠિયાવાડ એજન્સીના એજ્યુકેશન ઓફિસર બનેલા. 1914માં

ફરી ડેક્કન કોલેજ, પુણેમાં કાયમી અધ્યાપક. આ રીતે વિવિધ સ્થળોએ શિક્ષણકાર્ય કર્યા પછી 1924માં નિવૃત્ત થઈ 1927 સુધી પુણેમાં રહ્યા. 1928થી 1937 સુધી વડોદરામાં અને ત્યાર પછી અંત સુધી મુંબઈમાં રહેલા. ત્યાં થોડોક સમય વિલ્સન કોલેજમાં ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના માનાર્હ અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું હતું.

બળવંતરાય સામાજિક સંસ્થાઓમાં પણ સક્રિય રસ લેતા. અજમેરમાં હતા ત્યારે ત્રણ વર્ષ મ્યુનિસિપાલિટીમાં સભાસદ નિમાયેલા. મુંબઈ/રાજકોટમાં દુષ્કાળનિવારણ કમિટીમાં કામ કરેલું. દસથી વધુ વર્ષ યુનિવર્સિટીમાં સરકાર-નિયુક્ત ફેલો હતા ત્યારે ઇતિહાસના અને ગુજરાતીના અભ્યાસમંડળમાં તેમજ તપાસસમિતિમાં સેવાઓ આપેલી. હિસ્ટોરિકલ રેકર્ડ્ઝ કમિશનમાં સરકારે છ વર્ષ માટે તેમની નિમણૂક કરેલી.

ઠાકોરનો મુખ્ય રસ સાહિત્યનો. ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ રાજકોટમાં મળે તેમાં એમનો આગ્રહ હતો. 1926 સુધી તેઓ પરિષદના મંત્રી હતા. 1909ની પરિષદને સફળ બનાવવા તેમણે ગુજરાતભરમાં વિવિધ સ્થળોએ વ્યાખ્યાનો આપેલાં. 1920માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ બનેલા.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં બળવંતરાયનું પ્રદાન ઐતિહાસિક અને સીમાચિહ્નરૂપ છે. સર્જન અને પર્યેષણ દ્વારા ગાંધીયુગના કવિઓ પર કાવ્યબાની અને અર્થપ્રધાન ચિંતનગર્ભ કવિતાની પરંપરા ઊભી કરવામાં તેમનો ફાળો મહત્વનો બન્યો છે.

કાવ્યસંગ્રહ ‘ભણકાર’, ધારા 1 (1917) અને ધારા 2 (1927) ઉપરાંત ‘મ્હારાં સોનેટ’ (1935) અને પછી લખાયેલી બધી રચનાઓ ઉમેરીને ‘ભણકાર’ (1942) પ્રસિદ્ધ કર્યો. વિષયવસ્તુ પ્રમાણે તેમાં સાત ગુચ્છ બનાવ્યા છે. કાવ્યરચનાઓ આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી બંને પ્રકારની છે. પ્રેમ, મૈત્રી, વાર્ધક્ય, મૃત્યુ વગેરે વિષયોમાં સ્વાનુભવનું નિરૂપણ જોવા મળે છે. પરલક્ષી પ્રકારમાં સમાજ, ઇતિહાસ, પ્રકૃતિ, પરમેશ્વર વગેરે વિષયો છે.

બળવંતરાયનાં ઊર્મિકાવ્યો ચિંતનગર્ભ છે. 1889માં શરૂ થયેલ ‘પ્રેમનો દિવસ’ની સોનેટમાળા 1913માં અઢાર મણકામાં પૂરી કર્યા પછી તેમાં એક મણકો ઉમેરાયો. કલ્પિત દંપતીના હૃદયજીવનની ક્ષણોના આલેખનમાં પ્રેમની સમૃત્કાંતિનું ચિત્ર છે. સ્વગતોક્તિઓ અને સંવાદોવાળી આ રચના નાટ્યોર્મિ કાવ્ય ગણાય તેવી છે. ‘પ્રેમની ઉષા’, ‘મોગરો’, ‘વધામણી’, ‘જૂનું પિયેરઘર’ જેવાં સોનેટો અનવદ્ય કૃતિઓ છે. ‘વિરહ’માં મૃત્યુજન્ય વિરહવ્યથા ઉલ્કટ રીતે નિરૂપિત છે. કવિ કાન્તની મૈત્રી વિશે 13 કાવ્યો છે. તેમાં વ્યક્તિત્વનું ગુણદોષ સહિત સમતોલ નિરૂપણ છે. ‘સુખદુઃખ’માં વાર્ધક્યની વ્યથા અને ‘જર્જરિત દેહને’માં વૃદ્ધોની દશાનું

ચિત્ર છે. ડેક્કન કોલેજનું ભાવભર્યું અભિવાદન કરતું કાવ્ય છે ‘વડલાને છેલ્લી સલામ’. રાષ્ટ્રભાવના પ્રગટ કરતાં કાવ્યોમાં ‘યુગમુબારક’, ‘માજીનું સ્તોત્ર’, ‘ગાંડી ગુજરાત’ વગેરે છે. ‘ખેતી’ કાવ્યમાં કૃષિસંસ્કૃતિ સાથે યંત્રસંસ્કૃતિનું સ્વાગત થયેલું છે. ‘આરોહણ’, ‘રાજ્યાભિષેકની રાત’ અને ‘ચોપાટીને બાંકડે’માં ભારતીય સંસ્કૃતિનું ચિંતન અને દર્શન જોવા મળે છે. ‘હિટલરા બ્લિટ્ઝરા’ કાવ્યમાં બીજા વિશ્વયુદ્ધ અંગે કવિની દારુણ વેદના અને પુણ્યપ્રકોપ ઠલવાયાં છે. ‘વર્ષાની એક સુંદર સાંઝ’ અને ‘પરિષ્વજન’ જેવાં કાવ્યોમાં પ્રકૃતિ-સૌંદર્યનાં રમણીય ચિત્રો છે. ‘દુષ્કાળ’, ‘દામુ વકીલનો કિસ્સો’, ‘બુદ્ધ’, ‘ભમતારામ’ અને ‘નિરુત્તમા’ કથાકાવ્યો છે. કવિએ કરેલો મહાકાવ્યનો પ્રયોગ ‘એક તોડેલી ડાળ’ અપૂર્ણ છે. ‘બંદાની લવરી’ જેવા હાસ્યકાવ્ય ઉપરાંત મુક્તકો, બોધકાવ્યો, અર્પણકાવ્યો અને પ્રાસંગિક કાવ્યો પણ ઠાકોરે લખ્યાં છે.

એમની સર્વ કાવ્યરચનાઓને સમાવી લેતો સંગ્રહ ‘ભણકાર’ 1951માં પ્રસિદ્ધ થયેલો. વિચારપ્રધાન કવિતાને દ્વિજોત્તમ જાતિની ગણવાનો સિદ્ધાન્ત એમણે પ્રતિપાદિત કરેલો. ગુજરાતી કવિતામાં બળવંતરાયનું વિશિષ્ટ અર્પણ એટલે અગેય પદ્યરચનાનો આગ્રહ, યતિસ્વાતંત્ર્ય અને અંત્યપ્રાસરહિતત્વની પ્રભાવક મૌલિક વિચારણા અને તેના પ્રત્યક્ષ નિદર્શનરૂપ કાવ્યકૃતિઓ. કવિ તરીકેની એમની વિશેષતા અમુક અંશે મર્યાદારૂપ બનતાં એમની કાવ્યશૈલી રુક્ષ, નારિકેલપાક સમી અને તેથી જ વિદ્વદભોગ્ય બની; તેમ છતાં પૃથ્વી જેવા અગેય છંદનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરી વાણીના લયને સિદ્ધ કર્યો. અર્થાનુસારી છંદોલય વડે સળંગ પ્રવાહી પદ્યરચનાનો પ્રયોગ, કટાવ અને ગુલબંકી જેવા છંદોનો નવતર પ્રયોગ, **પૃથ્વી છંદ**માં એક શ્રુતિ ઉમેરીને ‘પૃથ્વીતિલક’ જેવા દીર્ઘછંદનું નિર્માણ વગેરે નવીન પ્રયોગોનો ગાંધીયુગના કવિઓ પર વ્યાપક અને ઊંડો પ્રભાવ પડ્યો. આ ઉપરાંત સુશ્લિષ્ટ ગુજરાતી સોનેટના આદ્યપ્રયોજક તરીકે બ. ક. ઠાકોરનો સ્વીકાર થયેલો છે. 1888ના મે માસમાં લખાયેલું ‘ભણકાર’ પ્રથમ કલાપૂર્ણ ગુજરાતી સોનેટ ગણાયું છે. વિષયવસ્તુ, કલ્પના-ચારુતા, છંદોલય અને પદ્યશૈલીમાં વિશિષ્ટ એવાં અંગ્રેજી, ઇટાલિયન અને અનિયમિત જાતનાં અનેક સોનેટો આપીને તેમણે તે કાવ્યપ્રકારને ગુજરાતીમાં પ્રચલિત કર્યો છે.

ઠાકોરનું ગદ્યસાહિત્ય વૈવિધ્યસભર અને વ્યાપક છે. ક્યારેક અન્વય કર્યા વિના અર્થબોધ ન થાય તેવી સઘન અને બલિષ્ઠ શૈલીના પ્રયોજક બળવંતરાયના ગદ્યમાં ભાષાની પ્રૌઢિ અને અર્થભારયુક્ત વાક્યાવલિઓ મળે છે. ગુજરાતી સાહિત્યના સમર્થ ગદ્યકારોમાં એમનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે.

વિવેચનને લગતા ‘કવિતાશિક્ષણ’ (1924); ‘લિરિક’ (1928); ‘નવીન કવિતા વિશે વ્યાખ્યાનો’ (1943); ‘વિવિધ વ્યાખ્યાનો’ ગુચ્છ 1 (1943), ગુચ્છ 2 (1948), ગુચ્છ 3 (1956);

“ ‘ભણકાર’ : પદવિવરણ” (1951); ‘પ્રવેશકો’ ગુચ્છ 1 (1959), ગુચ્છ 2 (1961) વગેરે ગ્રંથોમાં ઠાકોરની સહૃદયતા, વિદગ્ધતા અને વિદ્વત્તાનો પરિચય થાય છે. મૌલિક વિચારણા અને પ્રમાણભૂતતા તેનાં આગળ તરી આવતાં લક્ષણો છે. સાહિત્યતત્વ અને સાહિત્યકારો વિશે ઊંડા અધ્યયનપૂર્ણ મૂલ્યવાન લેખો ઉપરના ગ્રંથોમાં મળે છે.

ઠાકોરનાં નાટકોમાં મૌલિક વસ્તુ અને પ્રચુર સંવાદોવાળું ‘ઊગતી જુવાની’ (1923) અને મધ્યકાલીન નાટિકા ‘લગ્નમાં બ્રહ્મચર્ય અથવા સંયોગે વિયોગ’ (1928) મહત્ત્વાં છે. વાર્તાસંગ્રહ ‘દર્શનિયું’(1924)માં અપ્રસ્તુત વિગતોથી ખચિત મૌલિક અને અનૂદિત વાર્તાઓ છે. ‘રમણી પ્રકુલ્લ’ નામની નવલકથાનું ફક્ત એક જ પ્રકરણ લખાયું છે.

અનુવાદોમાં ‘અભિજ્ઞાન શકુન્તલા નાટક’ (1906), ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’ (1933), ‘વિક્રમોર્વશી’ (1958) ઉપરાંત ‘ભગવદગીતા’ અને ‘મેઘદૂત’ – એ બેના અધૂરા અનુવાદો અને શંકરનના ‘સંસ્કૃત લિટરરી ક્રિટિસિઝમ’નો પૂરો તથા એબરકોમ્બીના ‘પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ લિટરરી ક્રિટિસિઝમ’નો અધૂરો ‘સારગ્રાહી વિવરણાત્મક’ અનુવાદ પણ આપ્યા છે. મુક્ત પૃથ્વીમાં લખાયેલ ‘ગોપીહૃદય’ (1943) રેહાના તૈયબજી લિખિત અંગ્રેજી કાવ્ય ‘ધ હાર્ટ ઓફ અ ગોપી’નું ભાષાંતર છે.

એમણે રશિયન નાટ્યકાર વેલેટાઇન કેટેયેવના યુરોપ-અમેરિકામાં રંગભૂમિ પર સફળ નીવડેલ પ્રહસનના અંગ્રેજી રૂપાંતર ‘સ્કવેરિંગ ધ સર્કલ’ પરથી સામાજિક હાસ્યરસિક નાટક ‘સોવિયેટ નવજુવાની’ (1935) નામે અનુવાદ કર્યો છે. પર્લ બકની નાટ્યકૃતિનો અનુવાદ ‘દેશભક્તિનો વ્યોમ કળશ’ આપ્યો છે. રુમાનિયન લેખક મોંસિયે સેક્સોર માર્ટિનેસ્કુની કૃતિનો ‘રાશેલનો ગૃહત્યાગ’ નામે અનુવાદ કર્યો છે. ‘પ્લૂટાર્કનાં જીવનચરિત્રો’ (1906) હરિલાલ માધવજી ભટ્ટના સહયોગમાં કરેલું ભાષાંતર છે.

ચરિત્રગ્રંથ ‘અંબાલાલભાઈ’ (1928) સમય અને પરિબળોનું ચિત્ર રજૂ કરે છે. ‘પંચોતેરમે’(1946)માં સન્માન પ્રસંગે આપેલાં વ્યાખ્યાનો ઉપરાંત વડીલોની સ્થૂલ હકીકતો સાથે પોતાની જીવનયાત્રાની તવારીખ રજૂ કરે છે.

ઇતિહાસવિષયક અન્ય કૃતિઓમાં ‘ઇતિહાસદિગ્દર્શન’ (1928) અને ‘યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો ઇતિહાસ’ (1928) છે. એમણે કરેલાં સંપાદનોમાં ‘કાન્તમાળા’ (1924), ‘ગુર્જર રાસાવલી’ (1956), ‘અંબડ વિદ્યાધર રાસ’ (1953) અને ‘વિક્રમચરિત રાસ’ (1957) છે, જેમાં છેલ્લાં બે મધ્યકાલીન સાહિત્યનાં છે. ઉપરાંત ગો. મા. ત્રિપાઠીએ લખેલ ‘સાક્ષરજીવન’ અને નવલરામ પંડ્યાકૃત ‘ઇંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ અને ‘પ્રસ્થાન’ માસિકમાં લખેલાં વિવરણોની

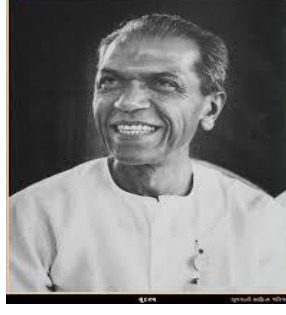
લેખમાળા ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’ (1931), ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વિશે ત્રણ વ્યાખ્યાનો’ (1909) અને ‘પરિષદ પ્રવૃત્તિ – વિભાગ બીજો અને ત્રીજો’ (1928–1929) વગેરે આપીને તેમની અભ્યાસશીલ પ્રકૃતિનું દર્શન કરાવ્યું છે. ‘વિધવાવિવાહ’ (1886), ‘કુન્તી’ (1907), ‘સંક્રાન્તિ સમયમાં સ્ત્રીઓ’ (1928), ‘શરીરસ્વાસ્થ્ય’ (1936) અને ‘બ. ક. ઠાકોરની દિન્કી’ ભાગ 1 (1969) અને ભાગ 2 (1976) એમનાં અન્ય પ્રકાશનો છે. અંગ્રેજી ભાષામાં પણ તેમણે કેટલીક કૃતિઓ આપેલી છે; ‘એન એકાઉન્ટ ઓવ ધ ફર્સ્ટ માધવરાવ પેશ્વા’ (1895), ‘ટેક્સ્ટ ઓવ ધ શાકુન્તલ’ (1920), અને ‘ઇન્ડિયન એડમિનિસ્ટ્રેશન ટુ ધ ડોન ઓવ રિસ્પોન્સિબલ ગવર્નમેન્ટ’ ભાગ 1 (1921) અને ભાગ 2 (1927). ઓરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સ, પુણેમાં તેમણે સંદિગ્ધ પાઠ વિશે અંગ્રેજીમાં વિસ્તૃત ચર્ચા પણ કરેલી.

“ભણકારા” કાવ્યસંગ્રહમાંમાં શુદ્ધ પદ્ય નિબંધ લખી કાવ્યની વિચાર દ્રષ્ટિ રજૂ કરતા બકા ઠાકોર કવિતામાં ક્રાંતિકારી નવ પ્રસ્થાનો કરનાર પંડિત યુગ અને ગાંધીયુગ વચ્ચેના સંક્રાન્તિ કાળના કવિ વિવેચક રહ્યા છે તેમના કાવ્ય અભિમાનના લેખો વ્યાખ્યાનો લીલી કવિતા નવીન કવિતા વિશે વ્યાખ્યાનો વિવિધ વ્યાખ્યાનો અને આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ પ્રવેશકો વગેરેમાં પુસ્તક રૂપે ઉપલબ્ધ છે બળવંત કવન બનતી કવિતાનો આગ્રહ એવી તેમણે હવાઈ બની જાય તેવી ઊર્મિની અતિરેક વાળી કવિતા ને બદલે ઊર્મિની સાથે સાથે ચિંતન વિચાર તત્વની હિમાયત કરી છે શબ્દનું માધુરી હતો ખરું જ સાથે સાથે અર્થનું માધુરીય અને બળને ધ્યાનમાં રાખવાની પણ તેમણે વાત કરી છે .

બ.કા.ઠાકોરે કવિતાની સચોટતાટતા અતિ ઊર્મિલતા અને તેના વાણી પણાને અર્થઘનતા વિચાર પ્રદાનતા નક્કરતાથી બદલવાની વાત કરી છે તેથી તેવા સમયગાળાના પ્રયોગ સર્જક કહેવાયા છે, લય છંદના જળ નિયમોને બદલે પ્રવાહી પદ્યે રચના યતિવિહિત છંદો રચનાનો આગ્રહ રાખી અગેય પ્રવાહી પદ્ય રચના પ્રયોગો વાળો પૃથ્વી છંદ સ્વરૂપે રજૂ કરે છે

ભણકારા કાવ્યસંગ્રહો માની કવિ અને કવિતા વિષય કાવ્ય વિભાવનામાં તેઓ સર્વ અનુભવ રસિક કવિતાને સર્વોત્તમ કવિતા ગણે છે વળી વિચાર પ્રદાન કવિતાની હિમાયત કરી તેમણે શુદ્ધ કવિતાનું ગૌરવ કર્યું છે બકા ઠાકોરની આ પ્રયોગશીલ કાવ્ય વિભાવનાની સિદ્ધિ અસર અનુભવ ગાંધી કવિતા ખાસ કરીને ઉમાશંકર, સુંદરમ અને શ્રીધરાણી ઉપર વગેરે પર જોવા મળી છે.

સુંદરમ

ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહાર, 'કોયા ભગત', 'ત્રિશૂળ', 'મરીચિ', 'સુન્દરમ્' (૨૨-૩-૧૯૦૮) : કવિ, વાર્તાકાર, વિવેચક. જન્મ ભરૂચ જિલ્લાના આમોદ તાલુકાના મિયાંમાતરમાં. સાત ચોપડી સુધી માતરની લોકલ બોર્ડની શાળામાં અભ્યાસ કર્યો. પછી અંગ્રેજી પાંચ ધોરણ સુધી આમોદની શાળામાં અને એક વરસ ભરૂચની છોટુભાઈ પુરાણીની રાષ્ટ્રીય ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલમાં ગાળી, ભરૂચમાંથી વિનીત થઈ ૧૯૨૯માં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી વિષયો સાથે 'ભાષાવિશારદ'ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી સ્નાતક થયા. એ જ વર્ષે સોનગઢ ગુરુકુળમાં અધ્યાપન. ૧૯૩૫ થી ૧૯૪૫ સુધી અમદાવાદની સ્ત્રીસંસ્થા જ્યોતિસંઘમાં કાર્યકર્તા તરીકે. ૧૯૪૫થી શ્રી અરવિંદ આશ્રમ, પોંડિચેરીમાં સકુટુંબ સ્થાયી નિવાસ સ્વીકાર્યો. ઓગસ્ટ ૧૯૪૭થી 'દક્ષિણા'ના તંત્રી. ૧૯૭૦માં જૂનાગઢમાં મળેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ. ૧૯૭૪માં આફ્રિકા-ઝાંબિયા-કેન્યા-મોરેશ્વસનો પ્રવાસ. ૧૯૭૫માં સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર તરફથી ડૉક્ટર એવા લિટરેચરની માનદ ઉપાધિ. ૧૯૩૪માં રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, ૧૯૪૬માં મહીડા પારિતોષિક, ૧૯૫૫માં નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક, ૧૯૬૮માં સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો પુરસ્કાર. ૧૯૬૭ થી ઓમપુરીની નગરરચનામાં કાર્યરિત.

એક છેડે ગાંધીભાવનાના સ્પર્શે નર્ચા વાસ્તવ કે કૃત્સિત વાસ્તવને ભાવનિષ્ઠ ભોંય પર ઉતારતા અને બીજે છેડે અરવિંદવિચારના સ્પર્શે અધિવાસ્તવને તત્વનિષ્ઠ ભોંય પર ઉતારતા એક સફળ કવિ તરીકે, સુન્દરમ્ નું સ્થાન નિશ્ચિત છે. ઉપરાંત ભાષા અને અભિવ્યક્તિની નવી ગુંજાશથી ગ્રામ કે નગરની ચેતનાને પ્રતિભાપૂર્ણ પાત્ર તથા પરિસ્થિતિથી સાકાર કરતા પ્રયોગશીલ વાર્તાકાર તરીકે અને માર્મિક દ્રષ્ટિબિંદુથી સાહિત્યને કે સાહિત્યના ઇતિહાસને ગ્રહતા સહૃદય વિવેચક તરીકે પણ એમનું સ્થાન ગાંધીયુગના સર્જકોમાં પ્રથમ પંક્તિમાં છે. ગાંધીયુગના સાહિત્યનો સૌન્દર્યનિષ્ઠ વિશેષ સૌથી ઉત્તમ સ્વરૂપમાં એમના સાહિત્યમાં પ્રગટ્યો છે.

‘કોયા ભગતની કડવી વાણી અને ગરીબોનાં ગીતો’ (૧૯૩૩)

સુન્દરમ્ નો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ છે. એમાં ગાંધીસૈનિક તરીકે સમાજના ઉત્થાન માટે સુધારાનો આક્રોશ જોવાય છે. સમાજ ભણીના સંદેશ વિશે પોતે પ્રતિબદ્ધ હોવા છતાં કોયા ભગતના પ્રહારો રૂપે એમનાં ભજનોના ઢાળમાં ક્યાંક ક્યાંક સૌન્દર્યપ્રતિષ્ઠાની ચમત્કૃતિ આહલાદક છે. ‘કાવ્યમંગલા’ (૧૯૩૩)માં વૃત્તબદ્ધ કાવ્યો, સોનેટો અને ગીતો છે. ગાંધીવાદી અને સમાજવાદી વિચારસરણીના સંયુક્ત દબાવમાંથી પ્રગતિશીલ ઉન્મેષો અહીં પ્રગટ્યા છે. એમાં, રાષ્ટ્રજાગૃતિનો ઉત્સાહ અને દલિતપીડિતો પરત્વેનો સમભાવ પ્રગટ છે; ને છતાં, કાવ્યોમાં કલાનિષ્ઠ વાસ્તવાભિમુખતા આકર્ષક છે. ‘વસુધા’ (૧૯૩૯)માં કવિ સામાજિક વાસ્તવથી આગળ વધી વધુ અંતરંગતા અને સ્વાયત્તતા તરફ વળે છે; અને કવિતાનાં ઉત્તમ પરિણામો લાવે છે. ‘૧૩-૭ ની લોકલ’ આ સંગ્રહની સિદ્ધરચના છે. ઇન્દ્રિયાનુરાગી અભિવ્યક્તિમાં પ્રણયરસ અને શરણરસને વ્યંજિત કરતી કેટલીક કૃતિઓ પણ નોંધપાત્ર છે. ‘યાત્રા’ (૧૯૫૧) અરવિંદવિચાર અને દર્શનનું કવિતાની દ્રષ્ટિએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંને સ્વરૂપ દર્શાવે છે. આધ્યાત્મિક ઊર્ધ્વતા કાવ્યપરક ઊર્ધ્વતા સાથે સમાંતર રહી ન હોવાથી કૃતિઓનું વિષમ સ્તર ઊભું થયું છે; છતાં કેટલાંક સોનેટો, ગીતો અને પ્રાર્થનાગીતોમાં કવિની મુદ્રા અંકિત છે. ‘કાવ્યમંગલા’ના ‘ક્યહીં ધ્રુવપદ?’નો જવાબ ‘યાત્રા’માં ‘આ ધ્રુવપદ’ કાવ્યથી અપાયો છે; પરંતુ એમાં કવિ કરતાં વધુ શ્રદ્ધાવાન મનુષ્યનું ધ્રુવપદ હાથ ચડ્યું હોય એવું લાગે છે. ‘રંગ રંગ વાદળિયાં’ (૧૯૩૯)માં એમનાં બાળકાવ્યો સંગૃહીત છે. આમ, એકંદરે વૈશ્વિક સમભાવની સામગ્રી અને અર્થપ્રધાન અભિવ્યક્તિના વિશેષથી ગાંધીયુગની પ્રયોગશીલતા પ્રગટ થઈ એમાં આ કવિની કવિતાનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ છે

સુન્દરમ્ ની ટૂંકીવાર્તાઓ સર્જનની ઊંચી ગુંજાશ પ્રગટાવે છે. ગાંધીવાદ અને પ્રગતિવાદની મિશ્ર ભોંય પર ગ્રામચેતના અને નગરચેતનાની કલાત્મક માંડણી કરતી, પુરોગામી વાર્તાના કલાકસબને અને ભાષાકસબને પ્રયોગશીલ રીતે રૂપાંતરિત કરતી તથા વ્યંજનાનો વિશેષ આશ્રય લેવા મથતી એમની વાર્તાઓ ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. ‘હીરાકણી અને બીજી વાતો’ (૧૯૩૮)માં ૧૯૩૧માં લખાયેલી ‘લુટારા’ નામની પહેલી વાર્તા ઉપરાંત ‘ગોપી’, ‘પૂનમડી’, ‘આ નશીબ’, ‘ગદી’, ‘ભીમજીભાઈ’, ‘મિલનની રાત’ અને ‘હીરાકણી’ એમ કુલ આઠ વાર્તાઓ છે. ‘ખોલકી અને નાગરિકા’ (૧૯૩૯)માં ‘નાગરિકા’, ‘નારસિંહ’ અને ‘ખોલકી’ જેવી વાર્તાઓમાં વિવાદસ્પદ નીવડેલાં જાતીય નિરૂપણો સૌન્દર્યનિષ્ઠ રેખાને ઓળંગીને નથી ચાલતાં. ‘ખોલકી’માં તો પતિસમાગમ પર્યંત પહોંચતી ગ્રામીણ નારીની ચિત્તક્ષણોનો આલેખ સૂક્ષ્મ રીતે કલાત્મક છે. ‘પિયાસી’ (૧૯૪૦)ની વાર્તાઓમાં ગ્રામીણ નારી કે અર્કિંચન વર્ગની કોઈ એક ઘટના કે એના પાત્રની આસપાસ કસબપૂર્ણ રીતે વાર્તાવિશ્વ ઘબકી રહે છે. ‘માજા

વેલાનું મૃત્યુ'માં સમાજના અભદ્રલોકમાં પ્રવેશી અંદરખાનેથી જે રીતે સમભાવપૂર્ણ અને તટસ્થ ચિત્ર દોર્યું છે એને કારણે એ સંગ્રહની ઉત્તમ વાર્તા બની છે. 'માને ખોળે'ની કરુણ વ્યંજકતા અવિસ્મરણીય છે. 'ઉન્નયન' (૧૯૪૫) વાર્તાસંગ્રહમાં 'ખોલકી અને નાગરિકા'ની પાંચ વાર્તાઓને સમાવી બીજી પાંચ વાર્તાઓ ઉમેરેલી છે. એમાં, 'પ્રસાદજીની બેચેની' રત્યાભાસ અને ઈશ્વરનિષ્ઠાના વિરોધમૂલક તંતુઓ પર ચમત્કૃતિ સર્જતી વાર્તા છે. 'તારિણી' (૧૯૭૮) પોંડિચેરીના સ્થાયી નિવાસ પછી લખાયેલી કુલ ત્રીસ વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે. એમાં થોડીક અધૂરી વાર્તાઓ પણ છે; નાના નાના ટુકડાઓ પણ છે. આ બધી વાર્તાઓ હાથ ચડેલા કસબની સરજત છે.

સુન્દરમ્ નું અભ્યાસપૂર્ણ વિવેચનાનું પાસું પણ ઊજળું છે. ૧૯૩૧ના ગ્રંથસ્થ ગુજરાતી સાહિત્યની સમતોલ સમીક્ષા કર્યા પછી 'અર્વાચીન કવિતા' (૧૯૪૬) એમનો પ્રમાણિત ઇતિહાસગ્રંથ છે. એમણે દલપત-નર્મદથી શરૂ કરી અર્વાચીન કવિતાના નાનામોટા ૩૫૦ જેટલા કવિઓની ૧,૨૨૫ જેટલી કૃતિઓને ઝીણવટથી વાંચી, અનેક સેરોમાં ગોઠવી, સહૃદય પ્રતિભાવથી તત્વયુક્ત અને તલગામી ઇતિહાસપ્રવાહ આપ્યો છે. એમનાં કેટલાંક મૌલિક અભિપ્રાયો-તારણો કીમતી બન્યાં છે. 'અવલોકના' (૧૯૬૫) એમણે કરેલાં ગ્રંથાવલોકનોનો સંગ્રહ છે. પૂર્વાર્ધ પદ્યનાં અવલોકનો અને ઉત્તરાર્ધ ગદ્યનાં અવલોકનો આપે છે. આ સર્વ અવલોકનો પાછળ એમનું સર્જક વ્યક્તિત્વ, એમની સૌન્દર્યદ્રષ્ટિ અને એમનું વિશિષ્ટ સંવેદન પડેલાં છે. એમાં 'પુલોમા અને બીજા કાવ્યો'થી માંડી 'હિંડોલ' સુધીનો તેમ જ 'સોરઠી બહારવટિયા'- ભા ૨ થી માંડી 'ઈશાનિયો દેશ' ('ભાંગ્યાના ભેરું') સુધીનો અવલોકન-પટ વિવિધ વિવેચનમુદ્રા દર્શાવે છે. એમનો વિચારસંપુટ રજૂ કરતા ત્રણ ગદ્યગ્રંથો પૈકી 'સાહિત્યચિંતન' (૧૯૭૮) અને 'સમર્થના' (૧૯૭૮) સાહિત્યવિષયક છે. 'સાહિત્યચિંતન'માં વિવિધ તબક્કે લખાયેલા સાહિત્ય અંગેના ચિંતનલેખો છે; જેમાં લેખકના ચિંતના વિકાસની છબી ઊપસે છે અને વિચારદર્શનનું વિસ્તરતું વર્તુળ જોઈ શકાય છે. એમના સાહિત્યચિંતન પાછળ સત્ય અને સૌંદર્યના નિર્માણનો પ્રાણપ્રશ્ન પડેલો છે. 'સમર્થના'માં સાહિત્યિક વ્યક્તિઓને કેન્દ્રમાં રાખી લખાયેલા લેખો છે; જેમાં સાહિત્યવિભૂતિઓને ભિન્નભિન્ન રૂપે અંજલિઓ અપાયેલી છે. આ લેખોમાં અંગત ઉષ્મા અને ભાવ આસ્વાદ્ય છે. દયારામ, દલપત, કલાપી, કલાન્તથી માંડીને ગાંધીજી, કાલેલકરનો એમાં સમાવેશ છે.

'વાસન્તી પૂર્ણિમા' (૧૯૭૭) લેખકની ગંભીર-અગંભીર ભાવે લખેલી નાની-મોટી નાટ્યરચનાઓનો સંગ્રહ છે. આમાંની ઘણી રચનાઓ સ્ત્રીસંસ્થા માટે લખાયેલી

છે; એમાં હાસ્યની સાથે વિવિધ ભાવો ગૂંથ્યા છે. છેલ્લે મુકાબેલી બે અનૂદિત નાટ્યકૃતિઓમાંથી એક તો આયરિશ કવિ ડબલ્યૂ. બી. યેટ્સની કૃતિનો પદ્યાનુવાદ છે.

‘પાવકના પથે’ (૧૯૭૮)માં વાર્તામાં કે કવિતામાં કે નિબંધમાં જે આવી શકે તેવું ન હતું તેને લેખકે અહીં ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વ્યાધિથી સમાધિ સુધીની પાંખા કથાનકની આ કથા બે ભાગમાં વહેંચાયેલી આત્મવૃત્તાંતરૂપે છે. કેટલાક ગદ્યખંડો આસ્વાદ્ય બન્યાં છે.

‘દક્ષિણાયન’ (૧૯૪૧) દક્ષિણ ભારતના પ્રવાસનું પુસ્તક છે. સ્થલસામગ્રી, સંસ્કૃતિસામગ્રી અને સમાજસામગ્રીનો ઉપયોગ કરતા આ પ્રવાસના આધારે કંતાયેલા કેટલાક રમ્ય ગદ્યતંતુઓ મહત્વના છે. ‘ચિદંબરા’ (૧૯૬૮) લેખકના વિવિધ વિષયના અને વિવિધ અનુભવના ગદ્યલેખોનો તથા અનૂદિત કૃતિઓનો સંગ્રહ છે. તંત્રીનોંધો, વાર્તાત્મક લેખો અને ચિંતનપ્રધાન નિબંધોની આ પ્રકીર્ણ સામગ્રીમાં ગુણસંપત્તિ છે. ‘શ્રી અરવિંદ મહાયોગી’ (૧૯૫૦) ટૂંકું જીવનચરિત્ર છે.

ગોવિંદસ્વામીની રચનાઓનો કાવ્યસંગ્રહ ‘પ્રતિપદા’ (અન્ય સાથે, ૧૯૪૮) એમનું સહસંપાદન છે.

‘ભગવજ્જુકીય’ (૧૯૪૦), ‘મૃચ્છકટિક’ (૧૯૪૪), ‘અરવિંદ મહર્ષિ’ (૧૯૪૩), ‘અરવિંદના ચાર પત્રો’ (૧૯૪૬), ‘માતાજીનાં નાટકો’ (૧૯૫૧), ‘સાવિત્રી’ (૧૯૫૬), ‘કાયાપલટ’ (૧૯૬૧), ‘પત્રાવલિ’ (૧૯૬૪), ‘સુંદર કથાઓ’ (૧૯૬૪), ‘જનતા અને જન’ (૧૯૬૫), ‘સ્વાપ્ન અને છાયાઘડી’ (૧૯૬૭), ‘પરબ્રહ્મ અને બીજાં કાવ્યો’ (૧૯૬૯), ‘એસી હૈ જિંદગી’ (૧૯૭૪) વગેરે એમણે કરેલા અનુવાદો છે.

કોચા ભગતની કડવી વાણી અને ગરીબોનાં ગીતો (૧૯૩૩) : સુન્દરમ્ નો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ. અહીં કવિએ રાષ્ટ્રોત્થાનના સંકલ્પે ગાંધીસૈનિક તરીકે સમાજજાગૃતિ લાવવા સુધારાના આક્રોશ સાથે પ્રાથમિક અને પ્રતિબદ્ધ કાવ્યાવિષ્કારો આપ્યા છે. અખા ભગત કે ભોજા ભગતની પરંપરામાં સર્જેલા કલ્પિત કોચા ભગતના નવા પાત્ર મારફતે જૂની ઢબનાં ભજનોની ધાટીમાં નવા જમાનાના વિષયો ને એની ભાવના રજૂ

થયાં છે. સામાજિક દંભ, વિષમતા, વર્ગભેદ, ઈશ્વર-ધર્મ અંગેની પોલી શ્રદ્ધા પરના કોયા ભગતના પ્રહારો હાસ્ય-કટાક્ષ સાથે અનુકંપાશીલ છે. આદમ, ભંગડી, રૂડકી, માકોરબાઈ, નભુલાલ એવાં પાત્રો અહીં ઊપસ્યાં છે. સમાજ પરત્વેનો સંદેશ પ્રમુખ હોવા છતાં કેટલીક કૃતિઓનું કાવ્યસૌન્દર્ય અળપાયું નથી.

કાવ્યમંગલા (૧૯૩૩) : સુન્દરમ્ નો વૃત્તબદ્ધકાવ્યો, સોનેટો, ગીતોને સમાવતો કાવ્યસંગ્રહ. ગાંધીવાદી અને સમાજવાદી વિચારસરણીના સંયુક્ત દબાવમાંથી પ્રગતિશીલ ઉન્મેષો અને વિશેષ વળાંક અહીં પ્રગટ્યા છે. સાથે સાથે બળવંતરાય ઠાકોરની અર્થપ્રધાન કવિતાનું દૂરવર્તી પ્રતિક્ષલન પણ અહીં છે. એમાં, રાષ્ટ્રજાગૃતિનો ઉત્સાહ અને દલિત-પીડિત-દરિદ્રો તરફનો સમભાવ અછતો નથી. આથી, જીવનના તુમુલ સંઘર્ષ વચ્ચે કાવ્યકળાની સાભિપ્રાયતા અંગેનો સંશય ઠેર ઠેર છે; અને કવિની મંથનદશા સ્ફૂટ છે. તેમ છતાં જીવનમૂલ્ય અને કાવ્યમૂલ્યનાં સહિયારાપણાનાં કેટલાંક રૂડાં પરિણામો દર્શાવતાં કાવ્યોમાં કલાનિષ્ઠ વાસ્તવાભિમુખતા છે. ‘બુદ્ધનાં ચક્ષુ’ કે ‘બાનો ફોટોગ્રાફ’ જેવી રચનાઓ અને ‘ત્રણ પડોશી’ કે ‘ભંગડી’ જેવી પ્રસિદ્ધ રચનાઓ અહીં છે.

૨.૨

વસુધા (૧૯૩૯) : ‘સુન્દરમ્’નો કાવ્યસંગ્રહ. સમાજમાં પ્રવર્તતી અસમાનતા અને વિસંવાદિતાનાં કાવ્યો ‘મોટર હાંકનાર’, ‘ઈંટાળા’, ‘ધનચુગનો સ્થિતપ્રજ્ઞ’, ‘૧૩-૭ની લોકલ’ વગેરેમાં માનવજાત પ્રત્યેની અનુકંપા જોવા મળે છે. ગોપીભાવે કે ક્યાંક તત્ત્વચિંતકની દ્રષ્ટિએ કવિ ઈશ્વરની લીલા નિહાળે છે ત્યાં કવિતાની અને ભક્તિની અનન્ય પરાકાષ્ઠા નિરૂપાય છે. પ્રણયનો ઉત્કટ આવેગ, ગુજરાતી પ્રણયકવિતાના સીમાચિહ્નરૂપ ગણાયેલ ‘સળંગ સળિયા પરે’માં ચિંતનાત્મક ઢબે વણાયેલી પ્રણયની આરત, મનુષ્યપ્રેમની ઉત્કટતા સાથે પરમતત્ત્વનું અનુસંધાન, અભીપ્સાની સાથે સમર્પણની ભાવના અને સાચી અનુભૂતિનો રણકાર અહીં જોવા મળે છે. ‘કર્ણ’ અને ‘દ્રૌપદી’ જેવાં કથાકાવ્યોમાં એ પાત્રો પ્રત્યેની કવિની લાગણી કાવ્યમય રીતે પ્રગટ થઈ છે. સમગ્રપણે જોતાં, ‘વસુધા’ની કવિતા જીવનતત્ત્વ, પ્રકૃતિ અને પ્રેમ, અધ્યાત્મતત્ત્વના આવિષ્કારો, ચિંતનગર્ભની સ્ફુરણાની સાથોસાથ સાંપ્રત જનસમાજનાં જીવનવહેણો અને લાગણીઓ સાથે સંકળાયેલી છે. ભાષાનું બળ, એનું માધુર્ય, શૈલી અને સૌન્દર્યના કારણે આપણને અહીં વિરલ કવિતા મળે છે. એમાં બદ્ધવૃત્તો વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે.

યાત્રા (૧૯૫૧) : સુન્દરમ્ નો ગીતો, સોનેટો, દીર્ઘ ચિંતનકાવ્યો અને પરંપરિત હરિગીત, ઝુલણા કે કટાવની રચનાઓને સમાવતો કાવ્યસંગ્રહ. યુગધર્મ પછી સ્વધર્મે વળેલી સુન્દરમ્ ની કવિતા અહીં આત્મધર્મ તરફ અધ્યાત્મમાર્ગે ફટાચેલી છે. અહીં ગાંધીવાદી-સમાજવાદી વિચારણાનું શ્રી અરવિંદના પ્રભાવ હેઠળ ઉત્કાંતિશીલ ઊધ્વર્વજીવનની ઝંખનામાં ઉપશમન થયું છે. ‘યાત્રા’નો યાત્રી ઊધ્વર્વસૃષ્ટિને ઝંખતો સંનિષ્ઠ, સત્યશોધક છે, પરંતુ એની શ્રદ્ધા કવિતા પર્યંત પહોંચવામાં ઊણી ઊતરતી હોવાની પ્રતીતિ રહે છે. તેમ છતાં અહીં ‘રાઘવનું હૃદય’, ‘નિશા ચૈત્રની’, ‘આ ધ્રુવપદ’, ‘ગુલબાસની સોડમાં’ વગેરે પ્રતિભાપૂર્ણ રચનાઓ છે. ‘ઉજ્જડ બગીચામાં’, ‘એક કિલ્લાને તોડી પડાતો જોઈને’, ‘અનુ દીકરી’માં સામાન્ય અનુભવોની અસામાન્ય રજૂઆત કાવ્યોને રોચક બનાવે છે. એમાંય ‘અનુ દીકરી’માં મૃતદીકરી પ્રત્યેના વાત્સલ્યની તીક્ષ્ણ પરિણતિ અવિસ્મરણીય રીતે કડુણ છે. વ્યક્તિકાવ્યોમાં ‘શ્વેતકેશી પિતર’ અને ‘અહો ગાંધી’ નોંધપાત્ર છે. ભિન્ન ભિન્ન રાગોને સ્પર્શતી સોનેટમાલામાં રાગોના વ્યક્તિત્વને સ્કૂટ કરવાની કવિની નેમ છે. અહીં ‘ઢૂંઢ ઢૂંઢ’ અને ‘મેરિ પિયા’ વ્રજભાષામાં રચાયેલી મધુર ગીતરચનાઓ છે.

પિયાસી (૧૯૪૦) : સુન્દરમ્ નો ટૂંકીવાર્તાઓનો સંગ્રહ. પ્રગતિવાદ અને સામ્યવાદના પ્રચ્છન્ન સ્તરો સાથે કલાત્મક વાસ્તવ સર્જતી અને નિમ્ન વર્ગનાં તેમ જ ઉચ્ચ વર્ગનાં પાત્રોના વિરોધસામ્યથી નિરૂપણની તીક્ષ્ણતા સાધતી આ સંગ્રહની વાર્તાઓ સુન્દરમ્ ને વાર્તાકાર તરીકે ઊંચા સ્થાને સ્થાપિત કરે છે. ગ્રામીણ, નાગરી કે અર્કિંચન વર્ગની કોઈ એક ઘટના કે એના પાત્રની આસપાસ તેઓ કસબથી પોતાનું વાર્તાવિશ્વ રચે છે. ‘માજા વેલાનું મૃત્યુ’માં સમાજના અ-ભદ્રલોકમાં પ્રવેશી અંદરખાનેથી જે રીતે સમભાવપૂર્ણ અને તટસ્થ ચિત્ર દોર્યું છે અને જે રીતે સપાટીની નીચે સતત વ્યંગનું અસ્તર મૂક્યું છે તે જોતાં તે આ સંગ્રહની ઉત્તમ વાર્તા ઠરે છે. ‘માને ખોળે’ ની સામગ્રી અને તેની કડુણ વ્યંજકતા સિદ્ધહસ્તનાં છે. ‘પેકાર્ડનો પ્રવાસ’ અને ‘પની’ પણ નોંધપાત્ર વાર્તાઓ છે. શિષ્ટ-અશિષ્ટના-નિરૂપણમાંથી ઊંચો ઊઠતો વાર્તાકારનો પ્રશિષ્ટ અવાજ આ સંગ્રહને નોખો તારવે છે.

ઉન્નયન (૧૯૪૫) : સુન્દરમ્ નો વાર્તાસંગ્રહ. ૧૯૩૯માં ‘ખોલકી અને નાગરિકા’ નામે પ્રસિદ્ધ સંગ્રહમાં બીજી પાંચ વાર્તાઓ ઉમેરી નવેસરથી થયેલું આ પ્રકાશન છે. ‘ખોલકી’ આ સંગ્રહની જ નહીં, ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યની ઉત્તમ વાર્તાઓમાંની એક છે. બીજવરને પરણેલી ગ્રામીણ યુવતી ખોલકીની સમાગમક્ષણ

સુધી પહોંચતી આ વાર્તાની વાસ્તવલક્ષી તાજગી અને એનું કલાત્મક પરિણામ અપૂર્વ છે. 'નાગરિકા'માં પુસ્તકજડ પતિની સાથે સમાગમ ઈચ્છતી અને જુદી રીતે ફંટાઈ જતી નાગરી કન્યાનું આલેખન છે. કેટલીક વાર્તાઓમાં ઊર્મિલ નિરૂપણ અને શિથિલ સંવિધાન હોવા છતાં 'નારસિંહ' કે 'પ્રસાદજીની બેચેની' જેવી વાર્તાઓ ધ્યાનાર્હ બનેલી છે. (-

અર્વાચીન કવિતા (૧૯૪૬) : ૧૮૪૫ પછીની ગુજરાતી કવિતાની રૂપરેખા આપતો સુન્દરમ્ નો વિવેચનગ્રંથ. અહીં જૂના અને નવા એમ બે પ્રવાહોમાં કવિતા પહેંચી છે. સ્તબકો, એના ખંડકો તથા પેટાવિભાગોમાં, વિકસતી કવિતાને કાલક્રમે અવલોકી છે. કુલ ૩૫૦ જેટલા કવિઓની નાનીમોટી સવા હજાર જેટલી વાંચેલી કૃતિઓમાંથી સુન્દરમે અહીં કાવ્યગુણ ધરાવતા લગભગ ૨૫૦ જેટલા લેખકો અને તેમની કૃતિઓને અવલોક્યાં છે. અલ્પપ્રસિદ્ધ કવિઓ અને કૃતિઓમાંથી વધુ અવતરણો લેવાનું અને દોષોનાં દ્રષ્ટાંતોને ટાળવાનું લેખકે મુનાસિબ ગણ્યું છે. આ સમગ્ર અવલોકન પાછળ, કાવ્યનું મૂલ્યાંકન કરવાને કાવ્યની પોતાની જ દ્રષ્ટિ સૌથી વધુ ન્યાયપૂર્ણ નીવડે છે એવો સંકલ્પ રહેલો છે. છંદોલય, શબ્દવિચારશૈલી અને આંતરિક તત્વની ત્રિવિધ સામગ્રીને મૂલ્યાંકનના મુખ્ય ઘટક ગણી કવિતાને આનંદ અને સૌન્દર્યના કર્મ તરીકે તપાસી છે. કૃતિઓનાં પ્રત્યક્ષ વાચન સાથે મળેલો આ શ્રદ્ધેય ઇતિહાસગ્રંથ ઝીણવટથી થયેલા પરિશીલનનો મૂલ્યવાન નમૂનો છે.

અવલોકના (૧૯૬૫) : 'સુંદરમ્'નો વિવેચનસંગ્રહ. ૧૯૩૫થી ૧૯૬૧ દરમિયાન જુદા જુદા નિમિત્તે લખાયેલા આ લેખોમાં ગુજરાતી ગદ્ય અને પદ્ય-કૃતિઓનાં અવલોકનો છે. કેટલાક અધ્યયનલેખો અને કેટલાક પ્રવેશકો છે. ગ્રંથના પૂર્વાર્ધમાં પદ્ય પરના લેખો છે. તેમાં 'શ્રી બળવંતરાય ક. ઠાકોરની કવિતાસમૃદ્ધિ', 'ત્રણ સુકવિઓ', 'શેષનાં કાવ્યો', 'કલાપી : સાહિત્યકાર તરીકે' એ અધ્યયનલેખો છે. વિષય અને ભાવની દ્રષ્ટિએ થયેલી આ તપાસ કાવ્યસૂઝવાળી છે અને એમાંના મોટા ભાગનાં નિરીક્ષણો વ્યાપક સ્વીકૃતિ પામે એવાં છે. ૧૯૪૧ના વર્ષની અને બીજી પદ્યકૃતિઓનાં અવલોકનો તથા પ્રવેશક-લેખોમાં પોતાના સમકાલીન ઘણા નવોદિત કવિઓની સમભાવપૂર્વક થયેલી સમીક્ષાઓ છે.

ગ્રંથના ઉત્તરાર્ધમાં મુકાયેલાં ગદ્યાવલોકનોમાં ૧૯૪૧ના વર્ષની ગદ્યકૃતિઓની સમીક્ષા વિશેષ ભાગ રોકે છે. એ સિવાય 'કૌમુદી', 'પ્રસ્થાન', 'સાબરમતી'

વગેરે સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલા ટૂંકા સમીક્ષાત્મક લેખો અને કેટલાક પ્રવેશકલેખો અહીં છે. નવલકથા, નાટક, નવલિકા વગેરે સાહિત્યકૃતિઓની સમીક્ષાની સાથે ધર્મ, ઇતિહાસ, તત્વજ્ઞાન ઇત્યાદિ સાહિત્યેતર પુસ્તકોની સમીક્ષા પણ છે. જયંતી દલાલના એકાંકીસંગ્રહ 'જવનિકા', મુનશીની આત્મકથાઓ 'અડધે રસ્તે' અને 'સીધાં ચઢાણ', ધૂમકેતુના નવલિકાસંગ્રહ 'તણખા : મંડળ ૪' તથા પન્નાલાલની નવલકથાઓ 'માનવીની ભવાઈ', 'પાછલે બારણે', 'અજબ માનવી', 'ભાંગ્યાના ભેડુ'ની સમીક્ષાઓ ટૂંકી અને ઘોતક છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રમુખ કવિ, વાર્તાકાર, પ્રવાસલેખક, વિવેચક અને અનુવાદક. જન્મનામ ત્રિભુવનદાસ. પિતાનું નામ પુરુષોત્તમદાસ કેશવરામ લુહાર. માતાનું નામ ઊજમબહેન. શરૂઆતમાં કવિ તરીકે 'મરીચિ' ઉપનામ; પછી 'કોયા ભગત'. વાર્તાકાર તરીકે 'ત્રિશૂળ' ઉપનામ. આમોદ તાલુકાના મિયાં માતર એમનું વતન. ત્યાં જ ગુજરાતી સાત ધોરણ સુધી અભ્યાસ. પછી આમોદની શાળામાં અંગ્રેજી પાંચ ધોરણ સુધી અને એક વર્ષ ભરૂચમાં છોટભાઈ પુરાણીની રાષ્ટ્રીય ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલમાં અભ્યાસ.

ઈ. સ. 1917માં મંગળાબહેન (અ. 2 સપ્ટેમ્બર 1969) સાથે લગ્ન. 1937માં પુત્રી સુધાનો જન્મ. 1925-1927 દરમિયાન ભરૂચમાંથી 'વિનીત' થઈ, અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં આવ્યા. વિદ્યાપીઠના દ્વિમાસિક 'સાબરમતી'માંના ઉત્તમ લેખ માટે તેમને 'તારાગૌરી ચંદ્રક' પ્રાપ્ત થયો. 1926થી કાવ્યલેખનનો પ્રારંભ. 'એકાંક શે' એ પ્રથમ કાવ્ય આ 'સાબરમતી' સામયિકમાં 'મરીચિ' ઉપનામથી પ્રગટ થયેલું. 1928-1929માં 'સાબરમતી'માં 'બારડોલીને' - એ કાવ્ય 'સુન્દરમ્'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું. ત્યારબાદ 'સાબરમતી'ના તંત્રી તરીકે કામગીરી શરૂ કરી. 1929માં સંસ્કૃત-અંગ્રેજી વિષય સાથે બીજા વર્ગમાં 'ભાષાવિશારદ'. 1935થી 1945 સુધી અમદાવાદની સ્ત્રીસંસ્થા 'જ્યોતિસંઘ'માં કાર્યકર્તા. 1930થી ઉમાશંકર જોશી સાથેની મૈત્રીનો પ્રારંભ. ગાંધીયુગના આ બે પ્રમુખ કવિઓ મિત્ર બન્યા અને 'સારસ્વત સહોદર' તરીકે ઓળખાયા. દરમિયાન ગાંધીજી-પ્રેરિત સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં જોડાયા. એ ભાવનાને વ્યક્ત કરતું 'બુદ્ધનાં ચક્ષુ' જેવું એમની કાવ્યદીક્ષારૂપ કાવ્યનું સર્જન થયું. 1933નું વર્ષ સુન્દરમ્ માટે મહત્વનું રહ્યું. એ વર્ષે તેમના બે કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થયા : 'કોયા ભગતની કડવી વાણી અને ગરીબોનાં ગીતો' તથા 'કાવ્યમંગલા'. તે જ વર્ષના અંતિમ ગાળામાં તેઓ દક્ષિણ ભારતની યાત્રાએ ગયા.

આ પ્રવાસે તેમના પર અનેક રીતે પ્રભાવ પાડ્યો, જેના ફળરૂપે 1941માં ગુજરાતી સાહિત્યનો એક મહત્વનો પ્રવાસગ્રંથ 'દક્ષિણાયન' પ્રાપ્ત થયો. આ પ્રવાસ દરમિયાન લીધેલ પુદુચેરી(પોંડિચેરી)ની મુલાકાતે અને શ્રી અરવિંદના પ્રભાવે તેમના ઉત્તર જીવનની દશા-દિશા બદલી નાંખ્યા. 1940માં પ્રથમ વાર, 1943માં બીજી વાર તેમને શ્રી અરવિંદનો દર્શનયોગ થયો. પરિણામે 1945થી સપરિવાર તેઓ શ્રી અરવિંદ આશ્રમ, પુદુચેરી ગયા અને આજીવન આશ્રમને સમર્પિત થઈ રહ્યા. 1945ની સાલ આમ એમના જીવન માટે અતિ મહત્વની બની રહી. 1947થી 'દક્ષિણા'ના તંત્રી રહ્યા. શ્રી અરવિંદના પ્રભાવને લીધે એ પછીના તેમના કાવ્યસર્જનની ભૂમિકા બદલાતી રહી. કોયા ભગત વાસ્તવિક સમાજદર્શનના દર્શક ને કથક હતા. પુદુચેરી-નિવાસ પછી તેઓ એક સાધકની આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં પ્રવેશ્યા. આમ કવિ અને સાધકનો સુંદર સમન્વય થયો. સૌમ્ય અને સ્નેહાળ વ્યક્તિત્વ ધરાવતા સુંદરમ્ આજીવન સાચા અર્થમાં 'કવિ' અને 'સત્યશોધક' રહ્યા હતા. 1983માં માતર પાસે વાત્રક તટે ઝૂંપુરી નગરીનું ખાતમુહૂર્ત કરી ત્યાં તેમણે સાધકો માટેનું સાધનાધામ કર્યું. 1987માં ફ્રાન્સના પેરિસમાં શ્રી અરવિંદ હાઉસમાં શ્રી માતાજી તથા શ્રી અરવિંદની છબીઓનું તેમણે અનાવરણ કરી ત્યાં યોગસાધનાનાં કેન્દ્રોને વધુ સક્રિય કર્યાં. ઉત્તરવયમાં એક સાધક તરીકે તેમની જીવનચર્યા ચાલી અને સાથે જ સર્જનકાર્ય પણ અનવરત ચાલતું રહ્યું. સમાજની, પ્રકૃતિની, પરમતત્વની અનેક ભાવછબીઓ તેમણે કાવ્યના શબ્દમાં ઝીલી બતાવી. એ રીતે સુંદરમ્ આજીવન કાવ્ય અને અધ્યાત્મના સંનિષ્ઠ ઉપાસક રહ્યા.

ઈ. સ. 1933માં પ્રગટ થયેલ તેમના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'કોયા ભગતની કડવી વાણી અને ગરીબોનાં ગીતો'માં સામાજિક વિષમતા અને શોષણનું વેધક વાસ્તવદર્શન છે. ગાંધીજીના આગમન સાથે ગુજરાતીમાં વિષયવસ્તુ અને અભિવ્યક્તિ સંદર્ભે જે પરિવર્તનો આવ્યાં તેનો ઉત્તમ ખ્યાલ સુંદરમ્-ઉમાશંકરની કવિતા દ્વારા મળી રહે છે. એકદમ સાદી છતાં સૂક્ષ્મ સંવેદનાથી સભર, હૃદયંગમ રજૂઆત દ્વારા કવિએ સમાજના છેવાડાના માણસની વાત કરી છે. ગાંધીવિચારધારાથી પ્રભાવિત આ કવિ સમાજસુધારાની વાત કરે છે તો સાથે સૌંદર્યતત્વની

પ્રતિષ્ઠા પણ કરે છે. કોયા ભગત પાત્રના મુખે પરંપરાગત ભજનશૈલીનો ઉપયોગ કરીને કવિએ પોતાની ભાવસૃષ્ટિને નવા પરિમાણમાં રજૂ કરી છે. 'ભંગડી' કે 'ત્રણ પડોશી' જેવી કૃતિઓ આ સંદર્ભમાં સ્મરણીય છે. 'ઊઠો રે' જેવાં કાવ્યોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવસંદર્ભનું ઓજસ્વી આલેખન છે.

એ જ વર્ષે પ્રગટ થયેલ એમના બીજા કાવ્યસંગ્રહ 'કાવ્યમંગલા'માં કવિની અભિવ્યક્તિની રીતિ બદલાયેલી જોવા મળે છે. એમાં છંદોબદ્ધ કાવ્યો, મુક્તકો, સોનેટો અને ગીતોનું નોંધપાત્ર પ્રમાણ છે. તેમાં ગાંધીવિચાર અને સમાજવાદી વિચારધારાના સમન્વય દ્વારા કવિ માનવતાના વિકાસની ભૂમિકા પ્રતિ વળે છે. અહીંનાં કાવ્યોમાં દીનદલિતપીડિતો પ્રત્યેની અનુકંપા સાથે સ્વદેશપ્રીતિની ભાવના પણ વ્યક્ત થઈ છે. 'બુદ્ધના ચક્ષુ', 'ત્રિમૂર્તિ' જેવાં કાવ્યો અહીં છે. ઉમાશંકરે જો 'વિશ્વમાનવી'ની વાત કરી છે તો આ કવિએ 'હું માનવી માનવ થાઉં તો ઘણું' - એ રીતે માનવીય અસ્મિતાની વાત કરી. આમ બંને સર્જકો પરસ્પરના પૂરક બનીને સર્જનક્ષેત્રે વિકસતા જણાય છે. અહીંનાં મોટાભાગનાં કાવ્યોમાં, કવિનો પ્રેમ અને કરુણાપ્રેરિત માનવતાવાદી અભિગમ જોવા મળે છે. વળી તેમની આધ્યાત્મિક ખોજનો સંકેત 'ધ્રુવપદ ક્યહીં ?' દ્વારા મળે છે.

સુન્દરમ્ જેમ 1933માં તેમ 1939માં પણ બે કાવ્યસંગ્રહો આપે છે, જેમાંનો એક 'વસુધા' અને બીજો 'રંગ રંગ વાદળિયાં'. 'વસુધા'માં કવિની સર્જકતાનો આહલાદક ઉદ્ઘાડ જોવા મળે છે. તેમાં કવિની વાસ્તવદર્શનની ખૂબીઓ '13-7ની લોકલ'માં સરસ રીતે ચિત્રાંકિત થઈ છે. 'ઈંટાળા'માં ઈંટાળાના પ્રતીકથી સમાજવ્યવસ્થામાં બાધારૂપ થનારા લોકોની ચિંતા વ્યક્ત થઈ છે. 'ફૂટપાથ અને તળાઈ' વચ્ચેનું અંતર આ કવિને વ્યથિત કરે છે. કવિની માનવ તરીકેની ઊર્ધ્વીકરણની ભાવના જ અસુન્દરને યાહીને સુન્દર બનાવવાના એમના અભિગમમાં પ્રગટ થાય છે. 'કોણ ?', 'એક સવારે' જેવી રચનાઓ કવિનું અગોચર તત્વ પ્રતિનું આકર્ષણ પ્રગટ કરે છે. કવિ પથ્થરની મૂર્તિને નહિ, પણ મૂર્તિમાં પ્રતીત થતા શ્રદ્ધાના આસનને નમવાનું પસંદ કરે છે. 'પુલના થાંભલાઓ', 'દ્રૌપદી' જેવી દીર્ઘ કાવ્યરચનાઓ પણ ઉલ્લેખનીય છે. બીજી બાજુ પ્રણયની તીવ્ર અભીપ્સા અને અનુભૂતિ વ્યક્ત કરતી કવિતા, મુક્તકો, સોનેટો, ગીતો અને

અન્ય અનેક છંદોબદ્ધ સ્વરૂપોમાં મળે છે. સમાજના સંદર્ભમાં તે 'ઘણ ઉઠાવ'ની વાત કરે છે અને 'બક્ષિસ' જેવી રચનામાં કલાકારની કલા પરત્વેની સમર્પિતતા અને આનંદસમાધિ વ્યક્ત થાય છે. 'રંગ રંગ વાદળિયાં' તેમનો લોકપ્રિય બાલકાવ્યસંગ્રહ છે. આ સંગ્રહ તેમને ગુજરાતી બાલકવિતાના અગ્રણી કવિ ઠેરવે છે. 'રંગ રંગ વાદળિયાં' પછી તેમના અનેક કાવ્યસંગ્રહોમાં સંગ્રહાયેલાં બાલકાવ્યો તથા અમુદ્રિત બાલકાવ્યો 'સુન્દરમની સમગ્ર બાલકવિતા' (ભાગ 1-5) (ઈ. સ. 2005/2007)માં મળે છે. બાળકોને આસ્વાદ્ય એવી ઘણી બધી ભાવસામગ્રી એમાં અવનવી રીતે રજૂ થઈ છે. આ કાવ્યોમાં અંકશિક્ષણ ને અક્ષરશિક્ષણથી માંડીને બાળલીલા, પ્રકૃતિલીલા સાથેના વિવિધ સંબંધોને બાલભોગ્ય રીતે રજૂ કરતાં જોડકણાંથી માંડીને પ્રાર્થનાકાવ્યો સુધીનાં વિવિધ સ્વરૂપોવાળી નાનીમોટી લગભગ આસો ઉપરાંત કાવ્યરચનાઓ મળે છે. શ્રી અરવિંદ શ્રી માતાજીને અનુલક્ષતી, નાનાં-મોટાં સૌને આસ્વાદવી ગમે તેવી કવિતા પણ સુન્દરમનું એક ગણનાપાત્ર અર્પણ છે.

સુન્દરમ્ 1945માં પુદ્ગચેરી (પોડિચેરી) કાયમી નિવાસ અર્થે ગયા. આનો ગાઢ પ્રભાવ તેમના 'યાત્રા' (1951) સંગ્રહ પર જોવા મળે છે. ધ્રુવપદની શોધ કરતા આ કવિને અહીં ધ્રુવપદ મળે છે. 'મેરે પિયા મૈ કહુ નહીં જાનું, મૈ તો યુપ યુપ ચાહ રહી'ની ભાવભક્તિની સર્વોચ્ચ ભૂમિકાએ કવિ પહોંચે છે. સુન્દરમની કવિતામાં મુખ્ય બે પાસાં જોઈ શકાય છે : એક, સમાજની વાસ્તવિકતાના અવલોકન-આલોખનવાળું અને બીજું, શ્રી અરવિંદવિચાર-પ્રેરિત પરમતત્ત્વ તરફની ગતિ દાખવતી આધ્યાત્મિક ભૂમિકાના અનુભવદર્શનવાળું. આ સંગ્રહમાં આધ્યાત્મિકતાનો અંશ માતબર માત્રામાં છે. કોયા ભગતના નિમિત્તે જે કવિએ ઈશ્વરને જતાં રહેવાનું કહેલું તે કવિને અહીં શ્રી અરવિંદ માતાજીના મધુમય કોમળ ચરણોમાં ધ્રુવપદ લાઘે છે અને સમર્પિત-ભાવે શાંતિનો અનુભવ કરે છે. વાસ્તવસૃષ્ટિમાંથી કવિ ઉત્ક્રાન્તિ પામી આધ્યાત્મિક ભાવસૃષ્ટિમાં સ્થિર થાય છે. હવે – એ અધ્યાત્મસૃષ્ટિ જ એમની વાસ્તવસૃષ્ટિ બને છે અને વ્યક્તિ, જીવન અને જગતને જોવાની તેમની દૃષ્ટિમાં આવેલા પરિવર્તનની પણ પ્રતીતિ થાય છે. 'નહિ છૂપે' – જેવી એક પંક્તિની રચના છે તો ઘણી દીર્ઘરચનાઓ પણ છે. (જેમકે,

‘એક કિલ્લાને તોડી પડાતો જોઈને.’) ભાવ-ભાષાના અનેક સ્તરો અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્માર્થ સ્ફુરતાં જેણે સીતાને ત્યજેલી તેવા ‘રાઘવનું હૃદય’ પોતાને મળે તેવી ઇચ્છા ધરાવતા આ કવિની ‘એક જ રટના’ છે, પરમતત્વ પોતાનામાં એનું ધામ રચી રહે. વળી એમનાં કાવ્યસ્વરૂપોનું ને કાવ્યગ્રંથોનું વૈવિધ્ય પણ ધ્યાનપાત્ર છે : ‘વરદા’ (1990, 1998 બીજી આ.), ‘મુદિતા’ (1996), ‘ઉત્કંઠા’ (1992), ‘અનાગતા’ (1993), ‘લોકલીલા’ (1995, 2000 બીજી આ.), ‘ઈશ’ (1995), ‘પલ્લવિતા’ (1995), ‘મહાનદ’ (1995), ‘પ્રભુપદ’ (1997), ‘અગમનિગમા’ (1997), ‘પ્રિયાંકા’ (1997), ‘નિત્યશ્લોક’ (1997), ‘નયા પૈસા’ (1998), ‘ચક્રદૂત’ (1999), ‘દક્ષિણા’ (ભાગ 1-2, 2002), ‘મનની મર્મર’ (2003), ‘ધ્રુવયાત્રા’ (2003), ‘ધ્રુવચિત્ત’ (2004), ‘ધ્રુવપદે’ (2004) શ્રી માતાજીના સાન્નિધ્યમાં ભાગ : 1, 2 અને 3 (2005, 2006), ‘મંગળા-માંગલિકા’ (2007) વગેરે તેમના અન્ય કાવ્યસંગ્રહો છે. આમાં કવિની અડધી સદીની કાવ્યરચનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘પુષ્પ થૈ આવીશ’, ‘કિસ સે પ્યાર’, ‘પ્રભુ દેજો’, ‘મુખ મોહન’, ‘રામ પ્યાલા’, ‘તું’, ‘હરિનાં હાટ’, ‘એક અચંબો’ – જેવી અનેક કૃતિઓમાં પ્રભુ-પ્રેમ, પ્રભુની સર્વવ્યાપકતા, પ્રભુપ્રાપ્તિનો આનંદ – આદિ વ્યક્ત થયાં છે. તો વ્યક્તિલક્ષી એટલે કે ગાંધીજી, શ્રી અરવિંદ, શ્રી માતાજી-વિષયક અને વતનપ્રેમની રચનાઓ પણ અનેક મળે છે. અનેક કાવ્યોમાં કવિની મનુષ્ય અને ભક્ત તરીકેની ખુમારી વ્યક્ત થઈ છે. તેઓ ‘કણ રે આપો’ કહે છે, વધુ માંગતા નથી. તેઓ પરમાત્માના બ્રહ્માંડમાંથી માત્ર એક નાના આંગણા જેટલી જગા જ વાંછે છે. તેમની કવિતામાં તેમની ધરાપ્રીતિ, જીવનપ્રીતિ, મનુષ્યપ્રીતિ સાથે જ આધ્યાત્મિકતાની અભીપ્સા અને અનુભૂતિ વ્યક્ત થઈ છે. એક ગરવા અને નરવા કવિમાં અપેક્ષિત સર્જનગત સચ્ચાઈ, સાત્વિકતા, સજાગતા, સર્જનાત્મક સ્ફૂર્તિ, શ્રદ્ધા અને આધ્યાત્મિકતા એમનામાં છે. તેમની કવિતામાં પ્રણયની મસ્તી છે, વેદના છે, ભક્તિની ભીનાશ છે, વાસ્તવની વિષમતાનું દર્દ છે અને ઊર્ધ્વગતિ માટેની મથામણ અને ભાવનાનાં ઉડ્ડયનો છે. કવિની કાવ્યયાત્રા ગુજરાતના નાનકડા ગામમાંથી શરૂ થઈ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના સંસ્કારથી પુષ્ટ થઈ, પુદુચેરીના શ્રી અરવિંદ આશ્રમમાં સત્વશીલ અને સમૃદ્ધ બની સમગ્ર ગુજરાતી કવિતાને ને ભાષાને રળિયાત કરે છે. ‘શ્રી માતાજીના સાન્નિધ્યમાં’

[પુસ્તક 1-2(2005)-3(2007)]માં તેમના સાધક વ્યક્તિત્વનો સુપેરે પરિચય કરાવતી કાવ્યરચનાઓ છે. લૌકિકતામાંથી કવિની લોકોત્તરતા તરફની પ્ર-ગતિ સૌને સ્પર્શે પેરે તે રીતે વ્યક્ત થઈ છે. પ્રારંભમાં કોયા ભગતના નિમિત્તે કટાક્ષ કરતા આ કવિ અંતે આધ્યાત્મિક સંવાદિતામાં પોતાની પરિણતિ સાધે છે. દેશની સ્વતંત્રતામાં 'સાફલ્યટાણું' માનતા આ કવિ ઉત્તરવયમાં આત્માની સ્વતંત્રતામાં 'સાફલ્યટાણું' માને છે. કવિની સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મ તરફની ગતિ એ રીતે રોમાંચક છે. શંકાનું સ્થાન શ્રદ્ધા લે છે. જીવનસંઘર્ષની વેદનાનું આધ્યાત્મિક સાધના દ્વારા સમાધાન અને શમન થાય છે. કવિની કવિતામાં વિષયવસ્તુ, ભાવ, ભાષા, છંદોલય વગેરેનું ભરપૂર વૈવિધ્ય છે. માત્રામેળ, અક્ષરમેળ અને સંખ્યામેળ આદિ વિવિધ પ્રકારના છંદો અને ઢાળો તેમણે સફળતાથી પ્રયોજી બતાવ્યા છે. મુક્તકથી માંડી દીર્ઘકાવ્યોકથા કાવ્યો સુધી તેમની સર્જકતાનો વ્યાપ રહ્યો છે. આમ કડવા અને આખાબોલા કોયા ભગતની; 'ધ્રુવપદ'ના સાધક અને મૌનની વાણીના મર્મજ્ઞ કવિ-યોગીની યાત્રા એટલે સુન્દરમની તપોગિરિની આનંદમૂલક કાવ્યયાત્રા. સુન્દરમ્ એક ઉત્તમ ઉમિકવિ-ગીતકવિ અને બાલકાવ્યોના કવિ તરીકે સુપ્રતિષ્ઠિત છે.

ઉમાશંકર જોશીની જેમ સુન્દરમ્ સવ્યસાચી સર્જક છે. પદ્યની જેમ ગદ્યક્ષેત્રે પણ તેમનું પ્રદાન મૂલ્યવાન છે. તે એક સારા વાર્તાકાર અને વિવેચક છે. સુન્દરમની ટૂંકી વાર્તાઓ ગાંધીવિચાર અને પ્રગતિવાદની ભૂમિકા પર રચાઈ છે. 1938માં 'હીરાકણી અને બીજી વાતો'નું 'ત્રિશૂળ' ઉપનામથી પ્રકાશન થયું. આ ઉપરાંત 'ખોલકી અને નાગરિકા' (1939), 'પિયાસી' (1940), 'ઉન્નયન' (1945), 'તારિણી' (1977), 'હુતાશણી અને બીજી વાતો' અને લઘુ નવલકથા 'પાવકના પંથે' (1977) – એ તેમના અન્ય વાર્તાસંગ્રહો છે. જેમ કવિ તેમ વાર્તાકાર તરીકે પણ સુન્દરમ્ ઉચ્ચ સર્જકતા દાખવે છે. સુન્દરમે 'ગોપી'થી 'હીરાકણી' નામના એમના પહેલા વાર્તાસંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે તેમ, 1931માં 'લૂંટારા' નામની વાર્તા તેમની પહેલી વાર્તા હતી. તેમની પાસેથી ઉપર્યુક્ત સંગ્રહ ઉપરાંત હજી કેટલીક અપ્રકટ વાર્તાઓ પણ છે. વાર્તાકલાનો કસબ તેમને સહજ છે છતાં તે સતત વાર્તાની અટપટી કલા વિશે સાશંક રહેલા

છે. તેઓ સતત વિકસતા વાર્તાકાર છે. તેમની વાર્તાઓમાં પરંપરાનું અનુસંધાન છે તો ભાવસંવેદનાપ્રેરિત નૂતન પ્રયોગો કે અભિગમોનું નાવીન્ય પણ છે. વાસ્તવજીવનથી આરંભી આધ્યાત્મિક વાસ્તવિકતા સુધી તેઓ પહોંચે છે. તેમની સંવેદના અતિ-સૂક્ષ્મ છે, તેથી પાત્રના કે પ્રસંગના હાર્દ સુધી પહોંચી, પાત્રમાનસના અતિસૂક્ષ્મ સંચલનોને પ્રસંગ અને વાતાવરણસહિત સચોટ રીતે નિરૂપી શકે છે. પાત્રની સંકુલ મનઃસ્થિતિનું પણ તેઓ તાદૃશ નિરૂપણ કરે છે. ગ્રામીણ હોય કે શહેરી, નારીજીવનના સ્તરોને તેઓ પ્રત્યક્ષ કરાવી શક્યા છે. માનવમનની કે માનવસંબંધોની સંકુલતાનું તેઓ રસપ્રદ આલેખન કરે છે. તેમની પાત્રસૃષ્ટિ પણ વિશાળ અને વૈવિધ્યસભર છે. ગરીબથી માંડી તવંગર, કામવાળીથી માંડી શેઠાણી, ગ્રામીણ નારીથી માંડી નાગરિકા કે વ્યવસાયવૈવિધ્યને વ્યક્ત કરતાં નાનાથી માંડી વૃદ્ધ સુધીનાં પાત્રોના મનોભાવો, પરિસ્થિતિઓ, પ્રસંગો કે સંવાદોનું ભાતીગળ ચિત્ર તેઓ રંગીન રીતે આંકી શક્યા છે. તેમની ‘પૂનમડી’, ‘ખોલકી’, ‘માને ખોળે’, ‘પની’, ‘નાગરિકા’, ‘માજાવેલાનું મૃત્યુ’, ‘પ્રસાદજીની બેચેની’ જેવી અનેક વાર્તાઓ ગુજરાતી સાહિત્યની ઉત્તમ વાર્તાઓમાં સ્થાન પામી છે. તેમની આ વાર્તાઓમાં ‘મીન પિયાસી’ કે ‘ઊછરતાં છોરું’ અલગ ભાત પાડે છે. ‘તારિણી’ એક વિલક્ષણ ભાવસંબંધને વ્યક્ત કરતી વાર્તા છે. એમની વાર્તાઓમાં જાતીયજીવન – દાંપત્યજીવન – ગરીબાઈ છતાં ખાનદાની વગેરેનું કલાત્મક નિરૂપણ થયું છે. આ વાર્તાઓમાં તેમના ગદ્યસામર્થ્યનો પણ પરિચય થાય છે. તેમની વાર્તાઓમાં વાતાવરણ અને વર્ણનો એક વિશેષ રૂપે આવે છે. અલંકારો – કલ્પનાઓમાં તાજગી અનુભવાય છે. તેમની ઘણી વાર્તાઓના કથાનકો નાટ્યરૂપાંતર પામી શકે તેવી ક્ષમતાવાળાં છે. ટૂંકમાં, સુન્દરમ્ જેમ કવિ તરીકે તેમ વાર્તાકાર તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રભાવક રહ્યા છે.

જેમ સર્જકનું તેમ બીજું મહત્વનું પાસું સુન્દરમનું વિવેચક તરીકેનું છે. 1931ના ગ્રંથસ્થ ગુજરાતી સાહિત્યની તેમણે બહુ તટસ્થતાપૂર્વક સમીક્ષા કરેલી. 1946માં તેમની પાસેથી ‘અર્વાચીન કવિતા’ નામે ગુજરાતી કવિતાની ઐતિહાસિક સમીક્ષાનો શ્રદ્ધેય ગ્રંથ મળે છે. સુન્દરમની ભાવચિત્રી પ્રતિભાનો ઉત્કૃષ્ટ આવિષ્કાર અહીં જોવા મળે છે. તેમાં તેમણે

નર્મદદલપતથી શરૂ કરી, નાના-મોટા મળી લગભગ 350 જેટલા કવિઓની કવિતાકળાનું મૂલ્યાંકન કર્યું છે અને અનેક નોંધપાત્ર મૌલિક અભિપ્રાયો આપ્યા છે. 'અવલોકના' (1965) તેમનો બીજો મહત્વનો વિવેચનસંગ્રહ છે. આમાં તેમણે કરેલાં ગ્રંથાવલોકનો સંગૃહીત થયાં છે. એમની અવલોકન માટેની પુસ્તકોની પસંદગીનો વ્યાપ વિસ્તૃત છે. આ અવલોકનો તેમની સૌંદર્યદૃષ્ટિ અને વિવેચનશક્તિનો પરિચય આપી રહે છે. 1978માં તેમની પાસેથી 'સાહિત્યચિંતન', 'સમર્ચના' અને 'સા વિદ્યા' - એ ત્રણ ગ્રંથો મળે છે. તેમાંથી 'સાહિત્યચિંતન'માં સાહિત્ય અંગેના તેમના ચિંતનલેખો છે, તો 'સમર્ચના'માં સાહિત્યિક વ્યક્તિઓના ચરિત્રને પ્રાધાન્ય આપતા લેખો છે. આ લેખોમાં દયારામ, દલપત, કલામી આદિને તેમણે આપેલ અંજલિઓ છે, જે ઉષ્માસભર હોઈ આસ્વાદ્ય બની છે.

'વાસંતી પૂર્ણિમા' (1977) એ તેમનો નાટ્યસંગ્રહ છે. આમાંની મોટાભાગની રચનાઓ સ્ત્રીસંસ્થાઓ માટે લખાયેલ છે. એમાંનું ભાવવૈવિધ્ય ધ્યાનપાત્ર છે.

'દક્ષિણાયન' (1941) તેમના દક્ષિણ ભારતના પ્રવાસને વર્ણવતું પુસ્તક છે. તેમાં સ્થળ, સમાજ અને સંસ્કૃતિને લગતી વિપુલ માહિતી પણ તેઓ સાંકળતા ગયા છે. કેટલાક સુંદર વર્ણનાત્મક ગદ્યખંડોને લીધે આ પ્રવાસગ્રંથ ગુજરાતી પ્રવાસસાહિત્યમાં નોંધપાત્ર રહ્યો છે.

આ ઉપરાંત 'ચિદંબરા' (1968) એમનો વિવિધ લેખોનો સંગ્રહ છે. અહીં લેખકનું ચિંતન ધ્યાનપાત્ર છે. 'શ્રી અરવિંદ મહાયોગી' (1950) એ શ્રી અરવિંદનું નાનકડું પણ રસિક જીવનચરિત્ર છે.

અનુવાદક્ષેત્રે પણ સુંદરમનું પ્રદાન નોંધપાત્ર છે. બોધાયનકૃત 'ભગવદજ્જુકીયમ્' (1940), શુદ્રકકૃત 'મૃચ્છકટિક' (1940), 'સાવિત્રી' (1956), 'કાયાપલટ' (1961), 'પત્રાવલિ' (1964), 'સુંદર કથાઓ' (1964), 'જનતા અને જન' (1965), 'સ્વપ્ન અને છાયાઘડી' (1967), 'ઐસી હૈ જિન્દગી' (1974) અને અન્ય તેમના અનુવાદો છે. ગોવિંદસ્વામીની રચનાઓનો કાવ્યસંગ્રહ 'પ્રતિપદા' (1948, અન્ય સાથે) એમનું સહસંપાદન છે.

વિશાળ સાહિત્યસર્જનની સાથે સાથે તેમણે સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ સતત સક્રિયતા દાખવી છે. 1945થી તેઓ બુધસભા, મિજલસ, લેખકમિલન જેવી સંસ્થાઓના સંસ્થાપન-સંચાલનમાં કાર્યરત હતા. 1954માં ચિદમ્બરમ્ ખાતે પી.ઇ.એન. યોજિત ત્રીજી અખિલ ભારતીય લેખક પરિષદમાં તેમણે ભાગ લીધો હતો. 1987માં દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીના કાર્યમંડળમાં નિયુક્ત થયેલા. 1967માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં 'ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા' અંતર્ગત; 1974માં વલ્લભવિદ્યાનગર ખાતે શ્રી અરવિંદ તત્ત્વજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત અને 1979માં વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિ., સૂરતમાં શ્રી અરવિંદ વિશે તેમણે વ્યાખ્યાનો આપેલાં.

1959માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અમદાવાદ ખાતેના વીસમા અધિવેશનમાં સાહિત્ય વિભાગના અને 1969માં જૂનાગઢમાં સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તેઓ પ્રમુખ હતા. તેમને 'કાવ્યમંગલા' નિમિત્તે 1934માં રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, 1946માં 'અર્વાચીન કવિતા' માટે મહીડા પારિતોષિક, 'યાત્રા' માટે 1955માં નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક મળેલો. 1969માં 'અવલોકના' માટે સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનું પારિતોષિક મળેલું. તા. 16-3-1985ના રોજ તેમને 'પદ્મભૂષણ' એવોર્ડ એનાયત થયેલો. તા. 25-11-1990ના રોજ ગુજરાત સરકારે 'શ્રી નરસિંહ મહેતા પુરસ્કાર' આપી તેમનું સન્માન કરેલું.

શિશુભોગ્ય શબ્દથી માંડી શબ્દબ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર સુધી તેમની શબ્દલીલા વિસ્તરેલી છે. અનેક વિચારધારાઓને સાંકળતી તેમની કલમ અને તેમનું ચિત્ત છેવટે શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીના ચરણે ઠરે છે તથા સર્વત્ર શિવમ્ અને સુન્દરમ્નું દર્શન પામે છે. સર્જક સુન્દરમ્ જેમ જેમ સાધક સુન્દરમ્ બનતા જાય છે તેમ તેમ તેઓ વધુ ને વધુ ઊંડા ઊતરીને પણ ઊંચે ઊઠતા જાય છે. સુન્દરમની સર્જક-પ્રતિભા અનેક સ્તરે સક્રિય રહી છે. ગાંધીયુગના જ નહિ, સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રથમ પંક્તિના, મોટા ગજાના કવિ, વાર્તાકાર અને વિવેચક તરીકે તેઓ પ્રતિષ્ઠિત છે.

ઉમાશંકરજોશી

જોશી, ઉમાશંકર જેઠાલાલ ('વાસુકિ', 'શ્રવણ') (જ. 21 જુલાઈ 1911, બામણા, ઈડર; અ. 19 ડિસેમ્બર 1988, મુંબઈ): અગ્રગણ્ય ગુર્જર-ભારતીય કવિ. સમર્થ એકાંકીકાર તથા વાર્તાકાર, નિબંધકાર અને વિવેચક. ઉત્કૃષ્ટ ગુજરાતી ગદ્યકાર. મૂળ લુસડિયાના પણ બામણા ગામ(ઉત્તર ગુજરાત)માં આવી રહેલા જેઠાલાલ કમળજી જોશી 'ડુંગરાવાળા' તથા નવલબહેન ભાઈશંકર ઠાકરનાં 9 સંતાનો (7 ભાઈઓ તથા 2 બહેનો)માં વયષ્ટિએ તેઓ ત્રીજા. જ્ઞાતિએ ત્રિવેદી મેવાડા બ્રાહ્મણ. માતા નિરક્ષર પણ જાજરમાન વ્યક્તિત્વવાળાં. પિતા દેવની મોરી, સામેરા તથા હાથરોલના કામદાર. માતાપિતાના — પરિવારના શીલસંસ્કારો ઉપરાંત તે પ્રદેશના પ્રકૃતિસૌંદર્ય, લોકસાહિત્ય તેમજ લોકમેળાઓ વગેરેનો તેમના વ્યક્તિત્વ અને કવિત્વના વિકાસમાં ફાળો. આંખોની નબળાઈ છતાં વાચન-અધ્યયનના ભારે વ્યાસંગી. સતેજ સ્મરણશક્તિ અને ઉત્કટ કર્તવ્યનિષ્ઠા. બામણાની ગામઠી શાળામાં પ્રાથમિક 3 ધોરણો સુધી અધ્યયન કર્યા બાદ ચોથા ધોરણથી ઈડરની શાળામાં અંગ્રેજી 6 ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ. વિખ્યાત કથાસર્જક પન્નાલાલ પટેલ તેમના સહાધ્યાયી. ઉત્તમ શિક્ષકોનું સાન્નિધ્ય. તેથી તેમની સાહિત્ય- અધ્યયન તેમજ સર્જનની વૃત્તિશક્તિઓનો ઇષ્ટ વિકાસ. દરમિયાન 1927માં અમદાવાદ આવી મેટ્રિક થયા. મેટ્રિકમાં તેઓ મુંબઈ ઇલાકામાં ત્રીજા નંબરે ઉત્તીર્ણ. 1928થી 1930 દરમિયાન ગુજરાત કોલેજના વિદ્યાર્થી. એ જ ગાળામાં 1928માં આબુના પ્રવાસે. ત્યાં નખી સરોવર જોઈ એક સુંદર સોનેટ લખ્યું, જેમાંથી 'સૌંદર્યો પી, ઉરઝરણ ગાશે પછી આપમેળે' એવો કાવ્યદીક્ષામંત્ર એમને લાઘ્યો. આ સોનેટ દ્વારા બલવંતરાય ક. ઠાકોરપ્રેરિત નવીન કાવ્યપરંપરા સાથે તેમનું અનુસંધાન થયું. એ પછી નિજી શૈલીએ આગળ વધતાં 1931માં 'વિશ્વશાંતિ' ખંડકાવ્ય સાથે ગુજરાતી કવિતાક્ષેત્રે

તેમણે પદાર્પણ કર્યું. એ ખંડકાવ્યનું કાકાસાહેબ કાલેલકરે ઉમળકાભેર સ્વાગત કર્યું તો તેનાં વધામણાં નરસિંહરાવ દિવેટિયા જેવા પંડિતયુગીન અને રામનારાયણ વિ. પાઠક જેવા ગાંધીયુગીન સાક્ષરોએ કર્યાં. નરસિંહરાવે ‘વિશ્વશાંતિ’ (1931)માં ‘સાક્ષરયુગનું ભાવિદર્શન’ પણ કર્યું.

‘વિશ્વશાંતિ’ કાવ્ય તત્કાલીન ગાંધીયુગીન વાતાવરણ તેમજ માનવસંસ્કૃતિનો વૈશ્વિક સંદર્ભ લઈને રચાયેલું ખંડકાવ્ય છે. ઉમાશંકરે ગાંધીજીના સત્યાગ્રહમાં જોડાવા માટે 19મા વરસે અભ્યાસ છોડ્યો અને સત્યાગ્રહી તરીકે વીરમગામ છાવણીમાં જઈને રહ્યા. તે પછી સત્યાગ્રહમાંની તેમની સક્રિયતાને કારણે સાબરમતી - ચરવડાની જેલયાત્રા કરવાની થઈ. જેલવાસે તેમને આધ્યાત્મિક જીવનદીક્ષા આપી. 1931-32 દરમિયાન ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના વાતાવરણ તેમજ કાકાસાહેબ જેવાના સહવાસે તેઓ કેવા અંતરસમૃદ્ધ થયા તેનું ચિત્ર તેમના “ ‘31માં ડોકિયું ” પુસ્તક(1977, સંવર્ધિત આવૃત્તિ : 2011)માંથી મળે છે.

1934માં તેઓ મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં જોડાયા, 1936માં અર્થશાસ્ત્ર તથા ઇતિહાસ સાથે બી.એ. (ઓનર્સ) અને ત્યારબાદ ગુજરાતી તથા સંસ્કૃત વિષયો સાથે પ્રથમ વર્ગમાં એમ.એ. (1938) થયા. એ ગાળા દરમિયાન તેઓ મુંબઈની ગોકળીબાઈ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે જોડાઈ શિક્ષણ-અધ્યાપનના વ્યવસાયમાં લાગી ગયા હતા. એમ.એ. થયા પછી તેઓ મુંબઈમાં જ સિડનહામ કોલેજમાં અધ્યાપક પણ થયા. તે અગાઉ, 1937માં ઉમાશંકરે જ્યોત્સ્નાબહેન (અવસાન : 1964) સાથે લગ્ન કર્યું, જેમનાથી તેમને બે વિદુષી પુત્રીઓ પ્રાપ્ત થઈ : નંદિની અને સ્વાતિ.

1939માં ઉમાશંકર અમદાવાદ આવી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી(આજની ગુજરાત વિદ્યાસભા)માં સંશોધનઅધ્યાપન માટે જોડાયા. આ પૂર્વે ‘ગંગોત્રી’

(કાવ્યસંગ્રહ, 1934), ‘સાપના ભારા’ (એકાંકી- સંગ્રહ, 1936), ‘શ્રાવણી મેળો’ (વાર્તાસંગ્રહ, 1937) અને ‘ત્રણ અર્ધુ બે અને બીજી વાતો’ (વાર્તાસંગ્રહ, 1938) તેઓ આપી ચૂક્યા હતા. 1937માં સ્નેહરશ્મિ સાથે રહી તેમણે ‘ગાંધી કાવ્યસંગ્રહ’નું સંપાદન પણ કર્યું હતું. મુંબઈનિવાસ દરમિયાન કવિ શ્રી હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ જેવાઓના સંપર્કમાં આવવાથી તેમનો યુરોપીય સાહિત્યનો વ્યાસંગ પણ વધ્યો હતો. તેમણે મુંબઈમાં પ્રથમ ગુજરાતી પ્રગતિશીલ મંડળની સ્થાપના કરવામાં આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો હતો. મુંબઈથી અમદાવાદ આવ્યા પછી ઉમાશંકરે સંશોધન-સંપાદનના કાર્યમાં એકાગ્રતા પાડી, જેના આવકાર્ય ફળ રૂપે ‘અખો : એક અધ્યયન’ (સંશોધન, 1941), ‘કલાન્ત કવિ’ (સંશોધનાત્મક સંપાદન, 1942) તથા ‘પુરાણોમાં ગુજરાત (ભૌગોલિક ખંડ)’ (સંશોધન, 1946) – એ ગ્રંથો મળ્યા, જેમણે એ પ્રકારના સંશોધનકાર્યની એક પ્રશસ્ત પરિપાટી ઊભી કરી. 1939માં તેમણે ‘નિશીથ’ કાવ્યસંગ્રહ અને 1940માં ‘પારકાં જણ્યાં’ નામની નવલકથા આપ્યાં. વળી 1939માં પોલિશ કવિ મિસ્કિયેવિચના ‘કીમિયન સોનેટ્સ’નો અંગ્રેજી પરથી ગુજરાતી પદ્યાનુવાદ ‘ગુલે પોલાંસ’ તેમણે આપ્યો, જે ગ્રીક નાટ્યકૃતિ ‘ઇફિજિનિયા ઇન ટોરિસ’(1936)ના આંશિક પદ્યાનુવાદ પછીનો તેમનો બીજો પદ્યાનુવાદ હતો.

ઉમાશંકરને કવિતા માટે (‘ગંગોત્રી’ માટે) 1939નો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો હતો. વળી એમના યશસ્વી ‘નિશીથ’ ગ્રંથને પાછળથી 1967નો ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર પણ (કન્નડ કવિ પુટ્ટપ્પા સાથે સમભાગે) એનાયત થયો. તેમના પદ્યનાટ્યની – કહે કે, નાટ્યાત્મક પદ્યની – દિશાના પ્રયોગો ‘પ્રાચીના’ (1944) તેમજ ‘મહાપ્રસ્થાન’- (1965)માં જોઈ શકાય છે. આ ‘પ્રાચીના’ને 1944ના મહિડા પારિતોષિક તથા 1945ના નર્મદ સુવર્ણચંદ્રકથી પુરસ્કારવામાં આવેલ. ઉમાશંકર 1946માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી(આજની ગુજરાત વિદ્યાસભા)માંથી છૂટા થયા તે પછી 1954 સુધી વ્યવસાયમુક્ત સ્થિતિમાં સ્વનિયુક્ત શિક્ષક તરીકે કાર્ય કરતા રહ્યા. ઉમાશંકર ગુ. વ. સોસાયટીમાં રહ્યા તે દરમિયાન (1939–1946) તેમણે આનંદશંકર ધ્રુવના ‘કાવ્યતત્ત્વવિચાર’ (1940), ‘સાહિત્યવિચાર’ (1941), ‘દિગ્દર્શન’

(1942) તથા 'વિચારમાધુરી' (1946) – એ ગ્રંથોનું રા. વિ. પાઠક સાથે અને 'આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ સ્મારક ગ્રંથ'નું પણ અન્ય સાથે રહી સંપાદન કર્યું. તેમણે 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ત્રૈમાસિકનું પણ એપ્રિલ, 1944થી જુલાઈસપ્ટેમ્બર, 1946 સુધી સંપાદન કરેલું.

ઉમાશંકરે 1947ના જાન્યુઆરીથી 'સંસ્કૃતિ' માસિક શરૂ કર્યું, જેને 1980થી 1984 સુધી ત્રૈમાસિક તરીકે ચલાવી તેમણે બંધ કર્યું. આ 'સંસ્કૃતિ'ના તંત્રીકાર્યે સાહિત્યિક પત્રકારત્વનો એક તેજસ્વી નમૂનો સૌને આપ્યો, તદુપરાંત 'ઉઘાડી બારી' (લઘુનિબંધસંગ્રહ, 1959), 'શિવસંકલ્પ' (લઘુનિબંધસંગ્રહ, 1978) તથા 'સમયરંગ' (1978) અને 'શેષ સમયરંગ' (2004) (પ્રકીર્ણ લેખ-નોંધ સંગ્રહ) જેવા સત્વસભર ગ્રંથો સંપાદાવ્યા. ઉમાશંકરે એમના આ વ્યવસાયમુક્ત ગાળા દરમિયાન 'ઉત્તરરામચરિત' (1950) અને 'શાકુન્તલ' (1955) જેવા રસિક પાંડિત્યયુક્ત અનુવાદગ્રંથો પણ ગુજરાતને અર્પ્યા. વળી આ ગાળા દરમિયાન 'આતિથ્ય' (કાવ્યસંગ્રહ, 1946), 'અંતરાય' (વાર્તાસંગ્રહ, 1947), 'ગોષ્ઠિ' (સર્જનાત્મક નિબંધોનો સંગ્રહ, 1951), 'શહીદ' (એકાંકી-સંગ્રહ, 1951) અને 'વસંતવર્ષા' (કાવ્યસંગ્રહ, 1954)માં તેમની સર્જનલીલાનો વૈવિધ્યસભર પરિપાક પણ સાંપડે છે. તેમની વિવેચનપ્રવૃત્તિનો ખ્યાલ આપતો પ્રથમ વિવેચનસંગ્રહ 'સમસંવેદન' 1948માં પ્રકાશિત થાય છે. આ ઉપરાંત આ ગાળામાં 'વરસની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ' (1951), 'મેઘાણી ગ્રંથ' (1 અને 2) (1952), 'અખાના છપ્પા' (1953)ને 'મ્હારાં સોનેટ' (1953) જેવાં ઉપયોગી સંપાદનો પણ તેઓ આપે છે. તેમણે 1953થી જૂન 1954 દરમિયાન 'સંદેશ' દૈનિકમાં 'સાહિત્ય-સાધના'ની કટાર પણ ચલાવી હતી.

1954ના 12મી માર્ચથી 1972ની 31મી ડિસેમ્બર સુધી ઉમાશંકર દિલ્હીની સાહિત્ય અકાદમીના તથા તેની કારોબારીના સભ્ય રહ્યા. તેઓ જૂન 1954માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાભવનમાં ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના અધ્યાપક તથા ભાષાભવનના અધ્યક્ષ તરીકે જોડાયા, જે કામગીરી 31 માર્ચ, 1970 સુધી ચાલુ રહી. વળી એક પ્રાધ્યાપક યુનિવર્સિટીના કુલપતિપદે બે વાર પસંદગી પામ્યા હોય તેવી ઘટના (1966-72) ગુજરાત યુનિવર્સિટીના

ઇતિહાસમાં ઘટી તે વિરલ છે. તેમણે 1955માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઓગણીસમા અધિવેશનમાં સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખ તરીકે 'કવિની સાધના' વિશે વ્યાખ્યાન આપેલું, જે એ જ નામના 1961ના વિવેચનસંગ્રહમાં પ્રકાશિત થયું છે. તેમણે આ જ વરસે 'ગંગોત્રી' ટ્રસ્ટ પણ સ્થાપ્યું. 1956માં કેન્દ્રીય લલિત કલા અકાદમીના સભ્ય, 1957માં અખિલ ભારતીય લેખક પરિષદ(કોલકાતા)ના વિભાગીય પ્રમુખ, 1961માં ઊડિયાભાષી લેખકોના વાર્ષિક 'વિષુવમિલન'માં અતિથિ ને પ્રમુખ, 1961માં 'નેશનલ ઇન્ટિગ્રેશન કોન્ફરન્સ'માં સભ્ય, 1962માં પી.ઈ.એન.ના 24મા અધિવેશનના વિભાગીય પ્રમુખ, 1965માં નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ ઓફ ઇન્ડિયાની સલાહકાર સમિતિના સભ્ય, 1966માં કેન્દ્રીય ભાષા-સલાહકાર સમિતિના સભ્ય, 1967માં મુંબઈના મરાઠી સાહિત્ય સંઘના માનાર્હ આજીવન સભ્ય, 1968માં અખિલ ભારતીય કવિપરિષદના મુખ્ય અતિથિ, 1968માં ફિલ્મ સેન્સરશિપ તપાસ સમિતિના સભ્ય, 1970થી 1976 સુધી રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા રાજ્યસભાના નિયુક્ત સભ્ય, 1970માં રાષ્ટ્રીય અકાદમીઓ તથા ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ફોર કલ્ચરલ રિલેશન્સની રિવ્યૂ કમિટીના સભ્ય, 1972માં ઇન્ડિયન પી.ઈ.એન.ના સંમેલનના પ્રમુખ, 1973થી 1985 સુધી ઇન્ડિયન પી.ઈ.એન.ના પ્રમુખ, 1975થી 1977 સુધી જ્ઞાનપીઠની પ્રવર સમિતિના સભ્ય, 1977માં દૂરદર્શન - આકાશવાણી સ્વાયત્તતા કાર્યકારી જૂથ(વર્ગીઝ સમિતિ)ના સભ્ય, ફેબ્રુઆરી 1978થી ફેબ્રુઆરી 1983 સુધી કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીના પ્રમુખ, 1978માં ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ માસ કોમ્યુનિકેશન(દિલ્હી)ના માનાર્હ અધ્યક્ષ, 1979થી 1982 સુધી વિશ્વભારતી - શાંતિનિકેતનના માનાર્હ આચાર્ય (ચાન્સેલર), 1983માં પ્રેસ કાઉન્સિલ ઓફ ઇન્ડિયાના સભ્ય તેમજ મેનેઝીઝ બેગાન્ઝા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ(ગોવા)ના માનાર્હ સભ્ય, 1985માં કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીના મહત્તર સદસ્ય (ફેલો) એમ વિવિધ પ્રકારની હેસિયતથી ઉમાશંકરે માત્ર ગુજરાતના જ નહિ, ભારત સમસ્તના સાહિત્યિક-સાંસ્કૃતિક મંચ પર રહીને પ્રભાવક રીતે કામ કર્યું છે. ઉમાશંકરે 1967માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના દિલ્હી ખાતેના અધિવેશનમાં પ્રમુખ તરીકે 'કવિની શ્રદ્ધા' એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપેલું, જે તેમના 'કવિની શ્રદ્ધા' (1972) નામના

વિવેચનસંગ્રહમાં પ્રકાશિત થયું છે. આ 'કવિની શ્રદ્ધા' ગ્રંથને કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીનો એવોર્ડ પણ મળ્યો હતો.

ઉમાશંકર અનેક વિશ્વવિદ્યાલયો તથા ગુજરાત અને અખિલ ભારતીય કક્ષાનાં અનેક સાહિત્યિક - સાંસ્કૃતિક મંડળો અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ સાથે સક્રિયપણે સંલગ્ન રહ્યા છે. તેમણે લંડન અને તોકિયોની પી.ઈ.એન.ની પરિષદોમાં ભાગ લીધેલો. 1952માં જાવા, બાલી, શ્રીલંકા વગેરે એશિયાઈ દેશોનો; ત્યારબાદ અમેરિકા તથા ફ્રાન્સ, જર્મની, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, ઇટાલી, ગ્રીસ, ઇજિપ્ત વગેરે યુરોપીય દેશોનો; રશિયા વગેરેનો પ્રવાસ કર્યો હતો અને એ પ્રવાસોની ફળશ્રુતિ રૂપે જે કેટલુંક સાહિત્ય લખાયું તે 'યુરોપયાત્રા' (1985, નંદિની તથા સ્વાતિ સાથે) જેવા ગ્રંથોમાં પ્રકાશિત થયું છે. 'ઈશાન ભારત અને આંદામાનમાં ટહુક્યા મોર' (1976) એ તેમનો પહેલો પ્રવાસગ્રંથ છે, જેમાં ઉમાશંકરની ઈશાન ભારત ને આંદામાનની સાંસ્કૃતિક યાત્રાનો રસપ્રદ આલેખ છે. ઉમાશંકર એમના પ્રવાસસાહિત્યમાં પણ વ્યક્તિ મટીને વિશ્વમાનવી થવા માગતા અતંદ્ર સાધક તરીકે ઊપસે છે.

ઉમાશંકરે અનેક વ્યાખ્યાનો, વ્યાખ્યાનમાળાઓ, દીક્ષાન્ત પ્રવચનો વગેરે આપ્યાં છે. તેમણે 1959માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં 'કવિતાવિવેક' વિશે વ્યાખ્યાનો આપેલાં. આ ઉપરાંત 1963માં કલકત્તા યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે ટાગોર લેક્ચર્સ, 1964માં નાનાભાઈ વ્યાખ્યાનમાળાનાં વ્યાખ્યાનો, 1979માં કાણે લેક્ચર્સ, 1982માં મહારાજા સયાજીરાવ મેમોરિયલ લેક્ચર્સ - એ રીતે અનેક વ્યાખ્યાનો તેમણે દેશ-વિદેશમાં આપ્યાં છે.

ઉમાશંકરે તેમની વિશ્વતોમુખી સાંસ્કૃતિક, વિદ્યાકીય અને સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓના જ એક ભાગ રૂપે સર્જન, વિવેચન, અનુવાદ, સંપાદનની પ્રવૃત્તિને આયુષ્યના અંત સુધી અવિરત ચાલુ રાખી હતી. તેમણે 'પ્રાચીના'ની પરિપાટીમાં 1965માં

‘મહાપ્રસ્થાન’ના પદ્યનાટ્યલક્ષી પ્રયોગો આપી એ ક્ષેત્રના સર્વોત્તમ સર્જક તરીકેનો હિસાબ આપ્યો. એ ગ્રંથને 1983-85ના ગાળાના સર્વોત્તમ સર્જનગ્રંથનું ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક અર્પણ થયું હતું. 1967માં ‘અભિજ્ઞા’, 1981માં ‘ધારાવસ્ત્ર’ અને ‘સપ્તપદી’ કાવ્યસંગ્રહો આપી સ્વાતંત્ર્યોત્તર કવિતાની નૂતન મુદ્રાનાયે તેઓ પ્રેરક અને સમર્થક બની રહ્યા. તેમના ‘અભિજ્ઞા’ કાવ્યસંગ્રહને ન્હાનાલાલ પારિતોષિક એનાયત થયું હતું. 1981માં ઉમાશંકરની પાંચ દાયકાની સર્વ કવિતાનો ‘સમગ્ર કવિતા’ નામે સંગ્રહ બહાર પડ્યો. તે પછી પણ તેમની કવનપ્રવૃત્તિ તો ચાલતી જ રહેલી.

1977માં ‘શહીદ’ એકાંકીસંગ્રહની કેટલીક કૃતિઓ રદ કરી, એમાંની કેટલીક લઈ, મઠારી, કેટલીક નવી ઉમેરી ‘હવેલી’ નામનો એકાંકી-સંગ્રહ ઉમાશંકર દ્વારા તૈયાર કરાવ્યો. ‘સાપના ભારા’ દ્વારા એક ઉત્તમ એકાંકીકાર તરીકે બહાર આવેલા ઉમાશંકરનો એકાંકીક્ષેત્રે પણ જે વિકાસ ચાલતો રહ્યો એનો એ સંગ્રહ નિર્દેશક છે. તેમણે ‘અનાથ’ જેવું ત્રિઅંકી દીર્ઘ નાટક પણ આપ્યું છે, જે હજુ અગ્રંથસ્થ છે.

ઉમાશંકરે 1959માં ‘ત્રણ અર્ધું બે અને બીજી વાતો’ તેમજ ‘અંતરાય’ વાર્તાસંગ્રહો રદ કરી, ‘વિસામો’ નામે વાર્તાસંગ્રહ આપ્યો. એ પછી તેમણે પોતે જ પોતાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓનો સંચય 1985માં ‘ઉમાશંકર જોશીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’ એ નામે આપ્યો. ઉમાશંકરે મનોવૈજ્ઞાનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં કાવ્યતત્ત્વે રસેલી સંવેદનપ્રધાન મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમવાળી વાર્તાઓ દ્વારા ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યમાં સમર્થ વાર્તાકાર તરીકે સ્થાન મેળવ્યું છે.

ઉમાશંકર આપણા ઉત્તમ નિબંધકારો ને પ્રવાસલેખકોમાંયે માનભર્યું સ્થાન ધરાવે છે. લઘુનિબંધના ક્ષેત્રે તો તેઓ અનન્ય છે. ‘ગોષ્ઠિ’, ‘ઉઘાડી બારી’ પછી ‘શિવસંકલ્પ’ના નિબંધો બાદ તેમણે ‘હૃદયમાં પડેલી છબીઓ’ (ભાગ 1 અને 2, 1977) તથા ‘ઇસામુ શિદા અને અન્ય’(1986)માં અનેક હૃદયંગમ વ્યક્તિચિત્રોની, ભાવાંજલિઓ-શ્રદ્ધાંજલિ-

લેખોની નવાજેશ કરી છે. ઉમાશંકરે કવિ બાળાશંકર જીવન-કવનના સ્વાધ્યાયના અનુષંગે 'મસ્ત બાલ: કવિજીવન' એ નામે એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ પણ તૈયાર કરેલો જે 1997માં સ્વાતિ જોશી દ્વારા સંપાદિત થઈને પ્રસિદ્ધ થયો છે. વળી એમનાં આત્મચરિત્રાત્મક લખાણોનો એક અલગ સંચય ડૉ. સ્વાતિ જોશી દ્વારા સંપાદિત થઈને 'થોડુંક અંગત' એ નામે 1999માં અને આ પૂર્વે 1995માં ડૉ. નંદિની જોશી દ્વારા 'જીવનનો કલાધર' નામે ગાંધીજી-વિષયક લખાણોનો અલગ સંચય સંપાદિત થઈને પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. એમના આયુષ્યકાળ દરમિયાન વિદ્યા-કેળવણી, સાહિત્ય ને સંસ્કારસેવા નિમિત્તે ભારતમાં તેમજ વિદેશોમાં અનેક પ્રવાસો કરેલા, તે અંગેનું તેમનું કેટલુંક અગ્રંથસ્થ રહી જવા પામેલું સાહિત્ય તેમની સુપુત્રી સ્વાતિ જોશીએ સંપાદિત કરી 'ચીનમાં ચોપન દિવસ' (1994) તથા 'ચાત્રી' (1994) નામના બે ગ્રંથોમાં પ્રકાશિત કરાવ્યું છે.

ઉમાશંકરના આત્મવિશ્વાસ તેમ જ જીવનવિકાસને સમજવામાં જેમ એમની ડાયરી તેમ એમના પત્રો પણ ખૂબ ઉપયોગી થાય એમ છે. સ્વાતિ જોશી દ્વારા સંપાદિત ઉમાશંકરના પત્રોના બે ખંડ 'પત્રો-1 (1920-1950)' તથા 'પત્રો-2 1951-1970)' પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે અને 'પત્રો-3 (1971-1988)' પ્રકાશિત થવામાં છે.

ઉમાશંકરે શેક્સ્પિયરની પાંચમી જન્મશતાબ્દીના વર્ષમાં જેમ 'શેક્સ્પિયર'(1964)ની પુસ્તિકા તેમ ગાંધીજીની જન્મશતાબ્દીના વર્ષમાં 'ગાંધીકથા' આપેલી, જેમાં ગાંધીજીના જીવનમાંથી પસંદ કરેલા 125 પ્રસંગોની રજૂઆત છે. આ 'ગાંધીકથા'ને આધારે જ બાળકો માટે 'સૌના સાથી, સૌના દોસ્ત' (1973) પુસ્તિકા તેમણે તૈયાર કરી આપી છે. ગાંધીયુગીન આ કવિની ગાંધીસત્વમાંની શ્રદ્ધાનો સાચો રણકો, એમનાં ગાંધીજીવિષયક ગદ્યપદ્ય લખાણોમાં વારંવાર સાંભળવા મળે છે. 'વિશ્વશાંતિ'ના ચાહક-સાધક આ કવિ મનુષ્યપ્રેમ પ્રકૃતિપ્રેમ ધરાપ્રેમ ને વિશ્વપ્રેમ દ્વારા આત્મશાંતિથી વિશ્વશાંતિ સુધીનો શબ્દસેતુ રચવામાં કવિધર્મની - કવિકર્મની સાર્થકતા પ્રતીત કરે છે.

વિવેચક તરીકે ઉમાશંકર આનંદશંકર અને રામનારાયણ વિ. પાઠકની જે ઉજ્જ્વળ વિવેચનપરંપરા છે તેની સાથે અનુસંધાન ધરાવે છે; કેટલીક રીતે તેમણે એ પરંપરાને નિજી ભાવચિત્રી પ્રતિભાથી વિકસાવી પણ છે. ઉમાશંકરની વિવેચના આસ્વાદમૂલક અવબોધકથાના રુચિકર આલેખરૂપ છે. 1934માં 'કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન' લેખથી આરંભાયેલી એમની વિવેચનપ્રવૃત્તિનો હિસાબ પણ સારો છે. 'અખો - એક અધ્યયન' તથા 'સમસંવેદન' ઉપરાંત 'અભિરુચિ' (1959), 'શૈલી અને સ્વરૂપ' (1960), 'નિરીક્ષા' (1960), 'કવિની સાધના' (1961), 'શ્રી અને સૌરભ' (1963), 'પ્રતિશબ્દ' (1967), 'કવિની શ્રદ્ધા' (1972), 'શબ્દની શક્તિ' (1982), 'નિશ્ચેના મહેલમાં' (1986), 'સર્જકપ્રતિભા' (ભાગ 1 અને 2, 1994), 'કવિતા વિવેક' (1997) અને 'કાવ્યાનુશીલન' (1997) - એ ગ્રંથોમાં ઉમાશંકરની સમૃદ્ધ વિવેચનાનો મનોહર ને મનભર પરિચય થાય છે. પૂર્વની અને પાશ્ચાત્ય વિવેચનાનો વિવેકપુર:સરનો સમન્વય અને રસલક્ષી અભિગમ એમના વિવેચનના આકર્ષણો છે. તેમણે 'શેક્સ્પિયર' (1964), ઉપરાંત 'કાલિદાસ' (1987) અને 'પ્રેમાનંદ' (1988) ઉપર તેમજ 'કવિતા વાંચવાની કળા' (1971) વિશે પરિચય-પુસ્તિકાઓ પણ આપી છે. તેમનું 'ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ'નું ભાષ્ય (1988) પણ 'શ્રી અને સૌરભ'માંની તેમની સંસ્કૃત સાહિત્યની વિવેચનાની જેમ જ અત્યંત મહત્વનું છે. તેમની ઉત્કૃષ્ટ સંશોધક તરીકેની વિદ્વત્-પ્રતિભાનો ખ્યાલ તો 'અખો' - 'કલાન્ત કવિ' જેવા કવિઓના તેમ અન્ય એવા ('પુરાણોમાં ગુજરાત'ના જેવા) લેખો-ગ્રંથોથી આવે જ છે. ઉમાશંકરે હિન્દી, અંગ્રેજી જેવી ભાષાઓમાં પણ કેટલીક વિવેચના આપી છે. ખાસ કરીને અંગ્રેજીમાં રજૂ કરેલી એમની વિવેચનાના ત્રણ ગ્રંથો 1988માં મળે છે : 'એન આઇડિયા ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર', 'ઇન્ડિયન લિટરેચર : પર્સનલ એન્કાઉન્ટર્સ' અને 'કાલિદાસઝ પોએટિક વોઇસ'. કાવ્યપદાર્થના મર્મજ્ઞ અને કવિના સહૃદય તરીકે આ ગ્રંથોમાં તેઓ પ્રગટ થાય છે.

તેમનું કેળવણીકાર તરીકેનું તેજસ્વી દર્શન 'કેળવણીનો કીમિયો'-(1977)માં છે. 'સમયરંગ'(1978) અને 'શેષ સમયરંગ' (2004)માં પણ વર્તમાન જીવન અને

જગત સાથેની એક સર્જક - મનીષી તરીકેની તેમની સંવેદનમૂલક નિસબત- ('કન્સર્ન')નો નકશો મળી રહે છે. સ્વાતિ જોશીએ ઉમાશંકરના ધર્મ, રાજકારણ, સંસ્કૃતિ વિશેના લેખો 'જગત-રંગ' (2011) ગ્રંથમાં સંપાદિત કરીને આપ્યા છે. ઉમાશંકર સમગ્ર જીવનના કલાકાર જ નહીં, ચિંતક-વિચારક તરીકે કેવા સત્વશીલ હતા તે આ લેખોમાંથી પામી શકાય છે.

ઉમાશંકરે અનુવાદ-સંપાદનનાં ક્ષેત્રોમાં પણ એમની કામગીરી સતત ચાલુ રાખેલી. તેમની ઉત્કૃષ્ટ અનુવાદશક્તિનો લાભ જેમ 'ઉત્તરરામચરિત' ને 'શાકુંતલ'ના અનુવાદોમાં તેમ 'એકોત્તરશતી', 'ગીતપંચશતી' વગેરે ગ્રંથોમાંનાં તેમજ ઓડેનનાં કેટલાંક કાવ્યોના અનુવાદમાં પ્રતીત થાય છે. તેમણે રામાયણના બાલકાંડનો કરેલો અનુવાદ-ખંડ (અગ્રંથસ્થ) પણ પ્રશસ્ય છે. પ્રા. કવિ શ્રી નિરંજન ભગતે સંપાદિત કરેલા 'કાવ્યાનુવાદ' (2004) ગ્રંથમાંથી ઉમાશંકરની ભારતીય તેમ જ વિશ્વકવિતા પ્રતિ પણ કેવી સંપૂર્ણતા, રસિકતા ને અનુસર્જકતા કાર્યાન્વિત હતી તેનો નકશો સાંપડે છે. તેમની વિવેકપૂર્ણ સંપાદનશક્તિનો લાભ જેમ અખો, પ્રેમાનંદ જેવા મધ્યકાલીન તેમ બાળાશંકર, આનંદશંકર, કલાપી, બલવંતરાય ક. ઠાકોર, નર્મદાશંકર મહેતા, કાકાસાહેબ, ઝવેરચંદ મેઘાણી, અંબુભાઈ પુરાણી, હરિશંદ્ર ભટ્ટ, યૂનીલાલ મડિયા અને સૈયદ સાબિર અલી બુખારી જેવા અર્વાચીન સાહિત્યકારોને પણ મળ્યો છે. તેમનાં 'સાહિત્યપલ્લવ' (અન્ય સાથે) જેવાં શૈક્ષણિક તેમ 'કાવ્યાયન' (1972), 'પ્રતિભા અને પ્રતિભાવ' (1981), 'સર્જકની આંતરકથા' (1984) જેવાં સંપાદનો યાદગાર રહેશે. તેમણે 'શરતચંદ્ર જન્મશતાબ્દી ગ્રંથ'(1977)નું સંપાદન પણ કર્યું છે. ઉમાશંકરે લોકસાહિત્યમાળાના પહેલા બે મણકાઓમાં તેમ ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા પ્રકાશિત 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ'ના ચાર ખંડોના સંપાદનમાં પણ સહયોગ આપ્યો હતો. વળી 'નિશીથ' પુરસ્કાર ગ્રંથમાળા(આરંભ : 1972)નાં સંપાદનોમાંયે તેમની સક્રિયતા ઉલ્લેખનીય રહેલી.

ઉમાશંકરની સારસ્વત પ્રતિભાનો જેમ ગુજરાતી સાહિત્યના સર્વોચ્ચ પુરસ્કારોથી તેમ ભારતીય કક્ષાએ પણ કેટલાક ઉત્તમ પુરસ્કારોથી સમાદર થતો રહ્યો

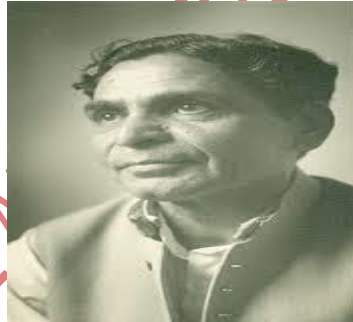
હતો. સાહિત્ય અકાદમી અને જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર ઉપરાંત ઉમાશંકરને 1976માં 'રવીન્દ્રતત્વાચાર્ય'ની તથા 1982માં 'દેશિકોત્તમ'ની પદવીથી નવાજવામાં આવ્યા હતા. તેમને 1967માં મરાઠી સાહિત્ય સંઘનો સુવર્ણપદક, 1979માં સોવિયેત લેન્ડ નેહરુ એવોર્ડ, 1981માં વિશ્વગુર્જરી એવોર્ડ તથા 1985માં મહાકવિ કુમારન્ આશાન પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવેલાં. 1989માં મરણોત્તર તેમને પ્રેમાનંદ સુવર્ણચંદ્રક પણ અર્પવામાં આવેલો. તેમને 7 વિશ્વવિદ્યાલયોએ ડી.લિટ.ની પદવી પણ આપી હતી.

ઉમાશંકરે અનેક પરિસંવાદો, સંગોષ્ઠિઓ વગેરેમાં ઉદઘાટક, અધ્યક્ષ તથા મુખ્ય વક્તા કે ચર્ચકની રીતે ભાગ લીધો હતો, જેના ફલ રૂપે કેટલાક સુંદર વક્તવ્યલેખો એમની પાસેથી સાંપડ્યા છે, જેમાંના કેટલાક હજુયે ગ્રંથસ્થ થવાના બાકી છે.

ઉમાશંકર માત્ર ગુજરાતના જ નહિ, ભારત સમગ્રનાં તેજસ્વી કવિ-રત્નોમાંના એક છે. તેઓ ગાંધીયુગના જ નહિ, અનુગાંધીયુગના પણ - કહો કે સર્વ કાળના - એક અગ્રેસર કવિ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત છે. એક પ્રાજ્ઞ કવિ - 'શીલભદ્ર સારસ્વત' તરીકે, વિવેકબૃહસ્પતિ એવા ગુજરાતના, એની ગુજરાતીતા અને 'ગાંધીગિરા'ના સંનિષ્ઠ સંસ્કારસેવક તરીકે તેમની કાર્યસાધના ગુજરાતના સાહિત્ય તેમજ સંસ્કારના ઇતિહાસમાં એક મહત્વનું અલગ પ્રકરણ બની શકે એવી છે. ગુજરાતી કવિતાના વિકાસક્રમ સાથે; ગુજરાતી એકાંકી, નિબંધ અને વાર્તાકાળના ગતિવળાંકો સાથે; ગુજરાતી સર્જનાત્મક ને વિવેચનાત્મક ગદ્યના ઉદાઠ ને ઉત્કર્ષ સાથે તેમનું નામ હંમેશાં આદરપૂર્વક લેવાશે. કેટલાંક ઉત્તમ સોનેટો, ગીતો, મુક્તકો, છંદોબદ્ધ કાવ્યોમાં; પ્રાદેશિક બોલીના સર્જનાત્મક વિનિયોગમાં, નાટ્યપદ્યના અસરકારક પ્રયોગોમાં, સાહિત્યિક પત્રકારત્વના મૂલ્યનિષ્ઠ ખેડાણમાં તેમનું નામકામ અનન્ય છે. વિશ્વતોમુગુજરાતી સાહિત્યખી સંવાદિતાના સાધક સારસ્વત તરીકે, માનવીય ને વૈશ્વિક સ્નેહ-શાંતિના સ્વપ્નદ્રષ્ટા ને સાહિત્યિક સત્ત્વનિષ્ઠ પ્રયોગ-પરંપરાના પુરસ્કર્તા ને પ્રવર્તક સર્જક તરીકે ઉમાશંકરનું નામ ગુજરાતી ભાષામાં જ નહિ, સમસ્ત માનવીય ભાષામાં શર્કરાની જેમ ભળીને ઓગળી ગયાનો

અનુભવ થાય છે. તેમણે શબ્દની આંગળીએ સમાજકારણ, રાજકારણ, કેળવણી, પત્રકારત્વ, સૌંદર્યકલા વગેરે અનેક ક્ષેત્રોની યાત્રા કરી વિરાટ માનવપ્રેમની - જીવનપ્રેમ અને વિશ્વપ્રેમની સૌને સ્વસ્થતા ને સમતાપૂર્વક સાક્ષાત્કૃતિ કરાવવામાં શબ્દની જે સર્જનાત્મક મંગલતા સિદ્ધ કરી આપી છે તે એમનું ચિરસ્થાયી પ્રદાન છે. સ્નેહ, શ્રદ્ધા, શક્તિ, સાધના, ધર્મ-કર્મ જેવાં તત્ત્વો સાથે સૂઝસમજપૂર્વક શબ્દની સર્જનાત્મક અન્વિતિ સાધીને કૃતિમાંથી સંસ્કૃતિ તરફની દિશા-ગતિનું જે વિશુદ્ધ અને વિનીત દર્શન તેમણે વાક્સ્તરે આસ્વાદ્ય રીતે પ્રગટ કર્યું તે આ માનવતાના મંત્રદ્રષ્ટા સર્જકની ઉત્કૃષ્ટ સારસ્વતસેવા છે. આ ઉમાશંકરવિષયક વિસ્તૃત વાક્ય-સૂચિ 'ઉમાશંકરનો વાગ્વૈભવ'ના ત્રીજા ભાગમાં (2008) તેમ જ 'યુગદ્રષ્ટા ઉમાશંકર' (1995) જેવા ગ્રંથોમાં આપવામાં આવી છે.

પન્નાલાલ પટેલ

પટેલ પન્નાલાલ નાનાલાલ (૭-૫-૧૯૧૨, ૬-૪-૧૯૮૯) : નવલકથાકાર, વાર્તાકાર, નાટ્યકાર. જન્મસ્થળ અને વતન રાજસ્થાન રાજ્યના ડુંગરપુર જિલ્લાનું માંડલી. અભ્યાસ ઈડરમાં અંગ્રેજી ચાર ધોરણ સુધી. કૌટુંબિક પરિસ્થિતિને લીધે અભ્યાસ છોડી એકાદ વર્ષ ડુંગરપુરને સાગવાડામાં દારૂના ભક્ષ પર નોકરી. પછી અમદાવાદ આવી થોડો વખત એક સદગૃહસ્થને ઘરે નોકરી. એ સદગૃહસ્થની મદદથી અમદાવાદ ઈલેક્ટ્રિક કંપનીમાં ઓઈલમેન અને પછી મીટર - રીડીંગ કરનાર. ૧૯૩૬માં અમદાવાદમાં મળેલ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનમાં ઈડર શાળાના સહાધ્યાયી ઉમાશંકર જોશી સાથે સંપર્ક અને તેમના પ્રોત્સાહનથી સાહિત્યસર્જનનો પ્રારંભ. ચારપાંચ વર્ષ મુંબઈની એન.આર. આચાર્યની ફિલ્મ કંપનીમાં પટકથાલેખક. પછી વતન માંડલીમાં જઈ ખેતીનો વ્યવસાય અને સાથેસાથે લેખનપ્રવૃત્તિ. ૧૯૪૭માં ક્ષયની બીમારી અને પછી અરવિંદના યોગમાર્ગ પ્રત્યે આકર્ષણ. ૧૯૫૮ થી અમદાવાદમાં સ્થાયી વસવાટ અને લેખનનો મુખ્ય

વ્યવસાય. ૧૯૫૦માં રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક. ૧૯૭૯માં વડોદરામાં મળેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સર્જન વિભાગના પ્રમુખ. ૧૯૮૫ ના વર્ષના ભારતીય જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડથી સન્માનિત. અમદાવાદમાં બેઈન હેમરેજથી અવસાન.

આ લેખકે સર્જનનો પ્રારંભ કર્યો ૧૯૩૬માં 'શેઠની શારદા' ટૂંકીવાર્તાથી. પછી થોડા જ વખતમાં ગુજરાતનાં પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોમાં એમની ટૂંકીવાર્તાઓ પ્રગટ થવા લાગી. પરંતુ એમની પ્રતિભા ટૂંકીવાર્તાના સર્જન સાથે જ વધુ વ્યાપવાળી નવલકથાના સર્જન તરફ વળી. પ્રારંભથી જ પ્રણય કે લગ્નજીવનમાં ઊભી થતી પરિસ્થિતિ એમની નવલકથાઓમાં કેન્દ્રસ્થાને રહે છે; પછી એ ગ્રામજીવનની કથા હોય કે શહેરજીવનની. ગ્રામજીવનની આંટીઘૂંટી અને કુટિલતામાં પાવરધા મુખીમાં જાગેલી અપત્યસ્નેહની સરવાણી એક સ્ત્રીના જીવનનો સર્વનાશ કેવી રીતે અટકાવી દે છે એનું મર્મસ્પર્શી આલેખન કરતી એમની પહેલી લઘુનવલ 'વળામણાં' (૧૯૪૦)થી આકર્ષાઈ ઝવેરચંદ મેઘાણીએ એમને 'ફૂલછાબ' માં ગ્રામજીવનની એક નવલકથા લખવા આમંત્રણ આપ્યું ને એ નિમિત્તે એમની અત્યંત લોકપ્રિય બનેલી પ્રણયકથા 'મળેલા જીવ' (૧૯૪૧) રચાઈ. આ, ગ્રામજીવનના પરિવેશમાં બે ભિન્ન જ્ઞાતિનાં કાનજી-જીવી વચ્ચે જન્મેલા પ્રણયમાંથી આકાર લેતી કરુણ પરિસ્થિતિને આલેખતી નવલકથાએ એના લેખકને સાહિત્યિક વર્ગમાં ઘણી પ્રતિષ્ઠા અપાવી. પરંતુ લેખકની કીર્તિદા નવલકથા તો છે 'માનવીની ભવાઈ' (૧૯૪૭). કાળુ-રાજુના પ્રણયની આસપાસ ગૂંથાયેલી હોવા છતાં ગ્રામજીવનનાં માનવીઓનાં સુખદુઃખ, તેમના વેરઝેર, રાગદ્વેષ, કજિયાકંકાસ ને કુટિલ નીતિરીતિ; તેમનાં ભોળપણ, ઉલ્લાસ, અસ્માનો ને વિટંબણાઓ; છપ્પનિયા દુકાળમાં કારમી ભૂખમાં એ પ્રજાનું ભીંસાવું ને પીંખાવું - એ સૌનું એ પ્રજાની નિજી ભાષાના રણકા સાથે જે વેધક ચિત્ર મળ્યું છે તેથી આ નવલકથા માત્ર પ્રણયકથા ન રહેતાં ગુજરાતના અને ભારતના ખેડૂજીવનની કથા બની રહે છે. માંડલીની ગ્રામસૃષ્ટિ સાથેના લેખકના સઘન પરિચયને પરિણામે ગ્રામજીવન એના આટલા વાસ્તવિક રૂપમાં ગુજરાતી કથાસાહિત્યમાં પહેલી વખત પ્રગટ થાય છે.

અલબત્ત, સામાજિક વાસ્તવિકતા એમની નવલકથાઓમાં પૃષ્ઠભૂમાં રહે છે. એમનું લક્ષ્ય છે-માનવીના મનની સંકુલતાને પામવાનું. તેથી એમની આ કે આના પછી લખાયેલી નવલકથાઓમાં રચનારીતિના પ્રયોગો કરવા તરફ લક્ષ ન હોવા છતાં પાત્રના વિચાર અને લાગણીના આંતરદ્રવ્યનું એમણે એવું કુશળતાપૂર્વક આલેખન કર્યું છે કે એના કારણે ગાંધીયુગના અને ગુજરાતી સાહિત્યના અગ્રણી સર્જકોમાં એમને સ્થાન મળ્યું છે.

એમણે પછીથી લખેલી પોતાની ઘણી નવલકથાઓમાં પ્રણયને ભિન્નભિન્ન પરિસ્થિતિઓમાં મૂકીને પ્રયણજીવનનાં વિવિધ રૂપો અલબત્ત પ્રગટ કર્યાં છે, પરંતુ

પ્રારંભકાળનો સર્જનસ્ત્રોત જાણે સ્થિર બન્યો છે. 'માનવીની ભવાઈ'ના અનુસંધાનમાં આગળ વધતી નવલકથામાં 'ભાંગ્યાના ભેરુ' (૧૯૫૭) દુષ્કાળમાંથી પાછા બેઠા થતા ગ્રામજીવનની, કાળુના લોકનાયકરૂપે ઊપસતા વ્યક્તિત્વની અને તેના રાજુ સાથેના પ્રણયસંબંધને લગ્ન સુધી પહોંચાડતી કથા છે. 'ઘમ્મર વલોણું'- ભા.૧-૨ (૧૯૬૮) 'ભાંગ્યાના ભેરુ'ના અનુસંધાનમાં આગળ વધતી કાળુ-રાજુના પુત્ર પ્રાપ્ત અને અલ્લડ યુવતી ચંપા વચ્ચેના પ્રણયને આલેખતી કથા છે. 'ના છુટકે' (૧૯૫૫)માં પ્રણયકથાની સાથે રાજ્યના જલમ સામે ગાંધીવાદી સત્યાગ્રહની કથા છે. 'ફકીરો' (૧૯૫૫) ગ્રામપરિવેશની પૃષ્ઠભૂમાં રચાયેલી પ્રણય કથા છે. 'મનખાવતાર' (૧૯૬૧)માં ઈર્ષ્યાથી પ્રેરાયેલી સ્ત્રી પોતાની સાવકી પુત્રીના સુખી લગ્નજીવનને કેવું વેરણછેરણ કરી નાખે છે તેની કથા છે. 'કરોળિયાનું જાળું' (૧૯૬૩) નાનાભાઈની વિવાહિતા અને નાનાભાઈને જ યાહતી સ્ત્રી સાથે મોટાભાઈએ લગ્ન કરવા પડે છે તેમાંથી જે પરિસ્થિતિ સર્જાય છે એનું આલેખન કરતી ભૂતપ્રેતના તત્ત્વવાળી કથા છે. 'મીણ માટીનાં માનવી' (૧૯૬૬) વિલક્ષણ વ્યક્તિત્વવાળા કચરાના ફૂદી અને રમતી એ બે સ્ત્રીઓ સાથેના પ્રેમસંબંધમાંથી સર્જાતી પરિસ્થિતિની કથા છે. 'કંકુ' (૧૯૭૦) પોતાની જ એ નામની ટૂંકીવાર્તા પરથી વિસ્તારીને લખેલી ચરિત્રલક્ષી નવલકથામાં ચારિત્ર્યશીલ અને સમાજમાં આદરપાત્ર ગણાતી વિધવા કંકુ એક અસાવધ પળે વિજાતીય આકર્ષણને વશ બનતી જાય છે એને તેમાંથી સર્જાતી પરિસ્થિતિની કથા છે. 'અજવાળી રાત અમાસની' (૧૯૧૭) પ્રેત અને માનવીના પ્રણયનું આલેખન કરતી અને પ્રેમનો મહિમા ગાતી ચમત્કારી તત્ત્વોવાળી કથા છે.

એમની શહેરી જીવનના પરિવેશવાળી પ્રણયકેન્દ્રિત નવલકથાઓ ગ્રામપરિવેશવાળી કથાઓને મુકાબલે ઓછી પ્રતીતિકર છે. 'ભીરુ સાથી' (૧૯૪૩) આમ તો લેખખની સૌથી પહેલી નવલકથા, પરંતુ પ્રગટ થી 'વળામણાં' અને 'મળેલા જીવ' પછી લગ્નપૂર્વે અન્ય પુરુષ સાથેના પ્રેમને લીધે લગ્નજીવન પર પડતી અસર અને એમાંથી સર્જાતી પરિસ્થિતિ, જે પછીથી 'મળેલા જીવ' માં પ્રભાવક રૂપ લઈને આવે છે તેનું આલેખન પહેલું આ નવલકથામાં થયું છે. મુંબઈમાં લેખકને થયેલા ફિલ્મજગતના અનુભવમાંથી લખાયેલી 'યૌવન'-ભા.૧-૨ (૧૯૪૪) કામની અતૃપ્તિમાંથી જન્મતી પરિસ્થિતિઓને આલેખે છે. 'નવું લોહી' (૧૯૫૮)માં પ્રેમનું તત્ત્વ છે, પરંતુ નાયકમાં રહેલાં સેવાપરાયણતા અને આદર્શોન્મુખતા ઉપસાવવા તરફ લેખકનું લક્ષ રહેવાથી કથા ઉદ્દેશલક્ષી બની છે. 'પડઘા અને પડઘાયા' (૧૯૬૦) દરેક રીતે ઘસાઈ ગયેલા એક રાજવીના પુત્ર અને શહેરની શ્રીમંત કન્યા વચ્ચેનાં પ્રણય-પરિણયની કથા છે. 'અમે બે બહેનો'- ભા.૧-૨ (૧૯૬૨) બે બહેનોના એક પુરુષ પ્રત્યે જાગતા સૂક્ષ્મ પ્રણયસંવેદનને આલેખતી, અરવિંદની ફિલસૂફીના પ્રભાવવાળી કથા છે. 'આંધી અષાઢની' (૧૯૬૪) એ આત્મકથાત્મક રીતિમાં લખાયેલી કથામાં એક ખાનદાન કુટુંબની સ્ત્રી અપરિચિત પુરુષને દેહ સોંપે છે એમાંથી જે વંટોળ જન્મે છે તેને આલેખે છે. 'પ્રણયનાં

જૂજવાં પોત' (૧૯૬૯), 'અલ્લડ છોકરી' (૧૯૭૨), 'એક અનોખી પ્રીત' (૧૯૭૨), 'નથી પરણ્યાં નથી કુંવારાં' (૧૯૭૪), 'રો મટિરિયલ' (૧૯૮૩) એ પ્રણય કે વિજાતીય આકર્ષણ જેના કેન્દ્રમાં હોય તેવી, શહેરી પરિવેશવાળી નવલકથાઓ છે. 'ગલાલસિંગ' (૧૯૭૨) એ ભૂતકાલીન રાજપૂતયુગની પ્રેમ અને શૌર્યની સૂષ્ટિને ખડી કરતી ઇતિહાસકથા છે.

પ્રણય પરથી નજર ખસેડીને એમણે કેટલીક ભિન્ન અનુભવ અને શૈલીવાળી નવલકથાઓ લખી છે. 'પાછલે-બારણે' (૧૯૪૭) દેશી રાજ્યોમાં ગાદીવારસ માટે ચાલતી ખટપટોની ભીતર વાત્સલ્યના વિજયને આલેખતી કથા છે. 'વળી વતનમાં' (૧૯૬૬) ગામડામાંથી શહેરમાં આવી લક્ષાધિપતિ બની ગયેલા એક પુરુષના વતન સાથેના અનુબંધની કથા છે. 'એકલો' (૧૯૭૩) આત્મકથાત્મક નવલકથા છે. 'તાગ' (૧૯૭૯) ચમત્કારી તત્વોવાળી આધ્યાત્મિક અનુભવની કથા છે. 'પગેરું' (૧૯૮૧) એક અનાથ માનવીએ કરેલાં પરાક્રમ અને પરોપકારને આલેખતી કથા છે. 'અંગારો' (૧૯૮૧) જાસૂસી કથા છે. 'પરમ વૈષ્ણવ નરસિંહ મહેતા' (૧૯૮૩) તથા 'જેણે જીવી જાણ્યું' (૧૯૮૪) એ અનુક્રમે મધ્યકાલીન ભક્ત નરસિંહ મહેતા અને લોકસેવક રવિશંકર મહારાજનાં જીવન પરથી લખાયેલી ચરિત્રકથાઓ છે. 'નગદનારાયણ' (૧૯૬૭) અને 'મરકટલાલ' (૧૯૭૩) હળવી શૈલીની નવલકથાઓ છે.

છેલ્લાં થોડા વર્ષો દરમિયાન એમણે 'પાર્થ ને કહો ચડાવે બાણ'- ભા.૧-૫ (૧૯૭૪), 'રામે સીતાને માર્યા જો !'-ભા. ૧-૪ (૧૯૭૬), 'કૃષ્ણજીવનલીલા'-ભા. ૧-૫ (૧૯૭૭), 'શિવપાર્વતી'-ભા. ૧-૬ (૧૯૭૯), 'ભીષ્મની બાણશૈલ્યા'- ભા. ૧-૩ (૧૯૮૦), 'કચ-દેવયાની' (૧૯૮૧), 'દેવયાની-ચયાતી'-ભા. ૧-૨ (૧૯૮૨), 'સત્યભામનો માનુષી-પ્રણય' (૧૯૮૪), '(માનવદેહે) કામદેવ રતિ' (૧૯૮૪), '(મહાભારતનો પ્રથમ પ્રણય) ભીમ-હિડિમ્બા' (૧૯૮૪), 'અર્જુનનો વનવાસ કે પ્રણયપ્રવાસ' (૧૯૮૪), 'પ્રદ્યુમ્ન-પ્રભાવતી' (૧૯૮૪), 'શ્રી કૃષ્ણની આઠ પટરાણીઓ' (૧૯૮૪), 'શિખંડી-સ્ત્રી કે રુષ ?' (૧૯૮૪), 'રેવતીઘેલા બળદેવજી' (૧૯૮૪), 'સહદેવભાનુમતીનો પ્રણય' (૧૯૮૪), 'કુબ્જા અને શ્રીકૃષ્ણ' (૧૯૮૪), '(નરમાં નારી) ઈલ-ઈલા' (૧૯૮૬), '(અમરલોક-મૃત્યુલોકનું સહજીવન) ઉર્વશી-પુરુરવા' (૧૯૮૬) એ મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણોની કથાઓને વિષય બનાવી, મૂળનાં વાર્તાતંતુ અને ચમત્કારી અંશો જાળવી રાખી, મૂળને ઘણી જગ્યાએ નવો અર્થ આપીને રચેલી કથાઓ આપી છે.

નવલકથાની સમાંતરે ટૂંકીવાર્તાઓના સર્જનની એમની પ્રવૃત્તિ પણ સતત ચાલી છે, 'સુખદુઃખના સાથી' (૧૯૪૦), 'જિંદગીના ખેલ' (૧૯૪૧), 'જીવો દાંડ' (૧૯૪૧), 'લખચોરાસી' (૧૯૪૪), 'પાનેતરના રંગ' (૧૯૪૬), 'અજબ માનવી' (૧૯૪૭), 'સાચાં

શમણાં' (૧૯૪૯), 'વાત્રકને કાંઠે' (૧૯૫૨), 'ઓરતા' (૧૯૫૪), 'પારેવડાં' (૧૯૫૬), 'મનનાં મોરલા' (૧૯૫૮), 'કડવો ઘૂંટડો' (૧૯૫૮), 'તિલોત્તમાં' (૧૯૬૦), 'દિલની વાત' (૧૯૬૨), 'ધરતીઆંભના છેટાં' (૧૯૬૨), 'ત્યાગી-અનુરાગી' (૧૯૬૩), 'દિલાસો' (૧૯૬૪), 'ચીતરેલી દીવાલો' (૧૯૬૫), 'મોરલીના મૂંગા સૂર' (૧૯૬૬), 'માળો' (૧૯૬૭), 'વટનો કટકો' (૧૯૬૯), 'અણવર' (૧૯૭૦), 'કોઈ દેશી કોઈ પરદેશી' (૧૯૭૧), 'આસમાની નજર' (૧૯૭૨), 'બિન્ની' (૧૯૭૩), 'છણકો' (૧૯૭૫), 'ધરનું ધર' (૧૯૭૯), અને 'નરાટો' (૧૯૮૧) એ વાર્તાસંગ્રહોની પોણાપાંચસો જેટલી ગ્રામજીવન અને નગરજીવનનાં માવનીઓની વાર્તાઓમાં ગ્રામપરિવેશમાં પ્રગટ થતી માનવમનની આંટીઘૂંટીને આલેખતી કેટલીક ઉત્તમ વાર્તાઓ એમની પાસેથી મળી છે. 'વાત્રકને કાંઠે', 'ઓરતા', 'ભાથીની વહુ', 'સાચાં શમણાં', 'એળે નહિં તો બેળે', 'ધરતીઆંભના છેટાં', 'રેશમડી', 'સાચી ગજિયાણીનું કાપડ' વગેરે લગ્નસંબંધ અને કુટુંબજીવનની વિભિન્ન ગૂંચોને આલેખતી વાર્તાઓ છે. 'નેશનલ સેવિંગ', 'મા' જેવી વાર્તાઓમાં ગ્રામપ્રદેશની ગરીબાઈનું મર્મસ્પર્શી ચિત્ર છે. 'વનબાળા', 'લાઈનદોરી' અને 'બલા' ભીલસમાજનાં માનવીઓના મનને પ્રગટ કરે છે. 'નાદાન છોકરી', 'મનહર', 'વાતવાતમાં', 'રંગવાતો', 'તિલોત્તમા' વગેરે ભદ્રસમાજના માનવસંબંધોની વિવિધ ભાતને ઉપસાવે છે.

'જમાઈરાજ' (૧૯૫૨)માં સંગૃહીત રચનાઓને જોકે એમણે એકાંકીઓ તરીકે ઓળખાવી છે, પણ એમાં પહેલી કૃતિ 'જમાઈરાજ' બહુઅંકી નાટકની છાપ ચિત્ત પર પાડે છે. 'ઢોલિયા સાગસીસમના' (૧૯૬૩) અને 'ભણે નરસૈયો' (૧૯૭૭) એ એમનાં મૌલિક ત્રિઅંકી નાટકો છે. 'કંકણ' (૧૯૬૮) અને 'અલ્લડ છોકરી' (૧૯૭૧) પોતાની જ નવલકથાઓ અનુક્રમે 'ફકીરો' અને 'અલ્લડ છોકરી'નાં નાટ્યરૂપાંતર છે. 'ચાંદો શેશામળો ?' (૧૯૬૦), 'સપનાના સાથી' (૧૯૬૭) અને 'કાનન' એ પશ્ચિમની નાટ્યકૃતિઓનાં રૂપાંતર છે. 'સ્વપ્ન' (૧૯૭૮) શ્રી અરવિંદની એક વાર્તા પરથી રૂપાંતરિત નાટક છે.

MA PARIKI,

‘વાર્તાકિલ્લોલ’- ભા. ૧, ૨ (૧૯૭૨, ૧૯૭૩), ‘બાલકિલ્લોલ’-ભા. ૧-૧૦ (૧૯૭૨), ‘ઋષિકુળની કથાઓ’-ભા. ૧-૪ (૧૯૭૩), ‘દેવનો દીઘેલ’ ભા. ૧-૫ (૧૯૭૫), ‘મહાભારત’ કિશોરકથા’ (૧૯૭૬), ‘રામાયણ કિશોરકથા’ (૧૯૮૦), ‘શ્રી કૃષ્ણ કિશોરકથા’ (૧૯૮૦), ‘સત્યયુગની કથાઓ’- ભા. ૧-૫ (૧૯૮૧) એ એમના બાળ-કિશોરસાહિત્યના ગ્રંથો છે. ‘અલપઝલપ’ (૧૯૭૩) એમની બાળપણ-કિશોરજીવનની આત્મકથા છે. ‘પન્નાલાલની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’ (૧૯૫૮), ‘પન્નાલાલનો વાર્તાવૈભવ’ (૧૯૬૩), ‘વીણેલી નવલિકાઓ’ (૧૯૭૩), ‘પૂર્ણયોગનું આચમન’ (૧૯૭૮), ‘લોકગુંજન’ (૧૯૮૪) એ એમના સંપાદનગ્રંથો છે. ‘અલકમલક’ (૧૯૮૬), ‘સર્જનની સુવર્ણ સ્મરણિકા’ (૧૯૮૬) એમના અન્ય પ્રકીર્ણ ગ્રંથો.

વળામણાં (૧૯૪૦) : પન્નાલાલની આરંભકાળની એક નોંધપાત્ર લઘુનવલ, જાનપદી જીવનની, નાનકડા ફલકની, પણ વિલક્ષણ કથા એમાં રજૂ થઈ છે. જમના સુથારણની અબુધ કલંકિતા દીકરી ઝમકુના લગ્નજીવનની વિચ્છિન્નતા આ કથાને ગતિ આપતું તત્વ છે; પણ પન્નાલાલે એ નિમિત્તે ખાસ તો મનોર મુખીના હૃદયપરિવર્તનની કથા કેન્દ્રમાં આણી છે. અસહાય ઝમકુને મનોર મુખી સિફતથી પોતાના કબજામાં લઈ અમદાવાદમાં ક્યાંક વેચી નાખવા નીકળે છે, પણ નીકળતી વેળાએ ઝમકુના નિર્દોષ નમણા ચહેરામાં તેમને પોતાની મૃત પુત્રી નાથીની મુખરેખાઓ એકાએક પ્રત્યક્ષ થઈ ઉઠે છે ને એ સાથે અંતરમાં ઊંડે ઊંડે અપરાધબોધની લાગણીથી તેઓ અસ્વસ્થ બની જાય છે. પ્રપંચમાં રાચતા મુખીનું અંતર ઝમકુની સરળ નિર્વ્યાજ લાગણીથી ધીમે ધીમે પીગળતું જાય છે. અંતે તેમનામાં પિતૃત્વની લાગણી જન્મે છે અને ઝમકુનાં તેની જ જ્ઞાતિના મૂરતિયા મોતી જોડે લગ્ન કરાવી તેને હેતથી વળાવે છે. તરુણ ઝમકુના ભીતરમાં ઊઠતી શિશુસહજ ઝંખનાઓ અને લાગણીઓનું આલેખન કરવામાં તેમ જ મુખીના ભીતરી સંઘર્ષને માર્મિક રીતે ઉપસાવવામાં સર્જકે પ્રશસ્ય સૂઝ દાખવી છે. ગ્રામજીવનનું સાચકલું વાસ્તવલક્ષી ચિત્રણ, પ્રકૃતિનો જીવંત પરિવેશ, ગૌણ પાત્રોની પણ બળવાન રેખાઓ, લોકબોલીના રૂઢપ્રયોગોથી સચોટતા સાધતી કથનરીતિ અને સુરેખ રચાઈ આવેલી આકૃતિ આ લઘુનવલને આગવું મૂલ્ય અર્પે છે.

મળેલા જીવ (૧૯૪૧) : પન્નાલાલ પટેલની સીમાસ્તંભ નવલકથા. ઈંડરિયા પ્રદેશના જોગીપરા અને ઉઘડિયા ગામાનાં પટેલ કાનજી અને ધાંચજી જીવીની આ કરુણાન્ત પ્રેમકથામાં ‘એક પા લોહીના કોગળા અને બીજી પા પ્રીતના ધૂંટડા’ છે. જ્ઞાતિભેદ અને મોટાભાઈના કુટુંબની સોંપાયેલી જવાબદારીને કારણે કાનજી જીવીને અન્યત્ર પરણાવી વિચ્છેદ રચે છે. પોતાના વહેમી પતિથી વાજ આવી જીવી આપઘાત કરવા રોટલે વખ મેળવે છે ખરી, પરંતુ અક્સમાતે એ રોટલો પતિથી ખવાઈ જતાં અને પતિ મરી જતાં જીવી ગાંડી બની જાય છે. છેલ્લે આવી સર્વનાશ પામેલી જીવીને કાનજી પોતાના જીવનમાં સંઘરે છે. ગ્રામીણ વસ્તવમાં શુદ્ધ તળપદાં પરિબળો વચ્ચે વસ્તુવેગ અને

મનોવિશ્લેષણની દ્વિવિધ ભૂમિકાએ સમગ્ર સંસારના પર્યારૂપ ધબકતો આ સ્થાનિક લોકસંસાર લેખકનો પોતીકો છે. સુન્દરમે સાચું કહ્યું છે : ‘અત્યારે આ કથા જેવી છે તેવી પણ હિન્દના કોઈ પણ સાહિત્યમાં અને થોડા સંકોચ સાથે દુનિયાના સાહિત્યમાં પણ ગુજરાતી કળાનું પ્રતિનિધિત્વ ધારી શકે તેવી બની છે.’

માનવીની ભવાઈ (૧૯૪૭) : પન્નાલાલ પટેલની સીમાસ્તંભ નવલકથા. એમાં, પહેલીવાર તળપદા ગ્રામજીવનની વાસ્તવિકતાનો સાહિત્યિક આલેખ મળે છે. ગુજરાતના ઇશાનિયા ખૂણાના ગ્રામપ્રદેશનાં ઉત્સવો અને રીતરિવાજો, કથાઓ અને ગીતો, બોલી અને લહેકાઓ વચ્ચે તેમ જ છપ્પનિયા કાળની વચ્ચે મુકાયેલું કથાવસ્તુ કાળુ-રાજુના પ્રેમ કરતાં ઝાઝું તો એમની પ્રેમયાતનાનું છે. આ યાતનાને ગ્રામવાસીઓની બૃહદ્ યાતનાના સંદર્ભમાં અહીં તોળેલી છે. હૈયાની અને પેટની ભૂંડી ભૂખને અનેક સ્તરે ઉઘાડતી આ નવલકથાને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય:કુલ સાડત્રીસ પ્રકરણો પૈકી પહેલાં ચૌદ પ્રકરણો કાળુનો જન્મ, બાળપણમાં એનો રાજુ સાથે થતો અને માલી ડોશીને કારણે તૂટતો વિવાહ, એમનાં અન્યત્ર થતાં લગ્ન વગેરેને વર્ણવે છે; પછઈના દશ પ્રકરણો બે ભૂખ્યાં હૈયાંની વેદનાને, એમના એકબીજા તરફના આકર્ષણને, એમના ઈર્ષ્યા અને ભયના જગતને પ્રગટાવે છે; છેલ્લાં બાકી રહેલા પ્રકરણો બે ભૂખ્યાં હૈયાંની વેદનાને, એમના એકબીજા તરફના આકર્ષણને, એમના ઈર્ષ્યા અને ભયના જગતને પ્રગટાવે છે; છેલ્લાં બાકી રહેલાં પ્રકરણો ભયંકર દુકાળ, ગ્રામજનો માટેનો કાળુનો સંઘર્ષ, નજીકના નગરમાં સ્થળાંતર, મૂલ્યનાશની અને વેઠની જિંદગી અને અંતે પાંદડાંવિહોણા વડ નીચે, પહેલી ઝડી વચ્ચે કાળુરાજુનું ઉત્કટ મિલન વગેરેને નિરૂપે છે. ‘ભૂખી ભુતાવળ’ જેવા પ્રકરણમાં પન્નાલાલનું આલેખન મહાકાવ્યની કક્ષાએ પહોંચતું અનુભવાય છે. બાવાની લંગોટી અંગેની લોકવાર્તા, લોકગીતો અને લગ્નગીતોનો સંદર્ભ, દિવાળીટાણે ગાય રમાડવાનો ચાલ, ઋતુઋતુનાં બદલાતાં દ્રશ્યો, ‘પરથમીનો પોઠી’ તરીકે ચીતરાયેલો ખેડૂત-આ સર્વ પ્રાદેશિક લોકસંપત્તિનો અહીં સર્જનાત્મક વિનિયોગ છે. ક્યારેક તળપદી બોલી વચ્ચે પ્રવેશતા મોંભરા સંસ્કૃત શબ્દો તેમ જ રાજુની સરખામણીમાં ક્યારેક અલ્પાંશે પ્રાકૃત બનતું કાળુનું પાત્ર કઠે છે, છતાં ગુજરાતી ભાષાનો અને પન્નાલાલની પ્રતિભાનો આ ઉત્તમ ઉન્મેષ છે.

સુખદુઃખનાં સાથી (૧૯૪૦) : પન્નાલાલ પટેલનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ. એમની સર્જકશક્તિના વધુ લાક્ષણિક ઉન્મેષો અહીં તળગામડાનાં દીનદીન લોકોની કથા આલેખતી વાર્તાઓ 'રેશમડી', 'ઘણીનું નાક', 'ઘડાતો તલાટી', 'દાણીનું ઘડિયાળ', 'સુખદુઃખના સાથી' વગેરેમાં જોવા મળે છે. આ પ્રકારની વાર્તાઓમાં વિશેષપણે લગ્નજીવનની ગૂંચો, કૌટુંબિક વેરઝેર, વહેમ અને અંધશ્રદ્ધા જેવાં અનિષ્ટોમાંથી જન્મતી વિષમતા તથા ગ્રામીણસમાજની રંક દશા અને પરવશતા જેવી પરિસ્થિતિ વગેરેનું આલેખન થયું છે. સરળ શિષ્ટ બાનીમાં યથાવકાશ લોકબોલીનાં તત્વોને સાંકળીને વાર્તાકથનની વિશિષ્ટ શૈલી વિકસાવવામાં તેમ જ પાત્રોનાં ભીતરી વૃત્તિ-વલણો છતાં કરવામાં અને લાગણીઓને વળ આપી તીવ્રતા સાધવામાં એમણે ઊંડી સૂઝ બતાવી છે. સંગ્રહમાં શહેરના શ્રીમંત અને મધ્યમ વર્ગના લગ્ન જીવનને વિષય કરતી કેટલીક વાર્તાઓ પણ છે.

કૃતિ પરીચય

“કરણઘેલો”-ગુજરાતીભાષા ની પ્રથમ નવલકથા

૧૮૬૬માં લેખક નંદશંકર તુળજાશંકર મહેતાની ગુજરાતની પહેલી ગણનાપાત્ર નવલકથા. કથાવસ્તુ ઐતિહાસિક હોવા છતાં એમાં સમકાલીન રંગો પણ સારી પેઠે પૂરેલા છે. લેખકે વોલ્ટર સ્કોટ જેવાની કૃતિથી પ્રેરાઈ આ કથા લખી છે. ઘટનાનિરૂપણ, એની ગૂંથણીની રીતિ, વર્ણનો તથા પાત્રનિરૂપણ પાશ્ચાત્ય નવલકથાની પરંપરા અનુસાર છે.

પાટણનો રાજા કરણ વાઘેલા એના પ્રધાન માધવની પત્ની રૂપસુંદરીને જોઈ એની પર મુગ્ધ થાય છે અને માધવને કોઈ બહાને પરગામ મોકલી એના ઘર પર હલ્લો કરીને રૂપસુંદરીનું હરણ કરે છે. એમાં માધવનો ભાઈ કેશવ લડતાં માર્યો જાય છે અને કેશવની પત્ની ગુણસુંદરી સતી થાય છે. સતી થતી વખતે તે કરણને શાપ આપે છે કે એનો સર્વનાશ થશે. માધવ એનું વેર લેવા દિલ્હીના સુલતાન અલાઉદ્દીન ખિલજીને પાટણ પર ચઢાઈ કરવા પ્રેરે છે. કરણ પાટણ છોડીને ભાગે છે. અલાઉદ્દીન એની પત્નીને લઈ જાય છે. પાછળથી એની પત્ની એની છોકરીને પણ તેડાવે છે. કરણનું અપમૃત્યુ થાય છે. આ ઐતિહાસિક ઘટનાઓમાં લેખકે સમકાલીન વાતાવરણને વણ્યું છે અને પ્રસંગો અને પાત્રોનું ઉમેરણ કર્યું છે. એ પ્રથમ નવલકથા હોવાથી એમાં થોડી કચાશ છે. છતાં પ્રસંગવર્ણન તથા પાત્રનિરૂપણમાં લેખકની વૈયક્તિક શક્તિઓ દેખાય છે. આ નવલકથા લખવાનો હેતુ 'વ્યભિચારની હાર અને મગરૂબીનો માર, પાપનો ક્ષય અને ધર્મનો જય' આલેખવાનો છે. એમાં એમને થોડેવત્તે અંશે સફળતા મળી

છે એમ કહી શકાય. ગુજરાતી ગદ્ય કથન અને વર્ણનમાં અહીં ઘડાતું જાય છે. નવલકથાલેખનના પ્રથમ પ્રયાસ તરીકે એનું સાહિત્ય ઇતિહાસમાં સ્થાન છે.

“કરણઘેલો” હોય તેમણે રચેલી એક માત્ર કૃતિ છે ગુજરાતી સાહિત્યની એ પ્રથમ મૌલિક ઐતિહાસિક નવલકથા છે ઇ.સ 1866 માં તે રચાઈ હતી આ નવલકથા રચવા માટે તે વખતના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર રસેલ સાહેબની પ્રેરણા મળી હતી અંગ્રેજ નવલકથાકાર સર વોલ્ટર્સ સ્કોટની કૃતિઓ થી તેની ઉપર અસર છે કારણ કિલો નવલકથાનું વસ્તુ ગુજરાતના વાઘેલા વંશના છેલ્લા રજપૂત રાજા કરણ વાઘેલા જીવનની આસપાસ ગુંથાયું છે રાજા કર્ણે પોતાના રાજ્યના બ્રાહ્મણ પ્રદાન માધવની પત્ની રૂપસુંદરી ઉપર કુદરતી કરી માધવ ને છેતરી તેને બહારગામ મોકલી દઈશ સિપાઈઓની મદદથી રૂપસુંદરીનું અપહરણ કરી પોતાના મહેલમાં બોલાવી મંગાવી રૂપસુંદરીના બચાવના પ્રતિકારમાં કૈશવ નામનો તેનો દિયર માર્યો ગયો કૈશવની વિધવા પત્ની ગુણસુંદરી પતિ પાછળ સતી થઈ અને સતી થતી વખતે અણહીલપુર પાટણના પતન અને કરણ રાજાનું કમ તેવી સાપવાણી તેને ઉચ્ચારી બહારગામ ગયેલો માધવ જ્યારે પાછો આવે તેને આખી એ ઘટના જાણી ત્યારે રોશે ભરાયેલા માધવે રાજા ઉપર વેર લેવા માટે દિલ્હીના તે સમયના બાદશાહ અલાઉદ્દીન ખીલજીને રૂબરૂ મળીને ગુજરાત ઉપર આક્રમણ કરવા માટે આમંત્રણ આપે બાદશાહ પાટણ ઉપર આક્રમણ કરી જીતી લીધું અને પરાજિત ગવાયેલો રાજા કરણ રણ છોડીને નાસી ગયો તેની પત્ની દેવી તેમજ પુત્રી દેવળદેવી રાજાના હાથે કેદ પકડાયા રાજા કરણ પણ કોઈ અજાણ સૈનિકના હાથે યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામ્યો

આ કથા વેર વસુલાતની કથા બને છે માધવની મંત્રીએ ગુજરાતને ગુલામ બનાવ્યું હિન્દુ પ્રજાને દેવ સ્થાનોએ વિધર્મીઓના હાથે ભ્રષ્ટ બનાવવા માટે જ નિમિત્ત બન્યો પ્રસ્તાવનામાં લેખક કહે તેમ મગ રૂબીનો માર વ્યભિચાર નિહાર ધર્મનો જય પાપનો ક્ષય એ આ કલા લેખન પાછળનો ઉદ્દેશ હતો આરંભકાળની આકૃતિ હોવાને લીધે એમાં વસ્તુ સંકલન નાની ચરિત્ર નિરૂપણની વર્ણની સંવાદ કરવાની ઘણી મર્યાદાઓ છે નર્મયુગના ગદ્યનો અભ્યાસ કરવા માટે પણ કરણ ઘેલોનું ઐતિહાસિક મહત્વ છે

ભારતમાં અંગ્રેજોની સાથે અંગ્રેજી સાહિત્ય પણ આવ્યું આપણે ત્યાં જઈ સ્વરૂપો ખેડા જ નહોતા એના સંપર્કમાં આપણે સર્જકો આવ્યા પરિણામ સ્વરૂપે ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આપણને જે નવા સ્વરૂપો મળ્યા એમાં નવલકથા પણ છે ગુજરાતીમાં નવલકથાનો આરંભ થાય એ પહેલાં ૧૮૫૬માં બાબા પદમજીએ યમુના પર્યટન નામે મરાઠી ભાષાની પ્રથમ નવલકથા

આપી એમ જ આપણી પહેલી પ્યારી ચાંદ મિત્રએ પણ “આલાલેરઘરેદુલાર” શીર્ષકથી ઇ.સ ૧૮૫૭ માં પ્રથમ બંગાળી નવલકથા રચી.

ગુજરાતી નવલકથા ઇતિહાસમાં અધિકાર પૂર્વક પ્રથમ સ્થાને બિરાજતીકરણ ઘેલો ઇ.સ 1866 માં ગુજરાતનો છેલ્લો રાજપૂત રાજા પેટા શીર્ષકથી આવી જેને લેખકે એક વાર્તા જ કહી ઓળખાવી પોતાના પ્રાંતના માજી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર રસેલ સાહેબના સૂચનથી વોલ્ટર્સ કોર્ટની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ જેવી ગુજરાતીમાં નવલકથા ઉતારવાનું બીડું નંદશંકર તુલજાશંકર મહેતા અને આપણને ગુજરાતી કહી શકાય તેવી નવલકથા મળે ગુજરાતમાં વાર્તા કે વાર્તા નામે થોડી કૃતિઓ આ પહેલા આવી ચૂકી હતી ફ્રેન્ચ લેખકની કૃતિ પરથી અનુવાદિત હિન્દુસ્તાન વચ્ચેનું એક ઝુંપડું નામે કહેવાથી નવલકથા પણ મળી ચૂકી હતી પણ જેને ખરા અર્થમાં નવલકથા કહી શકાય તેવી ગુજરાતી પ્રથમ રચના તો કરણ ઘેલો જ છે.

કથાવસ્તુ ઐતિહાસિક છે અણહીલપુર પાટણની ભૂમિ પર આકાર આરતી ગુજરાતની આ છેલ્લા રાજપૂત રાજા કરણ વાઘેલાની સમૃદ્ધિ શક્તિ અને પ્રકૃતિની સાથે તેના પતનની કથા ને વિશે તરીકે સ્વીકારતી આ નવલકથા પ્રથમ હોવાને કારણે આજના સમયે થોડી કયાશ વાળી લાગે પણ ભાષા હજુ પૂરી ઘડાઈ ન હતી અને ગતિ હજુ ખાસુ ન હતું એવા આરંભિક કાળે આ પ્રકારનું સાહસ અભિનંદનને પાત્ર જ બની રહે કથા ને ખોલવાની વસ્તુને વિકસાવવાની ને પાત્રને લાલ લડાવવાની સાથે ટાંચા ગદ્યમાં વર્ણનકલાનો કચ્છ કાઢવાનો કબૂત આ સર્જકમાં છે શીર્ષક વગરના પ્રકરણોનો પ્રારંભ આપણને નવાપાત્ર પ્રદેશ કે પ્રવેશોને અનુભવ કરાવતા વિષયાંતર કરતા લાગે પણ પ્રકરણ મધ્ય એનું અનુસંધાન આગળના કથા વસ્તુ સાથે જોડાતું પ્રકરણ સંયોજન વસ્તુ સંયોજનની શુંખલા રચે ને એમ કથા કહેવાની આવડત વાચકમાં જિજ્ઞાસા રસ જગાવતી કુતુહલને પૂછતી સ્વરૂપે ભોગે રસિક સામગ્રી જરૂર બની રહે

નવલકથામાં જે સમય પસંદ કરવામાં આવ્યો છે ઇ.સ ૧૨૯૬ થી ૧૩૧૨ નો એટલે કે લગભગ 16 વર્ષનો છે અણહીલપુરની ભવ્યતાથી આરંભ હતી તથા એના પતન સાથે વીરમે છે એટલે કે એનો પ્રધાન રસ કડુણ કહી શકાય પરંતુ કડુણને અતિક્રમી જતો વીર શોર્ય અને એ નિમિત્તે આવતા રૌદ્ર અને વિભતસ વધુ બન્યા છે સહાય કેવા શુંગાર ભાવને પોષક બનતો સંયમીત અને મર્યાદિત છે પણ ભૂતપ્રેત ચમત્કારો અને આકાશવાણી જેવા પ્રસંગોમાં અદભુત અસરકારક બને છે હાસ્ય લગભગ નથી.

“કરણઘેલો” શીર્ષક પાત્ર કેન્દ્રી આથી કરણ વાઘેલા ની વૃત્તિ પ્રવૃત્તિ અને પતન ના ઇતિહાસને મુખ્યત્વે વફાદાર રહેતા સર્જકે કથા અને રસિક બનાવવા આવશ્યક એવી પૂરક કાલ્પનિક સામગ્રી જરૂર ઉમેરી છે અને એ નિમિત્તે તત્કાલીન સમય અને સમાજનું ઠીક ઠીક ચિત્ર ઉપસાવ્યું છે એ વખતે લોકોની રીત વાત કેવી હતી તેઓના વિચાર કથા પ્રકારના હતા ગુજરાતના રાજપુત રાજા અને દિલ્હીના મુસલમાન પાસસાની રાજનીતિ વગેરે કેવી હતી? રાજપુતોના પુરુષો અને સ્ત્રીઓનું પુરાતન તથા જાત અને ગુલામ અભિમાન કેટલું હતું મુસલમાનોનો કેટલો જુસ્સો ધરમાર્ગપણું તથા હિન્દુઓ ઉપર અને તેઓના ધર્મ ઉપર કેટલો દ્રેસ હતો એ વગેરે બીજી કેટલી હકીકતોનું જેમ બને તેમ ખરેખર ચિત્ર બતાવી આપવું એ જ આ પુસ્તકનો હેતુ છે. એવું પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં જ નોંધતા સર્જકે નવલકથામાં આવતી ભૂતપ્રેત ની ઘટનાઓમાં લેખકનું સમર્થન નથી એવી સ્પષ્ટતા પણ ત્યાં જ કરી દે છે તે વખતે તેઓ ઉપર લોકોને ઘણો ભરોસો હતો અને એવી મતલબી દંત કથાઓ હજી પણ આ પ્રાંતમાં ચાલે છે તે માત્ર જણાવી એ હેતુ એ પાછળનો છે ગુજરાતી ભાષાની આ પહેલી જ નવલકથા હોવાને કારણે તેમાં ખામીઓ હોવાનું સ્વયં સર્જકે જ નિખાલસતાથી સ્વીકાર્યું છે.

કરણ દ્વારા અપહત્ય થતી રૂપસુંદરી ને બચાવવા કટિબદ્ધ દિયાર કેશવનો બલિદાનને એને કારણે સતિ થતી કેશવની પત્ની ગુણસુંદરી તત્કાલીન સમાજ વ્યવસ્થા માન્યતા ને માનસિકતાને ચિતરે છે તો નગર ચરિયા માટે નીકળેલા કરણને રાત્રે જોવા મળતા પ્રેત કર્ણના માસીના દીકરા હરપાલને રાત્રે દેખાતી યુડેલ ને વંતરીઓ ફૂલરાણીને વળગતો બાબરો ભૂત ને તેને વશમાં કરતો હરપાલ જીવનથી કંટાળીને અંતે આપઘાત કરવા જતા કરણને સંભાળતી આકાશવાણીને ભીમદેવ દેવળદેવીને રાત્રે રડતી સંભળાતી સ્ત્રીઓનું વિધાતા નું રૂપ અગોચર વિશ્વ લોક માનસના ઘર કરી ગયેલી જળ માન્યતાઓનું સમાજ દર્શન છે આ સમાજ દર્શન અદ્ભુત રસને પહોંચતું કથાને પ્રેરક બળ પૂરું પાડતું ભાવક ના જિજ્ઞાસા કુતુહલ જગાવતું અતારંગિક છતાં રસિક બની શક્યું છે

આરંભમાં કરણભર યુવાન છે 30 વર્ષનો છે કસાયેલા અંગ વાળા આ નાયકને સ્વભાવે ઉતાવળો અને વાંસનીક આલેખતા લેખકે તેની નિયમિત ધર્મ નીતિ અને રાજ્ય સંબંધિત શાસ્ત્રોતક વાતો સાંભળાતો પણ દર્શાવ્યો છે. દશેરાના દિવસે નીકળેલી સવારીમાં સૌ નગરજનોનું માથું નમાવતો કરણ નમ્ર પણ જણાય છે એની રાત્રી નગર ચરિયામાં નગરજનોના સુખ ડોંકાય છે રાત્રે સમસાનમાં જોવા મળતી ડાકણો મંત્રીઓની ડરામણા વિધાનો પછી પણ હિંમતથી તે પોતાની ઓળખ આપતો તે વીર ક્ષત્રિય પણ છે એ અતૃપ્ત સ્ત્રીઓના મોક્ષનો માર્ગ જાણી નારાયણ બળી કરાવવા વચન આપતો તે પ્રજા વત્સલ પણ છે પણ માધવ ની પત્ની

રૂપસુંધરીને જોતા સુદભુત ખોઈ બેસતો ને એના છૂંદણા માટે આખું ગુજરાત આપી દેવા વિચારતો તે કામી પણ છે બ્રાહ્મણોને મુખ્ય હજુ ગઈકાલે જ રાજધર્મ સમજી લો ને રાત્રે હજુ ભૂત પ્રેત થી બાયડીઓથી બહુ સાંભળીને ચાલવું થી ચેતાયેલો તે રૂપસુંધરીને જોતાં જ બધું ભૂલી જાય છે એ કરણના કર્મની કઠણાઈ છે લેખકે બ્રાહ્મણો અને ભૂત પ્રેત દ્વારા આવનારી આપત્તિઓની ભૂમિકા રચી છે

બળજબરીથી રૂપસુંદરીનું હરણ રોકતા હણાયેલા કેશવ અને સતી થેલી કેશો પત્નીથી વ્યક્તિત્વ કરને પશ્ચાતાપ કરતો પ્રાયશ્ચિત માટે દાન દક્ષિણા કરતો અને મનની શાંતિ માટે યાત્રાએ જતો દર્શાવતા લેખકે માધવ ચીંધ્યા મુસ્લિમ સરહદે આવ્યા ના સમાચાર સાંભળતા જ તેને પ્રાણ વાન બનાવે છે ક્ષત્રિય લોહી વેગવાન બને છે તેની ભાષામાં શૂરવીરને શોભે તેવી ચમક છે ક્ષત્રિય ને શોભે તેવી ધાર છે મુસ્લિમ લશ્કરના સરદાર અને અલાઉદીનના ભાઈ અલગ દ્વારા રાજા અને રાજ્ય વિશે માધવ ને પૂછાયેલા પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે થતું કરણનું આલેખન પણ વિરક્ષત્રી અને શોભે તેવું છે વેરી હોવા છતાં પણ માધવ ના મુખે મુકાયેલા કરણ નું બલિષ્ઠ વ્યક્તિત્વ પ્રભાવત છે તો તેની ઉતાવળી અને અહંકારી માનસિકતા છબી ઉત્સાવે એવું પણ છે મોતનો ડર એને નથી સૈનિકોને યુદ્ધની શિસ્ત શીખવતો તે પાળે પણ છે ઘાયલ રાજાને ઝડપી સાંઢણી ઉપર બેસાડી ગુજરાતની હદ બહાર મોકલી આપતા હરપાળ પછી તે કરણનું સૈન્ય કપાઈ મૂકે છે પુરા નવ વર્ષ પછી દેખાતો કરણ બાગલ લાડ શહેરના રાજાને આશરે બદલા ની ભાવનાથી પુત્રી દેવળદેવી સાથે સમય વિતાવે છે હજુ એ જ્ઞાતિ ગૌરવ તો એટલું જ છે કે આશરે થવા છતાં દેવગઢના રાજા ભીમદેવના પુત્ર શંકરદેવ માટે દેવળ દેવીને વરવાનું આવેલું માંગુ માત્ર મરાઠા હોવાને કારણે જ ટુકડાવે છે ત્યારે પણ તેનામાં ઉકળતું રજપૂત લોહી તેના સામર્થ્યનો પરિચાયક બને છે તેનું હુંકાળ તેની ભાષામાં પ્રગટે છે બધું જ લૂંટાઈ ગયા ના નવ વર્ષ પછી પણ તેને ક્ષાત્રા તેજ ઝાંખું નથી પડ્યું પુત્રીને અનહદ યાહતો તેના અમૂલ્ય રતન માનતો છતાં મરાઠા કે મુસલમાનના હાથમાં જતા પહેલા તેને મારી નાખવાનો પણ વિચાર કરતો તે તત્કાલીન સમાજનો પ્રતિનિધિ છે રાણી કૌઆ દેવી હાલ પાદસાના જનાનખાનામાં છે પાદસાની પ્રિય બેગમ છે એની અરજે પાછા એ મલકે ફાકુરને દેવળદેવીને જીવતી દિલ્હી જઈ જવા આવવાનો મોકલ્યો છે કરણ ને તેનું આ સામર્થ્ય રાજ્ય પાછું મળવાની લાલ જ તે પુત્રીની અ સુરક્ષા જેવી બાબતોનો સ્મરણ કરાવી પ્રેમથી દેવળદેવી આપવાનો પ્રસ્તાવ મૂકતો કાપુર જરૂર પડે બળાત્કાર એ ઉપાડી જવાની પણ ધમકી બતાવે છે ત્યારે પણ એને સ્પષ્ટ ના કહેતો પોતાના પ્રાણ અર્પણ કરવા તૈયાર થતો તે પુત્રીનો પ્રાણ લેવા પણ તૈયાર દાખવતો તે ક્ષત્રિય વટ જાળવી સ્પષ્ટ ભણે છે પુત્રીને બચાવવા જતો કેટલાક રાજાઓને પત્ર લખી પાઠશાળા સામે યુદ્ધમાં મદદ એ બોલાવતો ને અંતે મુસ્લિમોના હાથમાં જતી પુત્રીને

બચાવવા જ તે શંકરદેવને પરણવાનો નિર્ણય કરે છે યુદ્ધમાં પરાજિત થવાની પૂરી શક્યતા પછી દેહ ત્યાગનો નિર્ણય લેતો તે આકાશવાણીથી અટકે તો છે પણ અંતે મુસ્લિમોથી પરાજિત થતાં પુત્રીનું હરણ થઈ પાઠશાના પુત્રને વાર્તા તે દુઃખી દુઃખી થઈ સંસારને દગલ બાદ સ્વજનોને સ્વાર્થી અને પ્રેમને ફોગટ ગણતો મોઢેરાના કુંડમાં મરવા ઝંપલાવે છે એક યાત્રી બ્રાહ્મણ દ્વારા તેને બચાવી તો લેવાય છે પણ બૈરા છોકરાઓને જુજા અને સુખને ક્ષણ ભંગુર માનતો થયેલો તે અંતે પરમશક્તિ નો સામર્થ્ય સ્વીકારી દેવગઢના રાજા શંકરદેવના સૈન્યના અજાણે રાજપુત તરીકે ભળી મુસ્લિમ સૈન્ય સામે લડતા લડતા વીર મૃત્યુને વળે છે નવલકથાનો અંત કરુણ બને છે સમગ્ર નવલકથામાં માધવ ની પત્નીનો બળાત્કાર હરણ જેવી અપવાદરૂપ એક ઘટનાને બાદ કરતા નાયકને છાજે એવું કરણનો પાત્ર ચરિત્ર અને બંધ બેસે તેવું છે સંસ્કૃત નાટકોના નાયક ની વિભાવના અહીં કરણના પાત્રને ઠીક ઠીક બંધ બેસતી આવે છે એ વીર છે પણ ધીર નથી પ્રજા વત્સલ છે એનું પાછું ક્ષત્રિય રાજા ની ઓળખ ને ચિરંજીવી રાખે છે.

આ નવલકથાનો લોકમાન્ય પ્રબળ પ્રભાવ પડેલો કરણના જીવનને લોક નાટકો ભવાઈના વિશ્વમાં વણી લઈને એને જીવંત રાખ્યો ઉત્તર ગુજરાતમાં આજે પણ શેરી નાટકો ભવાઈના બેસો એ રજૂ થાય છે યાદ રહે પુસ્તક પ્રકાશના બે વર્ષ બાદ મુંબઈના પારસી થિયેટર ઓફ બોમ્બે તે પરથી ગુજરાતના છેલ્લા રાજા કરણઘેલો નામે નાટક રજૂ કર્યું રસિક વાત એ છે કે ઇ.સ.1924 માં આ નવલકથા પરથી શ્રીનાથ પટનાકરે કરણઘેલો નામે જ મુંગી ફિલ્મ બનાવી હતી કથા વસ્તુની રસીકતા અને પ્રભક્તા એ જ અનુવાદકોને પણ આકર્ષાયા હતા મરાઠી ભાષાની સામાયિક વિવિધ જણાન વિસ્તારમાં એ ધારાવાહિક રૂપે પ્રગટ થઈ તો અંગ્રેજી ભાષામાં તુલસી વતન અને અબાન મુખર્જી એનો અનુવાદ **Gujrat Last Rajput King-KARAN GHELO** નામે કર્યો. યાદ રહી ગુજરાતી સાહિત્યમાં કરણ વાઘેલાના જીવન અને સમયને લઈને કરણઘેલો પછી ધૂમકેતુ પાસેથી “રાયકરણ ઘેલો” અને કનૈયાલાલ મુનશાયથી પાસેથી “ભગ્નપાદુકા” જેવી નવલકથાઓ પણ સર્જાઈ.

“કરણઘેલો” ગુજરાતી નવલકથાનો આરંભ બિંદુ છે તે ગુજરાતના છેલ્લા રાજપૂત રાજાનો ઇતિહાસ તો સાચવે જ છે નવલકથા સ્વરૂપની દિશા પણ ઉઘાડે છે માટે અવિસ્મરણીય છે.

સરસ્વતીચંદ્ર

કુલચાર ભાગની મહાનવલ ૧.બુદ્ધીધનનો કારભાર ૨.ગુણસુંદરીનું કુટુંબ જીવન ,૩.રત્નનગરીનું રાજ્યતંત્ર,૪.સરસ્વતીચંદ્રનું મનોરાજ્ય

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીને એકમાત્ર નવલકથા એમાં એમની પરણિત પ્રજ્ઞા અને પ્રતિભાનો સારસ્વ ઉતર્યું છે આ કૃતિ બે હજાર પૃષ્ઠમાં પથરાયેલી અને ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલી છે એનો પહેલો ભાગ ઈસવીસન ૧૮૮૭માં અને ચોથો ભાગ ૧૯૦૧ માં પ્રગટ્યો હતો એ રીતે ગુજરાતી સાહિત્યમાં જેને પંડિત યુક્ત તરીકે અને સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં સંક્રાંતિ કાળ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે એ આ કાળની કૃતિ છે એ યુગના યથાર્થ અને ઇષ્ટ ચિત્ર આલેખકીને પ્રાચીન પૂર્વ અર્વાચીન પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સંપર્કમાં મુકાઈને કર્તવ્ય મૂઠ બનેલા સમાજને માર્ગદર્શન કરાવો એ સરસ્વતીચંદ્રાકાર ને ઉદ્દિષ્ટ હતું એથી એમની દ્રષ્ટિએ સંસ્કૃતિ ત્રિવેણીના સંગમ અને સંઘર્ષની પ્રભાવિત રાજ્ય ગૃહ ધર્મ સમાજ જીવનના સર્વ ક્ષેત્રોમાં વ્યાપક અને સૂક્ષ્મ રીતે આવરી લે છે અને એના ગ્રાહ્ય તથા ત્યાં જ અંશનો વિવેક દ્રષ્ટિથી સૂચન કરે છે આથી વેચીકોએ સરસ્વતીચંદ્ર માટે મહાનવલ પુરાણ સકલકથા જેવી સંજ્ઞાઓ યોજી છે અને ગોવર્ધનરામ ને પ્રબોધ મૂર્તિ કહીને ઓળખાવ્યા છે

ગુજરાતી ભાષામાં સરસ્વતીચંદ્ર ની પહેલાની નવલકથા તરીકે ઓળખાવાયેલી કેટલીક કૃતિઓ પ્રગટ થઈ હતી ખરી દેશી રાજ્યની સ્થિતિ અને અંગ્રેજી શાસન લગ્ન અને દાંપત્યજીવન સ્ત્રીઓની અવદશા જેવા સરસ્વતીચંદ્રમાં જેવા મળતા વસ્તુ સામગ્રીના અંશો કે પાત્રનું યથાગુંથણ નામ જેવા લક્ષણો પૂર્વ પ્રકાશિત આ કૃતિઓમાં જેવા મળે છે ખરા પરંતુ નવલકથાના સ્વરૂપ અને વસ્તુની માવજતને જોતા આકૃતિઓ સરસ્વતીચંદ્ર ની નજીક પણ જઈ શકે એમ નથી એ રીતે ગુજરાતી ભાષામાં સરસ્વતીચંદ્ર પૂર્વ અને અનન્વય નવલકથા બની રહે છે એટલું જ નહીં સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યમાં પણ નવલકથાનો આટલો સમર્થ પ્રારંભ બીજી કોઈપણ ભાષામાં થયેલો નથી

સમગ્ર કથાનું શીર્ષક જેના પરથી અપાયું છે તે સરસ્વતીચંદ્ર એનો નાયક છે અને કથાનો મુખ્ય સૂત્ર છે સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ સુંદરી ની પ્રેમ કથા કથાના ઉદ્ધરણને અનુસરીને એ સૂત્રની સાથે બીજા અનેક કથા સૂત્ર આવે છે કારણે કથાના જુદા જુદા ભાગમાં જુદા જુદા પાત્રો અને તેને લગતું કથા ના કાગળ આવે છે એ રીતે દરેક ભાગના શિક્ષકો પણ બદલાય છે અને કૃતિ પ્રેમ કથા જ ન રહેતા સંસ્કૃતિ કથા બને છે

આ સંસ્કૃતિ કથા એક રીતે વિદ્યાર્થીમાંથી અનુભવવાથી બનેલા સરસ્વતીચંદ્ર અનુભવ કથા બને છે કેમકે પિતાના કટો વચનો સાંભળીને કુમુદના ભાવી અંગે તીર્થ સરસ્વતીચંદ્ર ગૃહ ત્યા કરે છે લેખકે કથામાં પછીથી એવો નિર્દેશ પણ કરેલો છે કે એના પ્રકૃતિગત વૈરાગ્ય ભાવને આ રીતે ચાલના મળ છે

સરસ્વતીચંદ્ર ના ગૃહત્યાગની સાથે જ આ કથા એક ભ્રમણકથાનું સ્વરૂપ લે છે સરસ્વતીચંદ્ર ની સાથે સાથે કથા પણ ગતિ કરે છે એવી એની નિરૂપણ નીતિ છે એમાં કાળની ગતિને આઘી પાછી કરતા રહીને લેખકે વ્યતિકને વાતને વર્તમાન સાથે ક્યાંક ભૂલથી છે તો ક્યાંક શાંતિ છે સરસ્વતીચંદ્ર સાથે સંપર્કમાં મુકાયેલા કે એની સાથે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સંબંધ ધરાવતા પાત્રો અને એમનું કથાનક પ્રસ્તુત બનતું જાય એવી વસ્તુ સંયોજના છે આ કારણે આ કથા ઘટના બોલતા અને પાત્ર બહુલતા બની છે એમાં ઘટનાઓ વાર્તા રસ ખીલવે છે પહેલા ભાગમાં એ ભરપૂર પ્રમાણમાં છે બીજા અને ચોથા ભાગમાં ઘટના તત્વ અને પરિસ્થિતિમાં રૂપાંતરિત થયેલું જોઈ શકાય છે અલબત્ત એથી એ વાર્તા રસ પહોંચાય છે પરંતુ આખી કથામાં પ્રાધાન્ય પાત્રોનું છે પાત્રાલેખન પાછળ દૃષ્ટિએ ઈશ્વર લીલાનું સદર્ભ ચિત્ર આપવાની છે

બુદ્ધિધનનો કારભાર નામના ભાગ-૧ માં સુવર્ણ પૂર્ણ અતિથિ નામક પ્રકરણથી આરંભાયેલી મહાનવલમાં સરસ્વતીચંદ્ર હનુમાન લક્ષ્મીનંદન શેઠ નો પુત્ર છે જે વિદ્યા પ્રેમી અને વિરાગી છે જેની સગાઈ રત્નનગરીના પ્રધાન વિદ્યા ચતુરીની મોટી દીકરી સાથે થઈ કુમુદ પણ સુંદર શિક્ષિત છે જે સરસ્વતીચંદ્ર ને અપાર ચાહે છે અને મારા ચંદ્ર સંબોધનથી પ્રેમપત્ર પણ લખે છે ત્યારે સરસ્વતીચંદ્ર પણ વાગવદત્તાના ભાવનામય કોમળ હૈયાના હિત સાથે બંધાયો છે પરંતુ અપરમા અને પિતાના કઠણ વચનો વચ્ચે ઘેરાયેલા સરસ્વતીચંદ્ર નો મનવિરાગ્ય તરફ ઘડતું જાય છે તેને મન સ્ત્રી પુરુષોના પુરુષાર્થોની સમાપ્તિ થતી નથી એ ન્યાય સરસ્વતીચંદ્ર લગ્ન ને જન્મ નારુ બંધન ગણાતો હોવા છતાં કુમુદના પ્રથમ મિલનની જ મિલનથી હૃદય હારી જાય છે તેનું મન સ્ત્રીમાં પુરુષના પુરુષાર્થોની સમાપ્તિ થતી નથી. એ ન્યાય સરસ્વતીચંદ્ર લગ્ન ને જન્મનારું બંધન ગણાતો હોવા છતાં કુમુદના પ્રથમ મિલનથી જ હૃદય હારી જાય છે અને કુંદની છબી પોતાના હૃદય ખંડમાં મૂકે છે ત્યાં અપરમાના અભિમાન ભેગુ ભણેલી ઈર્ષા એ સરસ્વતીચંદ્રના પિતાના કાન ભરતા સરસ્વતીચંદ્ર ને વહુ ઘેલો વહુનો ચડાવ્યો ચડે છે કડવા વચન સાંભળવા પડે છે આ કડવા શબ્દોથી આઘાત પામી સરસ્વતીચંદ્રને થાય છે કે પોતે કુમુદ

ને આ ઘરમાં લાવીને સુખી નહીં કરી શકે તેથી તે મિત્ર ચંદ્રકાંતની સમજાવટને નકારી ઘર સંસાર તેજવા તૈયાર થાય છે અને આ વિશ્વમાં કુમુદ ને પોતાને ભૂલી જવા માટે નો પત્ર લખે છે

**શશી જતા પ્રિય રમ્યવિભાવરી થઈ રખે જતી અંધ વિયોગથી,
બિન રૂપે શુભકામન રહે ગ્રહીહર પ્રભાકરના મન માનીતા**

જોકે પોતે કુમુદ ને ભૂલી શકતો નથી તે એક મુદ્દા મને તાગવા રત્નનગરી જવા ઉપડે છે પરંતુ સમુદ્રમાં તોફાન માટે પણ ઘણા દિવસો વીતી જાય છે એ ગાળામાં કુમુદ ના લગ્ન સુવર્ણ પુરના કાર ભારી એવા બુદ્ધિના પુત્ર પરમાધન સાથે થઈ જાય છે ત્યાં જગતનો અનુભવ પામવા મત તો સરસ્વતીચંદ્ર નવીનચંદ્ર નામ ધારણ કરીને ફરતો ફરતો સુવર્ણપુર પહોંચે છે એ બુદ્ધિ ધન અને ત્યાં રોકાય છે અને બંને પ્રેમીઓનું મિલન થાય છે પરંતુ એકબીજા ઉપર હક્ક દાવો રહ્યો ન હોવાથી કઈ બોલી કરી શકતા નથી અહીં સરસ્વતીચંદ્ર જાણે છે કે કુમુદ નો પતિપ્રમાં ધન ટૂંકી બુદ્ધિનો લંપટ છે કુમુદ મંદિર ના ક જોડા વાળા જીવતરથી દુઃખી હોવા છતાં દુનિયા દેખાવે પ્રમાણ ધન મુઝ સ્વામી સાચા નું રટણ કર્યા કરે છે એ કારણે સરસ્વતીચંદ્ર પોતાની કુમુદ ને તરછોડ્યાની ભૂલથી પશ્ચાતાપ કરે છે જોકે રાજ્ય કારની ખટપટો અને કાવાદામાં આવવામાં જીવતરના દિવસો જ વિતાવતી કુમુદ એક રાત્રે પ્રેમથી બહાવરી બની બાજુની મેડીએ સુતા પ્રેમી સરસ્વતીચંદ્રને મળવા પતિવ્રતા ધર્મને ભૂલીશ નહી ધર્મ વશ થવા મથે છે ત્યાં પોતાની માતા ગુણસુંદરીના સંસ્કાર તેને રોકે છે છેવટે પ્રેમી પર થયેલા સ્વજન ઘણી હૃદય વેદના ઠાળો તો પત્ર લખી સરસ્વતીચંદ્ર ના ખંડમાં આપવા જાય છે ત્યાં સરસ્વતીચંદ્ર પણ વ્યથા કથા આલેખતો પત્ર કુમુદ ને આપે છે

વાંચતા જ કુમુદ બેભાન થાય છે થોડીક વાર પછી ભાનમાં આવતા આદેશમાં કુમુદ થી બોલાઈ જાય છે તમે છૂટ્યા પણ મારાથી કઈ છુટાચું મળીશું જડીશું અને મળીશું થશે ને થવા દઈશું તેમાં તમારે શું ત્યારે પ્રેમના અભાવમાં જીવથી કુમુ સરસ્વતીચંદ્ર સાથેના તમામ સંબંધો તોડી નાખતી હોય તેમ તેને ત્યાંથી તેને ચાલી જાવ કહે છે એટલે ફરીથી સરસ્વતીચંદ્ર ભાવીની અજ્ઞાન યાત્રાએ નીકળી પડે છે એ પછી માર્ગમાં બહારવટી આવતી ધાયલ સરસ્વતીચંદ્રને જંગલમાંથી સાધુઓની મંડળી દ્વારા સુંદર ગીરીના મઠમાં લાવવામાં આવે છે બીજી તરફ માતાના કહેવાથી ભદ્રેશ્વર જવા નીકળેલી ગુમુદ દાદા માન ચતુર ની શૂરવીરતાને લીધે બહારવટિયાઓથી તો બચે છે પરંતુ સુભદ્રા નદીમાં લપસી પડતા નદીમાં તણાતી સાગરના સંગમ સ્થાને આવેલી ચંદ્રાવતી મહિયાના મઠને કિનારે આવી જાય છે ત્યાં ચંદ્રાવલી

મૈયા તેને બચાવી લે છે અને મધુરી મૈયા નામ આપી આશ્રમમાં રાખે છે પછી સુંદર ગીરી પર્વત ચડતા માર્ગમાં સાધુ વિશે રહેતા સરસ્વતીચંદ્ર નો કુમુદ સાથે ભેટો થાય છે અને તારા મિત્ર રચાયા બાદ સોમનશીય ગુફામાં મર્મ ભેદક મુલાકાત થાય છે ત્યારે વર્તમાન પત્રથી જાણેલા પ્રમાણમાં મૃત્યુના સમાચાર આપી સરસ્વતીચંદ્ર હૃદય પર કારો ઘા કરે છે ત્યારબાદ હૃદયની અનેક ગાંઠો ઉકેલતા ઉકેલતા બંને પ્રેમીઓ સૂક્ષ્મ પ્રેમની અનુભૂતિ કરી સાધુમય જીવન થકી રાખશો દ્વાર અને કલ્યાણ ગ્રામ ની સ્થાપનામાં જોડાય છે અહીં બંનેના મિલનની અઢળક શક્યતાઓને નકારતા જમાનાના માંગને ધ્યાનમાં રાખી કુમુદ સાથે સરસ્વતીચંદ્રનું લગ્ન કરાવવાને બદલે કુમુદના જાગૃતિ તેની નાની બહેન કુસુમ સુંદરી સાથે સરસ્વતીચંદ્રના વીવાહ યોજે છે છેલ્લે લોકહિતાર્થે કટિબદ્ધ થયેલા સરસ્વતીચંદ્રને પોતાના ચંદ્ર ના પ્રકાશને સાધવી કુમુદ દૂરથી જ નિહાળીને તૃપ્ત થાય છે આમ ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલી આ મહાકાળી કૃતિમાં પ્રેમ કથાના અચ્છા પાતળા તથા પ્રવાહ માસની અસમાન ધર્મ સંસ્કૃતિ રાજ્ય અને મનુષ્ય જીવનની અનેક આંતરબીચે ઘટનાઓ થકી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી ગુજરાતી સાહિત્યને મહાનવલ ની ભેટ આપી છે.

રાઈનો પર્વત

રાઈનો પર્વત (1913) : રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે રચેલું ગુજરાતી સાહિત્યનું પ્રશિષ્ટ સાહિત્યિક નાટક. તેમાં 7 અંક અને 35 પ્રવેશો છે. નાટ્યકારે નાટકનું કથાવસ્તુ મહીપતરામ નીલકંઠ સંપાદિત 'ભવાઈ સંગ્રહ'માંના 'લાલજી મણિયાર'ના વેશમાં આવતા દુહા પરથી અને દુહા નીચે પાદટીપમાં મુકાયેલી વાર્તા પરથી લીધું છે અને તેમાં ઉચિત ફેરફારો કરી સ્વપ્રતિભાબળે મૌલિક રીતે વિકસાવ્યું છે. ગુજરાતની ભાતીગળ ભવાઈ પરંપરા, સંસ્કૃત નાટ્યપ્રણાલી અને પાશ્ચાત્ય નાટકનાં તત્ત્વોને સમાવિષ્ટ કરી રમણભાઈએ નીતિ-અનીતિ, ધર્મ-અધર્મ, સાધન-સાધ્ય જેવાં દ્વંદ્વોને સંઘર્ષના મુદ્દા બનાવી સદાચાર અને પ્રભુપ્રીતિનો મહિમા ગાયો છે.

અમૃતદેવી પોતાના પતિનું રાજ્ય પાછું મેળવવા અને પુત્ર જગદીપને હકપૂર્વકની રાજગાદી પાછી અપાવવા જાલકા માલણનો વેશ ધારણ કરે છે અને જગદીપને રાઈ બનાવે છે. વૃદ્ધ રાજા પર્વતરાય જુવાન થવાના અભરખા સાથે જાલકાના વૃક્ષપ્રયોગને જોવા આવતાં અજાણતાં રાઈના બાણથી મૃત્યુ પામે છે. કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળી જાલકા આ તકનો લાભ લઈ પ્રપંચલીલા આદરે છે અને રાઈને પર્વતરાય તરીકે જાહેર કરે છે; પણ સાધનસાધ્યશુદ્ધિમાં માનનારો તેમજ શીલ અને સત્યની પ્રતિષ્ઠા માટે મથનારો રાઈ અધર્મથી રાણી લીલાવતીના પતિ થવાનું અને કપટથી રાજ્યગાદી પ્રાપ્ત કરવાનું સ્વીકારતો નથી અને

પોતાની સાચી ઓળખ પ્રગટ કરી દે છે. પ્રાર્થનાસમાજવાદી રમણભાઈ નીલકંઠે છેલ્લા 2 અંકોમાં રાઈનું વિધવા વીણાવતી સાથે લગ્ન ગોઠવી પોતાની સમાજ-સુધારક તરીકેની મુદ્રા ઉપસાવી છે. તેને કારણે નાટક વસ્તુસંકલનાની દૃષ્ટિએ શિથિલ બન્યું છે; તેમ છતાં ‘રાઈનો પર્વત’ પંડિતયુગનું સમર્થ પ્રતિનિધિ-નાટક બન્યું છે. તેમાં રમણભાઈની પ્રભુનિષ્ઠા અને ઉદાત્ત જીવનમૂલ્યો માટેની નિસબત સુપેરે પ્રગટ થાય છે. અંતમાં જગદીપ અને શીતલસિંહ કેન્દ્રવર્તી દુહો ગાય છે :

**પ્રભુથી સહુ કાંઈ થાય છે, અમથી થાય ન કાંઈ;
રાઈનો પર્વત કરે, પર્વત બાગની માંહી.**

જૂની રંગભૂમિની નામાંકિત સંસ્થા મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળી તરફથી 1926માં આ નાટક ભજવાયું હતું. સાહિત્યિક સજ્જતાથી નોખા તરી આવતા આ નાટકની પ્રભાવક નાટ્યક્ષમતાથી પ્રેરાઈને નાટ્યકાર ચિનુ મોદીએ મુત્સદ્દી જાલકાને અને નાટ્યકાર હસમુખ બારાડીએ લોકઆંદોલનને કેન્દ્રીય વિષય બનાવી, પરિપ્રેક્ષ્યબિંદુ બદલી અનુક્રમે ‘જાલકા’ (1985) અને ‘રાઈનો દર્પણરાય’ (1989) જેવાં ટોટલ થિયેટરનાં મંચનક્ષમ નાટકો આપ્યાં છે.

આ નાટકનું કથાવસ્તુ નું મૂળ રમણભાઈ નીલકંઠેના પિતાએ પ્રસિદ્ધ કરેલા ભવાઈના સંગ્રહમાં લાલજી મનીયારના વેશ આવે છે એના પરથી લીધું છે.

રમણભાઈ નીલકંઠ નો “રાઈનોપર્વત” અલ્પ ધન ગુજરાતી સાહિત્યનું મોંઘુ રતન ગણાયું છે તેમાં વસેલી સંસ્કારીતા અને ઊંડી મૂલ્ય નિષ્ઠા ઉપરાંત તેમાં કથા નખના આયોજનમાંથી તેમજ તેના પ્રસંગોના લેખનમાંથી તેની ઉત્પત્તિના ગામભર્યમાંથી અને સંવાદોની સ્વાભાવિકતા કે છણામાંથી પ્રગતિ લેખકીય નાટ્ય શક્તિ જો તારા ઇનો પર્વત ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ ઉત્તમ કૃતિ લખાય તે સ્વાભાવિક છે

**સાંઈ આ સે સબ કુછ હોત હૈ
મુજ બંદે સે કુછ નહી
રાયકો પર્વત કરે પરબત લાગે જ માહી**

(એટલે કે ભગવાનનું ધાર્યું જ બધું થાય છે માનવીનું ધારેલું કશું જ થતું નથી રાઈ એ (માળી) પર્વત રાજા બની શકે અને પર્વતે રાય બની શકે છે)

ભવાઈના ચરણમાં લાલજી મણિયારાના વેશમાં આવતા એ દોહરાના ઉપદેશને નાટકના કેન્દ્રમાં સ્થાપીને તેના વસ્તુઓ પરથી રમણભાઈ નીલકંઠે નાટકની યોજના કરી છે લીલાવતી નામની યુવાન ઘણીને કનક પૂર્ણ વૃદ્ધ રાજા પર્વતસિંહ માલણ જાલકાની પ્રેરણાથી યુવાન થવાના લોભમાં વૃક્ષનો પ્રયોગ જોવા સારું એક રાત્રે બાગમાં આવે છે તે વખતે મારી રાઈ તેને પશુધારીને બાણ થી વિંધી નાખે છે પછી તો રાજાનું સબ ત્યાં જ દાટી દઈને એના સ્થાને રહીને રાજા બનાવવાની યોજના એની માં ઝાલકા કરે છે ઝાલકા મૂળ એક કનકપુરના અસલ રાજા રત્નદીપ દેવની રાણી અમૃતાદેવી છે પોતે રાજગાદી નો ખરો હકદાર જગદીશ છે એવું સમજીને રાય રાજા થવા માટે તૈયાર થાય છે જાહેરાત મુજબ રાજા કાયાપલટ કરીને છ મહિને બહાર આવે છે તે વખતે રાજા બનવા સાથે રાણી લીલાવતીના પતિ પણ બનવું પડશે એવો ખ્યાલ આવતા નીતિનિસ્તરાઈ અને તેના ખાડામાં મુકેલા પગ પાછો ખેંચી લે છે અને બધું રહસ્ય જાહેર કરી દે છેવટે પ્રજા રહીને જગદીશ ને રાજા તરીકે સ્વીકારે છે અને જગદીશ પર્વતરાયની બાળ વિધવા દીકરી વીણાવતીને પરણે છે

આ નાટક નું કથા વસ્તુકથામાં પર્વતરાય અને લીલાવતી ના લગ્નમાં ક જોડા ના લગ્નનો નિર્દેશ કર્યો છે ઉત્પાદ્ય અને કલ્પિત છેરાઈ અને વિના વતી ના લગ્ન દ્વારા વિધવા વિવાહ લગ્નને પ્રગટ કર્યો છે.નાટકના કલા વિધાનમાં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી નાટ્ય શૈલીનું સફળ રીતે સમન્વય થયું છે રાયના પાત્રનો આંતર સંઘર્ષ શેક્સપિયરના હેમલેટ ના મનોમંથન નું સ્મરણ કરાવે છે

તો ઝાલકાના પાત્રમાં આપણને ક્યાંક લેડીથ મેક બેથ , કૈકઈ અને મંથરાદર્શન થાય છે નાટકના સંવાદો ને ઢાળો એકંદરે સંસ્કૃત નાટક જેવા છે સંવાદમાં રમણભાઈ ને વળેલી સંસ્કારી પ્રવાહી અને બ્રોડ છતાં સરળ ભાષાનું જ બધે દર્શન થાય છે અલબત્ત ભાષાનું ધોરણ એક સરખું શિસ્ત આખા નાટકમાં રહેલું હોવાથી તેમાં વૈવિધ્ય નથી આવી શકતો કેટલીક વાર પાત્રો સાહિત્યની પુસ્તકીય ભાષા બોલતા હોય તેવું લાગે છે રાઈનો પર્વત ગુજરાતી નાટક સાહિત્યના સીમા ચિન્હ જેવું સ્વચ્છ સહેલી નું મૂલ્યવાન પ્રશિષ્ટ નાટક સ્થાન પામે છે એ રમણભાઈની૧૦૦૦ જેવી યશોદાઈ ચિરંજીવી કૃતિ છે

પૂર્વાલાપ

કવિ-વિવેચક નિરંજન ભગતે નોંધ્યું છે : 'બે કાન્ત છે, એક કવિ કલાકાર કાન્ત અને બીજા ખ્રિસ્તી સ્વીડનબોર્ગી કાન્ત.' કવિ સુન્દરમ્ની જેમ કાન્તનું ચિત્ત પણ પ્રણય અને ધર્મ વચ્ચે દ્વિધા અનુભવે છે. ભૃગુરાય અંજારિયા 1897 પહેલાંના અને એ પછીના કાન્ત' (એજન) એવા બે વિભાગ પાડે છે. જીવનના આ બંને તબક્કાઓમાં કાન્ત સત્યશોધક

બની રહ્યા છે. 1897 પછીની કવિતામાં કાન્તે ઈશ્વર પ્રત્યે શરણાગતિનો ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે. જ્યારે પૂર્વેની રચનાઓમાં ઈશ્વર પ્રત્યેની એમની આસ્થાની પૂઠેથી આંશિક સંશય ડોકાય છે.

‘પૂર્વાલાપ’માં મુખ્યત્વે ભક્તિ, પ્રણય અને મિત્રપ્રેમનાં કાવ્યો મળે છે. એમાંથી પસંદ કરેલાં ૪૧ કાવ્યોનો સંચય શ્રી ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજાએ ૧૯૮૫માં પ્રગટ કર્યો હતો, જેની એકાધિક આવૃત્તિઓ પ્રગટ થયેલી છે. અત્રે ‘કાન્તનાં કાવ્યો’ને આધારે એ કાવ્યોની વિષયચર્યાનો ઉપક્રમ સ્વીકાર્યો છે. ‘કાન્તનાં કાવ્યો’માં ‘ઈશ્વરસ્તુતિ’, ‘પ્રભુપ્રાર્થના’, ‘અંતિમ પ્રાર્થના’, ‘હિંદ માતાને’ અને ‘વસંત પ્રાર્થના’ જેવાં ભક્તિકાવ્યો સંગ્રહીત છે. એમાંથી ‘હિંદ માતાને’ કાવ્ય માતૃભૂમિની વંદના માટેનું કાવ્ય છે અને ‘વસંત પ્રાર્થના’માં પ્રાર્થના ઓછી, પ્રકૃતિની પ્રશસ્તિ વધુ છે .

‘મારી કિસ્તી’ કવિની પ્રારંભકાળની રચના છે. એમાં નિરાશાનો ભાવ પ્રગટ થયો છે. કાન્તે એક સ્થળે લખ્યું છે કે, ‘કોઈ વખત આનંદના સાગરમાં મારી કિસ્તી ઊછળે છે ને કોઈ વખત દુઃખના વિચારમાં ડૂબી જાઉં છું.’ કાન્તના પ્રસ્તુત ઉદગારનો ‘મારી કિસ્તી’માં પડઘો પડ્યો છે. ‘આવા તોફાનમાં જરૂર ડૂબશે મારી કિસ્તી !’ એવી અહીં કવિએ દહેશત વ્યક્ત કરી છે. ‘પૂર્વાલાપ’ના અંતિમ કાવ્ય ‘અંતિમ પ્રાર્થના’માં અભિવ્યક્ત કરુણ ભાવની સાથે આ રચનાનું અનાયાસ જ અનુસંધાન મળે છે. એમાં સખત-લખત, અગર-નગર, ડરત-કરત, ચંદર-બંદર, ચરસ-સરસ, વગેરે જેવા યુક્ત અંત્યાનુપ્રાસ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

‘માનસસર’ જેવી ગીતરચનામાં કવિએ ગતિશીલતાનું ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય શબ્દચિત્ર આપ્યું છે, જે ભાવકને સંતર્પક નીવડી શકે. જેમ કે -

હાય ! વધે જલ, અલ્પ દીસે સ્થલ, છેવટ રે ! શું થાશે ?

નાજુક પાળ, પ્રચંડ ભરાવો : હા ! શી રીત સમાશે ? / જલ બલ ન ચબ્યું હો ! સહસા.

આવી કાવ્યપંક્તિઓમાં જલપ્રવાહનું ધ્વનિસામ્ય સહિત તાદૃશ ચિત્ર ઊભું થયું છે. કાવ્યની અંતિમ કડીમાં પાણીના વહેણનું સ્વભાવોક્તિપૂર્ણ વર્ણન મળે છે. દા.ત.,

ઉપર થઈ ઢોળાય બધેથી મસ્ત ધોધવા દોડે : / જંગ બરાબર થાતાં નિર્બલ પરિસીમાને તોડે :

‘પ્રભુપ્રાર્થના’માં પ્રભુ પ્રત્યેની સંપૂર્ણ શરણાગતિનો અવાજ પ્રગટ થયો છે. કવિએ અહીં શાંતિ અને સંતોષની લાગણી વ્યક્ત કરી છે, જે એવું સૂચવે છે કે તેમની આરંભકાલીન દ્વિધા કે સંશયની અવસ્થા પૂરી થઈ ચૂકી છે અને કવિ નિર્ણયાત્મક અવસ્થા

પામ્યા છે. ખ્રિસ્તી ધર્મની અસર તળે કવિએ અહીં 'પિતા' શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિર કસોટીએ આ કાવ્ય સામાન્ય કક્ષાનું જણાય છે. પણ તેમાંની અમુક પંક્તિઓ ધ્યાન ખેંચે છે. જેમ કે -

દુનિયામાં ભલે કોઈને હું દીન ના ગમું : / તમને ગમું જો તાત ! તો ન કાંઈ તે સમું.

'અંતિમ પ્રાર્થના' કાવ્ય વાસ્તવમાં કવિકર્મનો અંતિમ ઉન્મેષ છે. એમાં કાન્તની જીવનયાત્રાના અંતિમ તબક્કાના ઉદ્ધારો પ્રગટ થયા છે. કાન્તે તેમના અવસાનના અઠવાડિયા પૂર્વે કાશ્મીરમાં મુકામ કર્યો હતો ત્યારે આ કાવ્ય રચ્યું હતું. 'કાન્ત'ના પ્રથમ કાવ્ય 'મારી કિસ્તી'ના હાઈનું આ કાવ્યની સાથે આશ્ચર્યજનક અનુસંધાન સ્થપાય છે. 'સખત ભવસમુદ્ર'માં પોતાની કિસ્તી સાથે ઝુકાવનાર કવિએ આ કાવ્યમાં હતાશાનો આર્ત સ્વર વ્યક્ત કર્યો છે :

'મારી હોડી ખરાબામાં તૂટી ગઈ.'

'હિંદ માતાને સંબોધન' એ ભાવાત્મક એકતા વિશેનું ભાવગીત છે. ગાંધીજીના અસહકાર આંદોલનના એક ભાગ રૂપે ભાવનગરની જાહેરસભામાં ગાવા માટે કવિએ આ પ્રાસંગિક ગીત રચ્યું હતું. 'ચાહો બધાં પરસ્પર' અને 'સાહો બધાં પરસ્પર' એવું ભાવાત્મક એકતાનું સૂત્ર આ ગીતમાં બખૂબી વણી લેવામાં આવ્યું છે.

'વસંતપ્રાર્થના'માં વનદેવતા વસંતને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. વનમાં પ્રભાવ દાખવતી વસંત જનજીવનમાં પણ પ્રગટે અને વિમલ ધર્મ રૂપે વિલસી રહે એવી મહેચ્છા કવિએ પ્રગટ કરી છે.

**વસંત વનદેવતા ! શુભ, સદૈવ સત્યંવદા,
કરે વિહગ વિશ્વનાં મધુર ગાન તારાં સદા.**

આવી ઉદાત્ત પંક્તિઓથી થયેલો કાવ્યનો ઉપાડ પ્રભાવક છે. શેષ કાવ્યમાં ખાસ કશો નોંધપાત્ર ઉન્મેષ વરતાતો નથી. 'કાન્તનાં કાવ્યો' કે 'પૂર્વાલાપ'માં જે કવનવિષયો-ભક્તિ-પ્રણય અને મૈત્રી જોવા મળે છે, એ કવિના જીવનની સાથે પણ ગાઢપણે સંકળાયેલાં છે. મિસિસ બ્રાઉનિંગના એક કાવ્યનો 'પ્રણયની ખાતર જ પ્રણય' એવા શીર્ષક સાથે અનુવાદ કર્યો છે. તેમાં એમણે ઉદાત્ત પ્રણયભાવના વ્યક્ત કરી છે :

ચલો વ્હાલા ! માટે પ્રણય જ તણી ખાતર મને ; / ગ્રહે કે જેથી એ નિરવધિ યુગોમાં અમરતા !

કાન્તના 'અગતિગમન' કાવ્ય વિશે 'પૂર્વાલાપ'ના સંપાદક રા.વિ. પાઠકે એવી નોંધ કરી છે કે, 'આ દુનિયાના ઘોર અંધારામાં ઓચિંતાં જ ઘડીભર ચિત્ત પ્રેમસમાધિ લઈ લે છે. પ્રેમમાં જ સ્વર્ગની ઝાંખી કરી લે છે, અને એ દર્શનથી પ્રકાશ અને બળ પામીને પાછું દુનિયાના અંધારાથી દૂર રહીને ચાલવા લાગે છે.

'સૌંદર્યો પામતાં પહેલાં સૌંદર્ય બનવું પડે' - એવી કલાપીની જાણીતી કાવ્યપંક્તિને અનુલક્ષીને શ્રી દિલાવરસિંહ જાડેજાએ નોંધ્યું છે કે 'પ્રેમ કરવો અને પ્રેમને પાત્ર થવું એ કાન્તનો જીવનમંત્ર છે.' કાન્તનો પ્રેમ મિત્રપ્રેમ, પ્રભુપ્રેમ અને વિજાતીય પ્રેમનો ત્રિવેણીસંગમ છે"

આથી કાન્તનાં ઘણાં કાવ્યોમાં પ્રેમ અને ભક્તિનો સમન્વય થયો છે. 'આશાગીત'માં પ્રણયની આશા પ્રગટ કરતાં કવિ નોંધે છે :

નિહાળું હા ! ભવિષ્યે જો ઘડી પણ નેત્રરસ જૂનો, / સખીનો સૌમ્ય, હૈયું તો સુખે ભવમાં તરે આશા

અહીં પ્રેમ અને ભક્તિનો સમન્વય સઘાય છે. 'રજાની માગણી' કાવ્યના માધ્યમથી કવિએ ધર્માન્તર કરવા માટે પ્રિય પત્નીની પરવાનગી માગી છે. એમાં પત્નીની લાગણી વિશે સચિંત કાન્તનું વિચારશીલ અને વિવેકી વ્યક્તિત્વ અનુભવી શકાય છે. કાન્તે એવી આશા પ્રગટ કરી છે કે મૃત્યુલોકમાં પોતાના અને પત્નીના રસ્તા ભલે જુદા પડતા હોય, પરંતુ સ્વર્ગમાં તો તેમનું શાશ્વત મિલન થવાનું જ છે.

કાન્તે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં શ્રદ્ધા મૂકી તેથી પત્નીની મનોહર મૂર્તિ એમને ભગવાનની કૃપાપ્રસાદી જેવી લાગે છે : 'મનોહર મૂર્તિ'માં એનું રસપ્રદ ચિત્ર અંકિત થયું છે :

**દેવે દીધી દયા કરી કેવી મને, અહા ! મૂર્તિ મનોહર માશૂકની,
નવરંગ પ્રકુલ્લ, ગુલાબ સમી, મૃદુ, મૂર્તિ મનોહરા માશૂકની!**

કાન્ત તેમની ચિરંતન સ્નેહભાવના વ્યક્ત કરતાં કહે છે કે 'GOD is Love' એ મારું ધર્મસૂત્ર છે.' સંદર્ભે શ્રી જયંત કોઠારી કહે છે કે, 'કાન્ત માટે પ્રેમ સ્વભાવ છે.' પ્રેમવિહોણી પરિસ્થિતિ કાન્તને માટે અસહ્ય બની જાય છે. 'પ્રેમથી અવશ છું', 'સ્નેહી, સ્નેહ તણો અનાદર કહે શી રીતથી સહું ?' કે '...પ્રિયજન સમીપે શિશુ રહું !' એવા એમના ઉદ્ધારોમાં કાન્તની પ્રેમવિવશ મુદ્રા જ પ્રતીત થાય છે. 'અશ્વને આવાહન'માં પણ કવિએ પ્રણયતત્ત્વ વિશેની તીવ્ર ઝંખના પ્રગટ કરી છે. જેમ કે-

નથી પાસે કોઈ પ્રિય હૃદયને શાંત કરવા, / ધરી સાથે છાતી જવલિત મહિં પીયૂષ ભરવા;

વહો માટે હાવાં, વિવશ બનતાં હું કરગરું, / તમે ચાલો વ્હાલાં ! સ્ફુટિતઉર આવાહન કરું !

કાન્તનાં પ્રથમ પત્ની વિશેના કાવ્ય 'ઉદગાર'માં તેમજ કવિનાં બીજી વખતનાં પત્નીને સંબોધીને કરેલી રચના 'પ્રિયાને પ્રાર્થના'માં પ્રેમનું સરળ અને સાહજિક આલેખન થયું છે. 'વત્સલનાં નયનો'માં કવિની આંસુભીની આપવીતી વ્યક્ત થઈ છે. સુન્દરમે એ કાવ્યને 'દર્દમાંથી જન્મેલ આંસુનાં પાણીદાર મોતી' જેવી કૃતિ' કહીને ઓળખાવ્યું છે. 'આપણી રાત'માં 'સુંદર મોહક ભાવ'ને ઝીલતી આવેગમય ગતિ છે. કાન્તની બધી પ્રણયકવિતામાં મુખ્યત્વે એમના દાંપત્યજીવનની અનુભૂતિઓને શબ્દદેહ મળે છે. અનુભૂતિની સચ્ચાઈને કારણે આ કાવ્યો હૃદયસ્પર્શી નીવડે છે.

કાન્તનાં મિત્રપ્રેમનાં કાવ્યો પ્રાસંગિક હોવા છતાં સર્વકાલીન અને સર્વસ્પર્શી બન્યાં છે. સન્દર્ભે 'ઉપહાર', 'સ્નેહશંકા', 'રાજહંસને સંબોધન', 'ઉપાલંભ', 'રતિને પ્રાર્થના', 'અગતિગમન', 'મિત્રને નિવેદન', 'મહેમાનોને સંબોધન' અને 'કલાપીને સંબોધન' નોંધપાત્ર છે. એમાં પણ 'ઉપહાર', 'રાજહંસને સંબોધન', 'ઉપાલંભ', 'સ્નેહશંકા' અને 'મહેમાનોને સંબોધન' જેવી રચનાઓ વિશેષ નોંધપાત્ર છે. આમાંથી મોટા ભાગનાં કાવ્યો કવિએ બ.ક. ઠાકોરને ઉદ્દેશીને લખ્યાં છે. 'રતિને પ્રાર્થના'માં એમણે રતિને મિત્રતાની દેવીનો દરજ્જો આપ્યો છે. એમાં કવિએ પત્ની પ્રત્યેના પ્રેમ અને મિત્ર પ્રત્યેના પ્રેમને એકરૂપ ગણ્યા છે.

અભ્યાસકાળ દરમ્યાનના અંગત મિત્ર બ.ક.ઠા.ને ઉદ્દેશીને કાન્તે લખેલ સોનેટ 'ઉપહાર' તેની આકૃતિ અને અંતસ્તત્ત્વ, બંને દૃષ્ટિએ પ્રશિષ્ટ બની છે. પ્રહ્લાદ પારેખનાં 'બારી બહાર'નાં કાવ્યોની જેમ આ કાવ્યમાં પ્રયોજાયેલાં સેન્દ્રિય કલ્પનો આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. શ્રી ભોળાભાઈએ કવિના કૌશલ્યને બિરદાવતાં નોંધ્યું છે - 'આ ઈન્દ્રિયસંવેધ રચના અર્થચ્છાયાના અનેક સંકેતો રચી રહે છે.' આ કાવ્ય કાન્તનું અને ગુજરાતી કવિતાનું એક ઉત્તમ ઊર્મિકાવ્ય પુરવાર થયું છે. કાવ્યનાયકે પોતાના મિત્ર સાથે વિતાવેલા ઉત્તમ દિવસો (સૌમ્ય વયના સ્હવારો)ની મધુર સ્મૃતિઓનું શબ્દશિલ્પ કવિએ અર્ધ્યરૂપે / ઉપહાર રૂપે મિત્ર બ.ક. ઠાકોરને અર્પણ કર્યું છે.

‘અને ત્હેને આજે તરલ ધરું ત્હારા ચરણમાં, / ગમે તો સ્વીકારે ગત સમય કેરા સ્મરણમાં !’

‘કાન્તનાં કાવ્યો’ની પ્રસ્તાવનામાં એના સંપાદક શ્રી દિલાવરસિંહ જાડેજાએ યથાર્થ રીતે નોંધ્યું છે કે, ‘મારી કિસ્તી’થી ‘ઉપહાર’ (1886થી1891) સુધીનો કાવ્યરચનાનો ગાળો કાન્ત માટે ઉત્તમ હતો એમ યોગ્ય રીતે જ નોંધાયું છે.’ નિરંજન ભગતના મત અનુસાર ‘કાન્તની કાવ્યસૃષ્ટિ અલબત્ત સીમિત છે, પણ સુશિષ્ટ છે. એમનું રસાત્મક વિશ્વ અવશ્ય પરિમિત છે,

પણ સુગ્રથિત છે. એમની કાવ્યસૃષ્ટિના રસવિધના કેન્દ્રમાં એક દર્શન છે. જીવનના અંતર્ગત કારુણ્યનું આ દર્શન ગહન, ગંભીર છે, ઊર્મિની તીવ્રતાવાળું અને અભિવ્યક્તિમાં કલાના સંયમવાળું છે.’

‘તમારી પાસે તો કુસુમ સરખો કાન્ત ગણજો’ એવું નમણું શબ્દગુચ્છ કવિહૃદયના સ્થાયી ભાવ - ‘સ્નેહ’નું જ પરિચાયક બની રહે છે. કવિ કાન્તની ઓળખ પણ એથી સહેજ પણ જુદી નથી જ.

શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વરને ત્યાં જ્ઞાતિજનોનો કવિતાવિલાસ ચાલતો, તેમાં વ્રજભાષાની શબ્દચમત્કૃતિભરી કાવ્યશૈલીમાં રચનાઓ થતી તેમ જ સંસ્કૃતમાં પણ વૈવિધ્યભર્યા અને અનવદ્ય છંદોવિધાનવાળી રચનાઓ થતી. કાન્તના શબ્દછંદપ્રભુત્વમાં આ કવિતાવિલાસનો ફાળો હોવાનો સંભવ છે. લૌજિક અને મૌરલ ફિલોસોફીના વિષયો સાથે બી.એ. પાશ્ચાત્ય બુદ્ધિવાદે એમને અજ્ઞેયવાદી બનાવ્યા, નીતિશાસ્ત્રના અભ્યાસે જીવનની ચરિતાર્થતાના ગહનગંભીર પ્રશ્નો એમની સમક્ષ ઊભા કર્યા અને અંગ્રેજી કવિતાએ એમના પર અજબ કામણ કરી એમની કાવ્યરુચિને નૂતન રીતે ઘડી. ૧૮૮૯માં થોડો વખત સુરતમાં શિક્ષક તરીકે કામ કર્યા પછી ૧૮૯૦ થી ૧૮૯૮ સુધી વડોદરાના કલાભવનમાં સાહિત્યશાસ્ત્રના અધ્યાપક, વાઈસ પ્રિન્સિપાલ અને એની અંગભૂત ટ્રેનિંગ કોલેજના આચાર્ય તરીકે રહ્યા. ૧૮૯૮ થી ૧૯૨૩ સુધી એમણે ખ્રિસ્તી ધર્મ-સ્વીકારને કારણે થયેલા થોડા વિક્ષેપ સાથે ભાવનગર રાજ્યમાં બહુધા શિક્ષણ અધિકારી તરીકે અને પછીથી દીવાન ઓફિસમાં કામગીરી બજાવી.

કવિશ્રી મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ ‘કાન્ત’ ૧૬મી જૂન, ૧૯૨૩ના રોજ રાવલપિંડીથી લાહોરની ટ્રેનમાં મુસાફરી દરમિયાન અવસાન પામ્યા. ચાર દાયકા સુધીની કાવ્યસર્જન પ્રવૃત્તિના પરિણામ સ્વરૂપે એમનો એકમાત્ર કાવ્યસંગ્રહ ‘પૂર્વાભાષ’ એમના અવસાનના દિવસે જ, અમદાવાદથી પ્રગટ થયો

ભદ્રંભદ્ર

“ભદ્રંભદ્ર” નવલકથા પુસ્તકારે ઇ.સ ૧૯૦૦માં બહાર પાડી હતી એના પ્રકાશન સમયે આજે ૮૪ વર્ષ થયા આજ સુધીમાં એની અનેક આવૃત્તિ થતી રહી છે એનો અર્થ એ છે આજ સુધી એને વાંચકો અને પ્રકાશકો મળતા રહ્યા છે વાંચકો અને પ્રકાશકો તરફથી મળેલો આ સ્વીકાર એની લોકપ્રિયતાનો નિર્દેશ કરે છે એની લોકપ્રિયતામાં એક હાસ્ય કથા છે એ બાબતે મુખ્યત્વે કારણ ભૂત હશે રમણભાઈ નીલકંઠ એ આ રચના જે નિમિત્તે કરી હતી એ નિમિત્ત અમુક અંશે હવે રહ્યા નથી પરંતુ આપણા જીવનમાં અને સમાજમાં હજુ એવા કેટલા કંસોર રહ્યા છે જેમનું સામ્ય આ કથામાંના કેટલાક અંશો સાથે છે વાચકને આકર્ષતા આ સામાજિક તંતુ

ઉપરાંત ગુર્જરી ગયેલા આપણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ના એક પ્રકરણનું એમાં ભલે અતિશયોક્તિ પૂર્ણ છતાં માર્મિક નિરૂપણ છે

આ કથા આપણી સર્વપ્રથમ નોંધપાત્ર હાસ્ય કથા છે તેમાં નર્મ મર્મ વ્યંગ કટાક્ષ વગેરે અને હાસ્યયુક્તિઓનો વિનિયોગ થયો છે ભદ્રંભદ્રમાં રજૂ થઈ છે દેશનો જુનો ધર્મ ડુબાવનાર સુધારા વાળાની સામે જંગે ચડી ઘણા દેશોમાં અને મુલકોમાં ગુમિ વાળી ભાષણો કરતા દોલત શંકર ભદ્રંભદ્રમ નામ ધારણ કરી મુંબઈ જવા પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યાંથી કથા આરંભાય છે પછી તેઓ મુંબઈમાં સુધારા વિરુદ્ધ યોજનારા માધવબાગની સભામાં ઉપસ્થિત રહેવા મુંબઈ તરફ પ્રયાણ કરે છે આગ ગાડીમાં અવનવા અનુભવો પામે છે માધવબાગ ની સભામાં ભાગ લે છે એ સભામાં અતુલ પરાક્રમ કરી મેળવેલા મોટા વિજય પછી મુંબઈમાં જય યાત્રા કરે ભાણેજના વંદાવત નિમિત્તે મુંબઈ છોડી અમદાવાદ પરત આવે એકઠી થયેલી નાતમાં મારામારીમાં સપડાય પોલીસની ચોકીમાં ધકેલાય જામીન પર છૂટે ભૂત મંડળમાં પ્રવેશે શોધ કરવા સાહસમાં ચોર રૂપે સપ્લાય કોર્ટમાં ઘસડાય કે સારે જેલમાં જાય જેલમાંથી છૂટે ખેલમાં જાય એમ એમની ભ્રમણ કથાઓ ચાલ્યા કરે છે આ ભ્રમણ દરમિયાન તેઓ આંધળા સાહસો કરે છે માર ખાય લૂંટાય છે ખૂનના આ પ્રાતમાંથી માંડ માંડ બચે છે આવા ભાવા અનુભવો માંથી પસાર થતા એની કથા કહેવાય છે આ કથામાં પ્રસંગો મોટી ભાગે એકબીજાથી સ્વતંત્ર છે

કથાને જાળવી રાખનારો એક ઘટક **અંબારામનું પાત્ર છે** તો એને ટકાવી રાખનારું ઘટક ભદ્રંભદ્રમનું પાત્ર છે ભદ્રંભદ્રમાં પાત્રની પરી કલ્પનામાં રમણભાઈ ની સર્જકતા અનુભવાય છે એનો બાહ્ય દેખાવ વણવાથી માંડી એના ચરિત્ર લક્ષણો ખીલવવાની બાબતમાં લેખકે પૂરો રસ દાખવ્યો જણાય છે કથામાં જેમ જેમ પ્રસંગો બનતા જાય છે તેમ તેમના ચરિત્રના પાસાઓ ખુલતા જાય છે શરીરે સુખી આજ શુદ્ધ બ્રાહ્મણ સનાતન હિંદુ ધર્મની ના પક્ષપાતી છે તેથી આહારવિહાર ઉચ્ચાર આચારમાં પરાણે કન્સોને સાચવવા પ્રયત્નશીલ છે સુધારાવાદીઓને છેલ્લે ચડી હિન્દુ સમાજ બગડી રહ્યો છે એવું જણાતાં એ સુભદ્ર થઈ સંગ્રામ જીતવા નીકળી પડે છે હિન્દુ ધર્મ અને શાસ્ત્રો સનાતન અને શ્રેષ્ઠ છે એ એમની માન્યતા જ નથી મતાગ્રહ છે એ મતદાનથી પ્રેરાઈને જ તેઓ આગગાડી માં માધવબાગ ની સભામાં ભિખારીઓ સામે મારવાડી વેપારી સામે અને અન્યત્ર ભાષણો કરવા તેમજ પ્રશ્ન મને શંકર ડચિમામા કે નતાલીઓ સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા ઉછળી પડે છે આવા માણસો પાછા મિથ્યાભિમાન અને વાણી સુરા હોય છે એમ વધરમભદ્રમ પણ એવા જ છે તેઓ મૂર્ખ અને ભોટ છે એક અંબારામને બાદ કરતાં એમના સંપર્કમાં આવતા અન્ય માણસો કાતો એમનો ઉપયોગ કરે છે કાં તો એમને છેતરે છે કાં તો એમને પરાસ્ત કરે છે શિયાળવાને વરુધારીને ઉભી પૂંછડીએ ભાગતા

જેલમાં પગે બટકું ભરાતા સર્પદંત સમજી સનાતન ધર્મના ભાવિની ફિકર કરતા અને હાવ હોય કરી મુકતા કોર્ટમાં કેસ ચાલતી વખતે જનોઈ પકડી રાખતા પોતાનું ભલું અને દુશ્મનો ખરાબ થાય એ માટે અડધી સવળી અને અડધી અવળી ગાયત્રી ભણતા ભદ્રંભદ્રમ ધીરુ કાયર જાતરખા જણાય છે

મુખ્યત્વે તો આ ઉપવાસ કથા છે પરંતુ ટોડ ટીખળ ઉભા કટાક્ષ અતિશયુક્તિ વગેરે યુક્તિઓનો પણ યથા પ્રસંગ યથાય યોગ્ય રીતે વિનિયોગ થયો છે તેમ પરિસ્થિતિ જન્મ્ય હાસ્યથી માંડી માનવ સ્વભાવ અને વર્તનની નબળાઈ વંકાઈ કે વિલક્ષણતા માંથી પણ કરતા એ હાસ્ય નીપજાવ્યું છે

ધાર્મિક ક્રિયામાં સસ્તા બતાવતો મફત ભોજન મેળવવામાં રાજીપો અનુભવ તો પારકે પૈસે ખેલ જોવાની ખેલ ના રાખતો આ લોભી માણસ પ્રસંગોપાત પોતાની મહત્વકાંક્ષી જાતને ઉઘાડી પસંદ કરે છે પ્રાચીન મતવાદીઓના સુભદ્ર હોવાના બ્રહ્મા રાત તો આર્ય ધર્મના પરિચણામાં મરણ્યો થઈ ગયા ત્યાં કુદી પડતો આ મિથ્યા સાહસી અનેક નાના મોટા સાહસોમાં માર ખાધા પછી હળધૂત થયા પછી થાકતો હારતો કે ભોઠો પડતો નથી સુધારા સામે જંગ ખેલવવા માટે અપાર ઉત્સાહ ધરાવતો જંગના જે કોઈ અનિષ્ટ પરિણામો આવે તેમાં ઇષ્ટ પરિણામો રૂપે ઘટાડી લેવા ઉત્સુકતા પાત્રમાં એક જીવંતથા ચિત્ર લેખકે સર્જ્યું છે આ કથા દ્વારા સનાતનનીઓની રૂઢિ જડતાનો ઉપાસ કરવાનો આશ્રય હોય આ પાત્રની માવજત સર્જકે એ આશય અનુરૂપ કરી છે ભદ્રંભદ્રમાં વેશભૂષા વાણી વર્તન સર્વ બ્રાહ્મણ શાહી અને પુરાણ પ્રિયતા ઉત્સાવી એમની હાસ્યસ્પદતા અનેક વિધિ પરિસ્થિતિઓ દ્વારા સ્ફૂટ થાય છે.

ભદ્રંભદ્રમાં પાત્રની વર્તમાનમાં બે ત્રણ વખત ઉતારવામાં આવ્યું છે હાસ્ય લેખક રતિલાલ બોરીસા ઘરે પઘરામ ભદ્રંભ અમર છે પુસ્તકમાં અને હાસ્ય લેખક સંશોધક ઉર્વીશ કોઠારીએ ભદ્રંભદ્રંભ અનામત આંદોલનમાં નામની લઘુનવલમાં ભદ્રંભદ્રમાં પાત્રને વર્તમાન પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકીને હાસ્ય નીપજાવ્યું છે વર્તમાન સમયમાં ધર્મ જળતા અને ધર્મજનું હવે નવેસરથી ઓળખ પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે એ જ ભદ્રંભદ્રની શાશ્વતતા સૂચવે છે

આ કૃતિને વાંચતા પહેલા તેના કથાનક ની પાસ્વાદ ભૂમિકા જાળવી આવશ્યક છે સુધારાના હિમાયતી રમણભાઈએ પોતાના જીવનની ત્રિશીની શરૂઆતમાં હતા એ જમાનામાં પરંપરા અને સુધારા વચ્ચે યુદ્ધરેખા હંકાયેલી હતી અમદાવાદમાં રમણભાઈ સમાજ સુધારાના આક્રમક હિમાયત કરતા હતા જ્યારે નડિયાદમાં કેટલા નામી સાક્ષરો સુધારાને ભ્રષ્ટ ગણીને પરંપરા ને યુસ્તપણે વળગી રહેવા માટે કટિબંધ હતા પંડિત ટ્યુબના પ્રતિભાશાળી લેખક એવા રમણભાઈએ આ યુદ્ધમાં પરંપરાગત આયોજન ઉપરાંત હાસ્ય કટાક્ષને કામે

લગાડવાનું નક્કી કર્યું તેમાંથી સર્જાયુ ભદ્રંભદ્રમ જેવું અમર પાત્ર અને ગુજરાતી સાહિત્યને પહેલી હાસ્ય નવલકથા મળી રૂઢિ ચૂસતોની ધર્મ જળતા તેમના આત્યંત આગ્રહોની ઠેકડી ઉડાવવા માટે ભદ્રંભદ્ર રચવામાં આવ્યું જે અમર રહ્યું છે

ભદ્રંભદ્રમાં રમણભાઈ નો મુખ્ય આશય હાસ્ય સાહિત્ય અને એક નવલકથા આપવાનો નહીં પર રૂઢિચ્યો તો જડતાના પ્રતીક સમાજ કેટલાક જીવંત પાત્રો પર કટાક્ષના તીર વરસવાનો હતો એમ લાગે છે આ નવલકથામાં તેમને ઘણા વાસ્તવિક પાત્રોનું ઝપટમાં લીધા અને એવા પાત્રો ઉભા કર્યા કે જેમને એ વખતના લોકો સહેલાઈથી ઓળખી શકે તેટલીક વાર તો તાજા બનાવોને પણ ચાલુ કથામાંવણી લીધા નડિયાદના વિધાન છતાં રૂઢિચુસ્ત સાક્ષરો અને તેમનો સંસ્કૃતમય ગુજરાતીનો આગ્રહ ભદ્રંભદ્રમ ના પાત્રો તથા ભદ્રંભદ્રની શુદ્ધ ભાષા માટે મુખ્ય પ્રેરણા બન્યો હતો. નડિયાદના અગ્રણી સાક્ષર મનસુખરામ ત્રિપાઠી માટે એવી રાચકા હતી કે ટપાલી મનસુખરામને બદલે મનસુખરામ કહીને બૂમ પાડે તો એ સાંભળે જ નહીં અને ટપાલ સ્વીકારે જ નહીં આવા સાક્ષરો દ્વારા બોલાતી સંસ્કૃત પ્રચુર ભાષાને રમણભાઈએ હાસ્યના ઓજાર તરીકે વાપરી તેમાં વપરાયેલા અગ્નિ રથ થાપન સ્થળ શ્રી મોહમયની બે મૂલ્ય પત્રિકા પ્રસન્ન અનુચિતમ જેવા અનેક શબ્દ પ્રયોગો એ હદે લોક જીભે ચડી ગયા છે કે તેમને સંદર્ભ વિના પણ સમજી શક્યા.

સત્યના પ્રયોગ

સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા (ભાગ 1 અને 2 : 1927, 1929)મહાત્મા ગાંધીએ જન્મથી માંડીને પોતે એકાવન વરસના થયા ત્યાં સુધી (1869થી 1920 સુધીની) લખેલી જીવનકથા. આત્મકથા લખવી કે નહિ એવી મનમાં થોડી અવઢવ અને કામની વ્યસ્તતા છતાં કેટલાક અંતરંગ મિત્રોના આગ્રહને લીધે ‘નવજીવન’ સાપ્તાહિકમાં હપતે હપતે છપાયેલી આ કથા જોકે તેમના જીવનના અગત્યનાં છેલ્લાં 27 વર્ષોને આવરી નથી લેતી, તે છતાંય આ ગ્રંથ એની વસ્તુ, ભાષા, શૈલી અને નિરૂપણને કારણે માત્ર ગુજરાતી ભાષામાં જ નહિ પણ વિશ્વની સર્વ ભાષાઓમાં એક ઉત્તમ આત્મકથા તરીકે સ્થાન પામી શકે એમ છે. ફેબ્રુઆરી, 2006 સુધીમાં ગુજરાતીમાં એની 3,90,000 નકલો છપાઈ છે અને એક અંદાજ મુજબ વિશ્વની વીસેક જેટલી ભાષાઓમાં થયેલા એના અનુવાદોની કુલ 18,61,500થી વધુ અને એની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિની 8,83,000થી વધુ નકલો છપાઈ ચૂકી છે.

આ ગ્રંથની મહત્તા મુખ્યત્વે એની પારદર્શિતાને લીધે છે. આ કથા ગાંધીજીએ જીવનમાં કરેલા પ્રયોગોની યથાતથ કહાણી છે. આ પ્રયોગો સત્યના છે અને લખતી

વખતે જે સત્ય ગાંધીજી અનુભવે છે ત્યાંથી પરમ સત્ય – જેને વિશે તેમને ઊંડી શ્રદ્ધા છે – ત્યાં સુધી પહોંચવા સારુ કરેલા પ્રયાસોની આ કથા છે. પોતે સિદ્ધ હોવાનો તેમણે કદી દાવો કર્યો નથી. આ એક સાધકની એવી કથા છે, જેમાં તેણે પોતાના જીવનની કિતાબને દુનિયા આગળ ધરી દીધી છે. આને પરિણામે કોઈ સિદ્ધ મહાપુરુષે જીવનમાં મેળવેલી સિદ્ધિઓ કે તેમણે કરેલા કોઈ ચમત્કારોની આ કથા નથી; પણ પ્રતિક્ષણ જાગ્રત રહીને કરેલી સાધનાની કથા છે. તેના આ ગુણને લીધે આ ગ્રંથ તેના વાચકના મનમાં માત્ર અહોભાવ પેદા કરીને અટકી જતો નથી. આત્મકથા પોતાના જેવી જ કોઈ વ્યક્તિ સત્યનું લક્ષ્ય આંખ આગળ રાખી, અંતરાત્માને સાક્ષી રાખીને પ્રયાસ કરતી રહે તો જીવનમાં કેટલે સુધી પહોંચી શકે છે એનો નમૂનો પૂરો પાડી વાચકને એવો પુરુષાર્થ કરવાની પ્રેરણા આપે છે. ‘સત્યના પ્રયોગો’ સત્યની એક એક ટૂક સર કરતા પરમ સત્ય તરફ આગળ વધતા આરોહણની કથા છે.

ગાંધીજીને સત્યની પ્રતીતિ ગળથૂથીમાંથી છે. આપણને આપણા અસ્તિત્વ વિશે જેટલું ભાન હોય છે, તેવું ભાન ગાંધીજીને પોતે જેને ‘સત્ય’ તરીકે ઓળખે છે, તેને વિશે છે; પરંતુ આપણું અસ્તિત્વ એ પરમ અસ્તિત્વનો એક અંશ જ છે, એનું ભાન આપણામાંથી ઘણાને નહિ હોય એટલું ભાન ગાંધીજીને એમનું સત્ય એ પરમ સત્યનો જ એક અંશ છે તે પરત્વે હતું. તેથી તેમનો સતત પ્રયાસ એ પરમ સત્યને પામવાનો છે અને આ પ્રયાસ ગ્રંથના આદિથી અંત સુધી પ્રતિબિંબિત થાય છે.

સત્યની ગાંધીજીની વ્યાખ્યા સરળ છે. ‘જે વિચારો, તે ઉચ્ચારો; અને જે ઉચ્ચારો તે આચરો.’ મન, વાણી અને કર્મની એકવાક્યતામાં એમને સત્ય લાઘે છે. સત્યની આ સરળ વ્યાખ્યામાંથી જ એમની આત્મકથાની પારદર્શિતા પ્રગટે છે. ભાગ્યે જ બીજા કોઈ આત્મચરિત્રમાં આપણને આવી પારદર્શિતા જડશે.

આ પારદર્શિતા ગાંધીજી પાસે તેમની બધી અણઘડતા, મૂર્ખતા, ભીરુતા, વિષયાંધતાને નિઃસંકોચપણે અભિવ્યક્ત કરાવે છે, પરંતુ બીજાં કેટલાંક ‘કન્ફેક્શન્સ’ની માફક ગાંધીજી તેમાં રાચતા નથી અને વાચકને રાચવા પ્રેરતા પણ નથી. મોટેભાગે પોતે કરેલી ભૂલમાં કોઈ ભાગીદાર હોય તો તેમના નામનો ઉલ્લેખ કરવાનું તેઓ ટાળે છે. એમને બીજાને હેઠા પાડવામાં રસ નથી, બલકે ઉપર ચડાવવામાં રસ છે. તેઓ પોતાની ભૂલનો રાઈનો પર્વત કરે છે અને એના વર્ણનમાં એ ભૂલ હિમાલય જેવી મહાન બની જાય છે. આ ભૂલો સ્વેચ્છાએ પ્રકાશિત થતી હોવાને લીધે હિમાલય જેવી ઉદાત્ત અને હિમાલય જેવી જ ઉજ્જ્વળ બની જાય છે !

ભૂલોથી ઉપર ઊઠવાની એમની પ્રક્રિયા પણ એમની સત્યની વ્યાખ્યા જેવી જ સરળ છે : મનમાંથી ભૂલ કરો તો તરત એને કબૂલ કરો, તેવી ભૂલ ફરી ન કરવાનો નિર્ણય કરો અને એ નિર્ણયને ચોકસાઈથી પાળો. આ પ્રક્રિયાને લીધે જ ‘આત્મકથા’માં એમની એક ભૂલ ફરી થયેલી જડતી નથી. ભૂલસુધારની આ પ્રક્રિયા અત્યંત નમ્રતાથી અને પોતાને અહંકારથી વેગળા રાખીને તેઓ અમલમાં મૂકે છે. માટે તે મોટાઈના દેખાડા વિના સહજ ભાવે અને ઘણી વાર પશ્ચાત્તાપના ઝરણામાં ડૂબકી દઈને પુષ્પશાળી બની સ્વાભાવિક રીતે વ્યક્ત થઈ છે.

સત્યદર્શન અને પરમસત્યદર્શન ગાંધીજીને સારુ આત્મદર્શન અને પરમાત્મદર્શનના પર્યાયવાચી બની રહે છે.

સત્યની ખોજમાંથી જ ગાંધીજીને અભેદદર્શન થાય છે – વ્યક્તિ અને સમદૃષ્ટિ વચ્ચેનો અભેદ, જીવનનાં વિવિધ પરિમાણો વચ્ચેનો અભેદ તથા સાધ્ય અને સાધન વચ્ચેનો અભેદ.

વ્યક્તિ અને સમદૃષ્ટિના અભેદને કારણે જ તેઓ ‘હરિશ્ચંદ્ર’ નાટક જોઈ વિચારે છે : બધા સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર કાં ન બને ? જીવનને ખંડ ખંડ રૂપે ન જોવાથી જ તેમને રાજકારણ પણ અધ્યાત્મ-સાધનાનો વિષય લાગે છે.

સાધ્ય-સાધનના અભેદને કારણે એમની કોશિશ અહિંસાને વળગી રહીને સત્ય સુધી પહોંચવાની હોય છે.

પોતાના સત્યને ગાંધીજી જ્યાં સુધી તે ખોટું પુરવાર ન થાય ત્યાં સુધી વળગી રહે છે, પરંતુ પોતાને જણાતું સત્ય એ પૂર્ણ સત્ય નથી એનું ભાન તેમને સતત રહે છે. બીજાનું સત્ય જોવા સારુ તેઓ મનને સદા મોકળું રાખે છે. એમાંથી જ અહિંસા જન્મી છે. સત્ય બીજે પક્ષે પણ હોય એ વાત જ માને છે તેણે અહિંસા સ્વીકારી. સત્ય સાધ્ય છે અને અહિંસા સાધન. ગાંધીજી કમશ: એ બંનેમાં પણ અભેદ જોતા થઈ ગયા છે. તેથી તેમની સાધના સત્ય-અહિંસાના અદ્વૈતની બની જાય છે, જેને તેઓ સત્યાગ્રહ નામ આપે છે.

જીવનનાં વિવિધ પાસાંઓનો અભેદ તેમને રાજકારણમાં પણ આધ્યાત્મિક કે નૈતિક મૂલ્યો દાખલ કરવાના આગ્રહી બનાવે છે. એ અભેદને લીધે જ તેઓ નૈતિક દૃષ્ટિએ જેટલા શુદ્ધ બને છે એટલા જ રાજનૈતિક દૃષ્ટિએ શક્તિશાળી બને છે અને આત્મકથા લખતાં પહેલાં તેમણે પ્રત્યક્ષ રાજકારણથી જે નિવૃત્તિ સેવી હતી તે કાળ આત્મકથા

લખ્યા પછીનાં વર્ષોમાં રાજનીતિમાં ફરી ઝંપલાવતી વખતે તેમને વધુ શક્તિશાળી રૂપે બહાર લાવે છે.

ગાંધીજીની સત્યની શોધ એમની લેખનશૈલીને ઢાળે છે. સત્યવચનનો આગ્રહ તેમને મિથ્યાવચનથી દૂર રાખે છે અને તેમાંથી જ તેઓ મિતભાષિતા સુધી જાય છે. આત્મકથાની તેમની શૈલીમાં લાઘવ એ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો ગુણ છે. લાઘવના આ ગુણ પાછળ એક બીજું પણ કારણ જણાઈ આવે છે. એમને જે કહેવું છે તેની પાછળ અનુભૂત સત્ય છે. તે તેમને એવો આત્મવિશ્વાસ આપે છે કે તેઓ ખૂબ ઓછા શબ્દોમાં પોતાના વિચાર કે મનોભાવ વ્યક્ત કરે છે. લાઘવના આ ગુણમાંથી જ આત્મકથાનાં ટૂંકાં પ્રકરણો, નાના નાના ફકરાઓ અને ગણ્યાગાંઠ્યા શબ્દોવાળાં ટૂંકાં વાક્યો નીપજે છે. તેઓ વિશેષણો ખૂબ ઓછાં વાપરે છે. એમનાં વાક્યોમાં શબ્દો પણ ટૂંકા ને ટય હોય છે, પણ એ વાક્યોનું અર્થગાંભીર્ય અસાધારણ હોય છે. આત્મકથાનાં કુલ 169 પ્રકરણોમાં પચાસેક જેટલાં પ્રકરણોનાં મથાળાં માત્ર એક શબ્દનાં છે અને તેમાંથી પાંચ તો માત્ર બે અક્ષરોના છે. આત્મકથાના પાંચમા ખંડના 40મા પ્રકરણનું મથાળું ‘મળ્યો’ તો આર્કિમીડીઝના ‘યુરેકા’ ઉદ્ઘારની યાદ અપાવે તેવો અર્થસભર છે. નાનાં અને સરળ શબ્દોવાળાં વાક્યોવાળી ગાંધીજીની શૈલી લાઘવની બાબતમાં તેમને ઉપનિષદના ઋષિઓ, બાઇબલના પ્રવક્તાઓ અથવા જ્ઞાનેશ્વર કે કબીર જેવા સંતોની હરોળમાં મૂકે છે. આત્મકથાનાં અનેક વાક્યો સંસ્કૃતનાં મહાવાક્યો જેવું અર્થગાંભીર્ય ધરાવે છે. આ રહ્યા કેટલાક નમૂનાઓ :

સત્ય એ જ પરમેશ્વર છે.

મૂળ રોગ વ્યક્તિમાં નહિ, વ્યવસ્થામાં છે,

બીજાને નામોશી કરી મનુષ્યો પોતે કેમ માન માની શકતા હશે ?

મારું અંતર જે મોટો કાયદો સ્વીકારે છે, તેને અનુસરીશ.

અલ્પાત્માને પામવાને સારુ સત્યનો ગજ કદી ટૂંકો ન બનો.

ભલે મારા જેવા અનેકોનો ક્ષય થાઓ, પણ સત્યનો જય થાઓ.

સત્યના પ્રયોગવીરની વૃત્તિ વિજ્ઞાનના પ્રયોગવીર જેવી છે. તેમણે નિયમસર, વિચારપૂર્વક, ઝીણવટથી આત્મનિરીક્ષણ કરી એકેએક ભાવને તપાસીને તેનું પૃથક્કરણ કર્યું છે. જે સમયે જે સત્ય તેમને લાઘ્યું છે તે તેમણે વાચક આગળ ધરી દીધું છે, પણ પોતાના પ્રયોગો બાબત તેમણે મન હંમેશાં ખુલ્લું રાખ્યું છે.

માનવજાતને ગાંધીજીની ત્રણ મોટી દેણ છે : સત્યાગ્રહ, એકાદશવ્રત અને રચનાત્મક કામ. સત્ય પ્રત્યેની અપાર શ્રદ્ધા અને અન્યાય અનીતિ કે દમનનો અહિંસા વડે પ્રતિકાર કરવાની તેમની તીવ્ર ઉત્કંઠામાંથી તેમને સત્યાગ્રહ સાંપડ્યો છે. સત્ય-અહિંસાને માર્ગે ચાલતાં જે સ્વૈચ્છિક શિસ્ત રાખવાની તેમને જરૂર જણાઈ તેમાંથી તેમને એકાદશવ્રત મળ્યાં અને સત્ય-અહિંસામાં ભાવિ સમાજનો પાયો તેમને રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં દેખાયો. આત્મકથા લખાઈ ત્યાં સુધીમાં ગાંધીજીને આ વસ્તુઓ તત્વ રૂપે મળી ચૂકી છે. તેમના શેષ 1/3 જીવનમાં આ ત્રણેય તત્વોનો તેમણે સમાજમાં વ્યાપક પ્રયોગ કર્યો હતો. આત્મકથામાં પણ આ ત્રણેયનો તત્વ રૂપે ઉલ્લેખ છે, જોકે નિત્ય વિકાસશીલ એવા ગાંધીજીના જીવનના શેષ ભાગમાં આ ત્રણેય અંગે વધુ ને વધુ ચિંતન, મનન અને આચરણ થયું છે. આત્મકથા લખાઈ ત્યાં સુધીમાં રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રોમાં સત્ય તેમને ન્યાય રૂપે દેખાયું છે અને એ ન્યાય મેળવવાની તથા અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવાની પ્રક્રિયા રૂપે તેમને સત્યાગ્રહ મળ્યો છે. સત્યાગ્રહી જીવન જીવતાં જે વ્યક્તિગત ગુણોને સામૂહિક મૂલ્યો તરીકે સ્થાપવાની ગાંધીજીને જરૂર જણાઈ તેમાંથી એકાદશવ્રત ઊપજ્યાં. સત્યનારાયણની ઉપાસનાનું માધ્યમ તેમણે સૃષ્ટિ, માનવ અને ખાસ તો સૌથી પછવાડેના માનવની સેવાને માન્યું છે. તેમાંથી ગાંધીજીને રચનાત્મક કાર્યક્રમો સૂઝ્યા છે. સત્યાગ્રહ, એકાદશવ્રત અને રચનાત્મક કામના - મંગળ ત્રિકોણની અભિવ્યક્તિ આપણને આત્મકથામાં મળે છે.

આત્મકથાનાં પ્રકરણોમાં અનેક નાટકીય પ્રસંગો અનાયાસ ગૂંથાયા છે. ગાંધીજીની અહિંસા વિશેની સમજ તેમને સામા પક્ષના સત્યને સમજવા પ્રેરે છે. તેથી આત્મકથાના સંવાદો તેમના એકલાના જ નહિ, પરંતુ તેમનો સંવાદ જેમની જોડે ચાલતો હોય તેમના શબ્દોને પણ જીવંત બનાવે છે.

સત્ય વિશેના ગાંધીજીના આગ્રહે એમની આત્મકથાને એની ચોકસાઈ અને ચોટડૂકતા આપી છે. એમના વિવેકે એમને બીજી કેટલીક આત્મકથાઓ જેવાં બણગાંઓ ડૂંકવામાંથી બચાવ્યા છે.

સત્યાગ્રહનું બીજા ગાંધીજીને પિતાના ‘મોતીબિંદુ’ અને પત્નીના સૌમ્ય પણ નિશ્ચયાત્મક બળમાંથી મળ્યું છે, પરંતુ સત્યાગ્રહનું શતદલ તો પીટર મૅરિત્સબર્ગ રેલવે સ્ટેશનના રંગદેષી વ્યવહારરૂપી પંકમાંથી જ ખીલ્યું છે.

વ્રતોના સંસ્કાર તેમણે માતા પાસેથી લીધા છે. અનેક પ્રસંગોએ પોતાની જાતને ભટ્ટીમાં નાખીને તેમણે તે વ્રતોને પકવ્યાં છે.

અત્યાર સુધી વ્યક્તિગત ગુણ મનાતા સત્યાદિ વ્રતોને સત્યાગ્રહીની શિસ્તનું રૂપ આપી આ ગુણોને સામાજિક મૂલ્યોમાં પરિણત કરનાર પ્રતિભા તો ગાંધીજીની આગવી જ હતી.

ડરબનમાં ધરને આંગણે આવેલ કુષ્ઠરોગી કે બાલસુંદરમ્ જેવા ગિરમીટિયાની સેવાથી શરૂ થયેલ રચનાત્મક કાર્યો સાબરમતી કે સેવાગ્રામ આવ્યા પછી ખીલી ઊઠીને દેશવ્યાપી થયાં હતાં.

આત્મકથાની અસરકારકતા દાંડીફૂલ જેવી છે સાંકેતિક અને સત્યને સામાન્ય જનના હૃદય સુધી પહોંચાડે તેવી. આત્મકથાની તેજસ્વિતા જીવનમાંથી જડેલા સત્યની તેજસ્વિતા છે; ‘ક્રિવટ ઇંડિયા’ના સૂત્ર જેવી સીધી સાદી અને દૈદીપ્યમાન.

આત્મકથાની ભાષાની સાદગીનું સૌંદર્ય એના ‘ધર્મજાનિ કુસુમાનિ’ સમા ફિનિક્સ વસાહત, ટોલ્સ્ટોય વાડી, સાબરમતીના હૃદયકુંજ અને સેવાગ્રામ આશ્રમની બાપુકુટીના સૌંદર્ય સમું છે.

ગાંધીજીના સત્યાનુભવે તેમને કેટલાક મૌલિક શબ્દો ઘડવાની કે નવા સંકેતો સૂચવવાની સૂઝ આપી છે. તેમની ત્રણેય દેણ સારુ તેમણે ત્રણ મૌલિક શબ્દો યોજ્યા છે. વળી ગાયને ‘કરુણાનું કાવ્ય’ અને વિધવાને ‘ત્યાગમૂર્તિ’ કહેવામાં ગાંધીજીની સંકેતો શોધવાની લાક્ષણિક સૂઝ કામ લાગી છે; જે એમને એમના જીવનમાં રેંટિયો, ફૂલ, પોતડી, ‘નમક સત્યાગ્રહ’ વગેરે સંકેતો ઉતારવામાં ઉપયોગી થઈ છે.

આત્મકથા ગાંધીજીના અંતર્બાહ્ય સંઘર્ષની કથા છે. અંતરમાં ગાંધીજી વિકારાદિને જીતીને નિર્વિકાર થવા મથે છે. બહાર તેઓ રંગદ્વેષ, ગુલામી, આભડછેટ આદિથી મુક્ત થવા પુરુષાર્થ આદરે છે. આ સર્વ સંઘર્ષોને ગાંધીજી પરસ્પર સંકળાયેલા અનુભવે છે. તેમને મન વ્યક્તિગત મુક્તિ કે મોક્ષ અને સામૂહિક મુક્તિ કે સ્વતંત્રતાનો સંઘર્ષ અભિન્ન છે. આ કથા જેટલી ‘શરમાવા’ અંગે છે, તેટલી જ એ ‘નકારવા’ અંગે છે અને તેથી જ તે લાખો-કરોડો લોકોને એવાં આશ્વાસન અને આસાએશ આપી જાય છે કે શરમ સામે ન હારવાના સંઘર્ષનો રસ પણ લૂંટી શકાય તેવો છે. આત્મકથાની મહત્તા ગાંધીની સિદ્ધિમાં નહિ, પણ એમની સાધનામાં છે; એમના વિજયમાં નહિ પણ એમના સંઘર્ષમાં છે.

ગાંધીજી ગુજરાતી જેટલી જ સરળતાથી અંગ્રેજીમાં લખી શકતા હતા. છતાંય તેમણે ‘હિંદ સ્વરાજ’, ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહના ઇતિહાસ’ની જેમ

આત્મકથા પણ મૂળ ગુજરાતીમાં જ લખી. પશ્ચિમના કેટલાક વિદ્વાનોએ એવો પ્રશ્ન ઊભો કર્યો છે કે ગાંધીજીએ આત્મકથા અંગ્રેજીમાં શા સારુ ન લખી ? જો તેમણે તેમ કર્યું હોત તો તેઓ બહુ વિશાળ વાચકવર્ગ સુધી સીધા પહોંચવા પામ્યા હોત. પણ ગાંધીજીએ વાજબી રીતે જ પોતાના બધા મૌલિક ગ્રંથો માતૃભાષા ગુજરાતીમાં જ લખ્યા છે. દુનિયાના લગભગ તમામ મહાન ગ્રંથો તેના લેખકોની માતૃભાષામાં જ લખાયા છે, પછી ભલે એ ગ્રંથોના દુનિયાની ઘણીબધી ભાષામાં અનુવાદ થયા હોય.

ગાંધીજીએ જેમ આ સ્ફટિક-શી નિર્મળ પારદર્શિતાવાળો ગ્રંથ ગુજરાતીમાં લખીને માતૃભાષાને ગૌરવાન્વિત કરી છે, તેમ બીજી બાજુ તેમણે આ લખાણ માતૃભાષામાં કરીને એ ભાષાના અને એની જોડે જોડે સંસ્કૃત ભાષાના બહુમૂલ્ય વારસાને પોતાના લખાણમાં ઝીલ્યો છે. ગાંધીજીએ જો ભારતીય સંસ્કારોનો વારસો ન લીધો હોત તો એમના જીવનમાં જે બે મહાન પ્રવાહો – ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા મુક્તિ અને અન્યાયના અહિંસક પ્રતિકાર દ્વારા મુક્તિના પ્રવાહો – નો જે સુભગ સંગમ જોવા મળે છે તે ન મળત. અંગ્રેજી આત્મકથાકારને એના જીવનના લક્ષ્ય સારુ ‘મોક્ષ’ શબ્દ ક્યાંથી સૂઝત ? અને ‘સત્યાગ્રહ’ શબ્દ અંગ્રેજીમાં કેવા રૂપે પ્રગટ્યો હોત ? રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરને નોબેલ પારિતોષિક ભલે અંગ્રેજી ગીતાંજલિ પર મળ્યું હોય, પણ એ ગીતોની અંજલિ મૂળ તો તેમણે માતૃભાષા બાંગ્લામાં જ આપી હતી. હેન્રિક યોહાન ઇબ્સને, એની માતૃભાષા ભલે અંગ્રેજી કરતાં ઓછા લોકો બોલતા હોય, પણ એનાં જગપ્રસિદ્ધ નાટકો તો માતૃભાષા નોર્વેજિયનમાં જ લખેલાં. એવું જ જગતના લગભગ તમામ મહાન લેખકો વિશે કહી શકાય એમ છે.

ગાંધીજીએ આત્મકથા ગુજરાતીમાં ન લખી હોત તો ગુજરાતી ભાષા એક મહાન ગ્રંથથી જ નહિ, પણ કદાચ વિશ્વસાહિત્યની કક્ષાએ ચડવાથી જ વંચિત રહી ગઈ હોત. ‘શું શાં પૈસા ચાર’નું મહેણું ખરેખર તો ગાંધીજીની આત્મકથાએ જ ફેડ્યું છે. પણ બીજી બાજુ ગાંધીજીએ આત્મકથા ગુજરાતીમાં ન લખી હોત તો એ ગ્રંથ વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતા, કબીર, તુલસી અને સુરદાસના ભારતીય તથા નરસિંહ-મીરાથી માંડીને શામળ અને નિષ્કુળાનંદ સુધીના ગુજરાતી સંસ્કાર-વારસાથી વંચિત રહી ગઈ હોત એ પણ એટલું જ સાચું છે. આમ ગાંધીજીએ ગુજરાતી ભાષાને આત્મકથા દ્વારા વિશ્વસાહિત્યમાં મહિમામંડિત સ્થાન અપાવ્યું છે એ વિધાન જેટલું સાચું છે, એટલું જ એ વિધાન પણ સાચું છે કે ગુજરાતી ભાષાએ ગાંધીજીને પોતાનો સમૃદ્ધ વારસો આપ્યો છે. આત્મકથામાં એક તરફથી ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા આત્મદર્શનનો અને બીજી તરફથી અન્યાયના અહિંસક પ્રતિકાર દ્વારા ક્રાંતિની ધારાનો અપૂર્વ સંગમ જોવા મળે છે.

આત્મકથા વિશે એક ટીકા એવી છે કે સામાન્ય જીવનમાં ગાંધીજી જેટલા વિનોદી હતા, તેવો વિનોદ આત્મકથામાં દેખાતો નથી. આ ટીકા સાચી છે. પણ એનાં કારણો એ નથી કે ગાંધીજીએ આ ગ્રંથ વિષાદભરી મનઃસ્થિતિમાં લખ્યો છે અથવા ગાંધીજીનો આગવો વિનોદ અંગ્રેજી ભાષાન્તરમાં ગુમ થઈ ગયો છે. ગાંધીજી લોકોને પ્રત્યક્ષ મુલાકાતો આપે તે વખતે અથવા કોઈની સાથેના વાર્તાલાપમાં એમનો વિનોદ ખીલી ઊઠતો. આત્મકથા હપતે હપતે 'નવજીવન'માં છપાઈ છે. એ લખતી વખતે ગાંધીજીની નજર સમક્ષ 'નવજીવન'ના સરેરાશ વાચકો હશે. તેથી તેમને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવેલું લખાણ એટલું વિનોદભર્યું ન પણ હોય. એમના સંવાદો કે મુલાકાતના અહેવાલો જોઈએ ત્યારે એમનો વિનોદ વધુ સ્પષ્ટપણે ખ્યાલમાં આવે એમ બને.

એક પ્રશ્ન એવો ઉઠાવવામાં આવે છે કે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના આ જમાનમાં પોણો સો કરતાં વધુ વરસ પર લખાયેલી ગાંધીજીની આત્મકથા પ્રસ્તુત કેટલી ? એ પ્રશ્નનો જવાબ આપણી આવદૃશ્યકતા પર અવલંબે છે. જો આજની આતંકવાદ, હિંસા અને યુદ્ધોથી ગ્રસ્ત દુનિયાને યુદ્ધના કોઈ નૈતિક વિકલ્પની આવદૃશ્યકતા હોય; જો દુનિયામાં રોજરોજ આત્મહત્યાના અસંખ્ય કિસ્સાઓ બનતા રહે છે તેને જો આંતરિક શાંતિની આવદૃશ્યકતા હોય; વર્ગ, વર્ણ, જાતિ, લિંગ, ભાષા, રાષ્ટ્ર વગેરે ભેદોથી ત્રસ્ત દુનિયાને જો ભેદમાંથી અભેદ તરફ જવાની જરૂર હોય, તો કોઈ પણ તટસ્થ વિવેચકને એ કબૂલ કરવું પડશે કે ગાંધીજીની આત્મકથા લખાઈ તેના કરતાં આજે તે જરાય ઓછી પ્રસ્તુત નથી.

તણખામંડળ-૧

ગુજરાતી નવલિકાને આજે સો કરતાં વધારે વર્ષ થઈ ચૂક્યાં છે. ઈયત્તા અને ગુણવત્તાની બાબતમાં ગુજરાતી નવલિકાએ વૈશ્વિક ફલક પર પોતાની નામના મેળવી છે. ગુજરાતી વાર્તાનો આરંભ મલયાનિલની 'ગોવાલણિ'થી થયો અને ત્યાર બાદ ધનસુખલાલ મહેતા અને ક.મા. મુનશી જેવા વાર્તાકારો પાસેથી વાર્તાઓ સાંપડે છે, પરંતુ ગુજરાતી નવલિકાક્ષેત્રે ધૂમકેતુનો પ્રવેશ સીમાચિહ્નરૂપ બની રહે છે. ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યના ઇતિહાસનું એક મહત્વનું સ્થિત્યંતર એટલે ધૂમકેતુ

ધૂમકેતુએ ગુજરાતી નવલિકાને લોકપ્રિય બનાવવામાં મહત્વનું યોગદાન આપ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે ધૂમકેતુ જ્યારે કાર્યશીલ હતા ત્યારે ભારતીય સાહિત્યક્ષેત્રે રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, પ્રેમચંદ જેવા સર્જકો સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત હતા. વૈશ્વિક ફલક પર જોઈએ તો ધૂમકેતુ અને ટી. એસ. એલિયટનું અવસાન વર્ષ એક જ છે. ધૂમકેતુ પાસેથી આપણે 'પોસ્ટ ઓફિસ' મળે છે, તો રવીન્દ્રનાથ પાસેથી 'પોસ્ટ માસ્ટર' વાર્તા મળે છે. ધૂમકેતુની 'પોસ્ટ ઓફિસ' વાર્તાનો **'The**

Letter' શીર્ષકથી અંગેજી અનુવાદ થયો છે; જેને વિશ્વની શ્રેષ્ઠ દસ વાર્તાઓમાં પણ સ્થાન મળ્યું છે, જે ધૂમકેતુની સર્જક પ્રતિભાનું બહુમાન છે. આજના સર્જક માય ડિયર જયું 'પોસ્ટ ઓફિસ'ના અનુસંધાનમાં 'બાપ-દીકરી' જેવી વાર્તા આપે છે, તો ગુણવંત વ્યાસ પોતે 'હિંચકો' વાર્તા આપે છે. 'હિંચકો'માં વૃદ્ધની પત્ર ઝંખનાનો જે વિષય રજૂ થયો છે તેને કોચમેન અલીડોસાની વૃદ્ધાવસ્થા અને પત્ર ઝંખના સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે

ધૂમકેતુ ગાંધીયુગના સર્જક છે. ગાંધીયુગીન મૂલ્યો અને આદર્શ તેમના સર્જનમાં જોઈ શકાય છે. પણ મહત્વનો મુદ્દો એ છે કે વાર્તાકાર તરીકે પન્નાલાલ, મેઘાણીની જેમ તે આજે પણ વધુ વંચાય છે. એક બાજુ ભાવના-આદર્શ અને બીજી બાજુ વાસ્તવના સંમિશ્રણવાળી તેમની વાર્તાઓનો કેન્દ્રભૂત વિષય અનેક સ્વરૂપોમાં વિલસતો માનવીયપ્રેમ છે. સમાજનાં નીચલા થરનાં મનુષ્યોને તેમાં પાત્ર તરીકે સ્થાન મળ્યું છે. તત્કાલિન સમય અને સમાજને યથાર્થ રીતે રજૂ કરવામાં તેમને ધારી સફળતા મળી છે. તેમની કેટલીક વાર્તાઓમાં આવતાં કેટલાંક વિધાનો વાર્તાના હાર્દ કે મર્મને ખોલી દે છે પરંતુ તે યુગના માનસને ધ્યાનમાં લેતાં તેમ કરવું આવશ્યક લાગે છે.

ધૂમકેતુએ તણખા મંડળ-૧માં મૂકાયેલ વાર્તાઓમાં 'પોસ્ટ ઓફિસ', 'ભૈયાદાદા', 'જુમો ભિસ્તી', 'ગોવિંદનું ખેતર', 'કલ્પનાની મૂર્તિઓ', 'મશહૂર ગવૈયો', 'સોનેરી પંખી', 'પૃથ્વી અને સ્વર્ગ', આત્માનાં આંસુ' આદિ વાર્તાઓ તેનાં વિષય વસ્તુ, રચના વિધાન અને ભાષા સંદર્ભે નોંધપાત્ર છે. આ વાર્તાઓને આપણે વિષય પરત્વે વાસ્તવ અને કલ્પના એમ બે વર્ગમાં વહેંચીને જોઈ શકીએ છીએ. પોસ્ટ ઓફિસ', 'ભૈયાદાદા', 'જુમો ભિસ્તી', 'ગોવિંદનું ખેતર', જેવી વાર્તાઓમાં ધૂમકેતુએ વાસ્તવ જગતને નજર સમક્ષ રાખીને ભાવના-આદર્શની સ્થિતિ આલેખી છે જ્યારે 'કલ્પનાની મૂર્તિઓ', 'મશહૂર ગવૈયો', 'સોનેરી પંખી', 'પૃથ્વી અને સ્વર્ગ', 'આત્માનાં આંસુ'માં કલ્પનામય જગતનું આલેખન કર્યું છે. આ વાર્તાઓની ભાષાશૈલી કાવ્યાત્મક ગદ્યની કોટીએ પહોંચે છે. હૃદયંગમ પાત્રચિત્રણ, પ્રાસાદિક ભાષાશૈલી તેમજ સમાજના વ્યાપક ફલક પર પહોંચતી તેમની સર્જકદૃષ્ટિ આદિ તેમની વાર્તાઓમાં ચિરંજીવી અંશો છે.

'પોસ્ટ ઓફિસ'માં વોચમેન અલીડોસા અને મરિયમના પાત્ર દ્વારા પિતા-પુત્રીના સબંધને રજૂ કરવા માટે પોસ્ટમાસ્તર અને તેની પુત્રીના સંબંધિકરણ દ્વારા વાર્તારસની જમાવટ, નાટ્યાત્મક કથાવસ્તુ અને વસ્તુસંકલના સંદર્ભે ધૂમકેતુને ધારી સફળતા મળી છે. તો 'ભૈયાદાદા'માં પણ અધિકારીઓની તોછડી વર્તણૂક અને માનવતાહીન વર્તન સામે પ્રેમાળ, સંવેદનશીલ એવું વૃદ્ધ ભૈયાદાદાનું પાત્ર મૂકીને વાસ્તવજગતની કડુણાને ચીંધી છે. આ બંને

વાર્તાઓનો ધ્વનિ સમાન છે. યુવાનીમાં અલી પોતે શિકારી હતો ત્યારે પોતે પશુ-પક્ષીની યાતના સમજી શક્યો નહોતો. અલીના કારણે પશુપક્ષીને અને પોસ્ટમાસ્તરના કારણે અલીને યત્નનો સામનો કરવો પડ્યો છે. બન્નેએ બીજાનો કદી વિચાર નહોતો કર્યો અને આથી જ ધૂમકેતુ વાર્તાના ધ્વનિને રજૂ કરતાં કહે છે કે “માનવી જો પોતાની દૃષ્ટિ છોડી બીજાની દૃષ્ટિથી જુએ તો અર્ધું જગત શાંત થઈ જાય.” જ્યારે ભૈયાદાદા વાર્તામાં “આ યંત્રવાદમાં એક વખત જગત પણ યંત્ર જેવું બની જશે” એવું વિધાન કરીને વીસમી સદીના આરંભે જ યંત્રયુગીન સંસ્કૃતિનો પગપેસારો કેવાં ભયાનક પરિણામો સર્જશે તે અંગે પોતાના વિચારોને મૂક્યા છે. રેલવેમાં સંઘાવાળાનું કામ કરતા ભૈયાદાદાથી એક વખત કોસિંગ આગળ અકસ્માત થતાં રહી ગયો અને પરિણામે સુપરિટેન્ડેન્ટ પોતે રંગપુરના રેલ્વે સ્ટેશને આવીને ટ્રાફિક ઈન્સ્પેક્ટર અને શિરસ્તેદાર સાથે મળીને ભૈયાને પોતાની જગ્યાએથી રજા આપવાની વાત કરે છે. પચ્ચીસ વર્ષથી આજ જગ્યાએ નોકરી કરતાં અઘ્નવન વર્ષના વૃદ્ધ ભૈયા પ્રત્યે શિરસ્તેદાર વિનાયકરવને સહાનુભૂતિ હોવા છતાં પોતે કશું જ કહી શકતા નથી. અહીં સત્તાતંત્રની જોહુકમી સામે સહાનુભૂતિનું કાંઈ જ વળતું નથી. જેણે પોતાના કામ પાછળ આખી જિંદગી ખર્ચી નાખી છે તેવા ભૈયાદાદાને જગ્યા ખાલી કરવાની ફરજ પાડવામાં આવતાં તેનું જે પરિણામ આવે છે તે અત્યંત કડ્ડણ બની રહે છે. ‘ગોવિંદનું ખેતર’માં પણ ગ્રામજીવન અને નગરજીવન વચ્ચેનો સંઘર્ષ રજૂ કર્યો છે. તૂટતાં ગામડાનો અને વધતાં શહેરો વચ્ચે ભીંસતા, રહેસાતા માનવીનું યથાર્થ દર્શન અહીં કરાવ્યું છે. તત્કાલિન સમયમાં આવી રહેલાં પરિવર્તનોને ધૂમકેતુની સર્જક પ્રતિભાએ પ્રમાણી છે, એટલું જ નહીં તે વિશેનો પોતાનો પક્ષ પણ દર્શાવ્યો છે. વાર્તાન્ટે મુકાયેલ ભાગીરથીના શબ્દોમાં લેખકનો ગ્રામજીવન પ્રત્યેનો પક્ષપાત વ્યક્ત થયો છે. “આ પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય, ખેતરની સ્વાધીનતા, લીલી વાડી ને જિંદગીની તાજગી ખોઈ યંત્રોના મોહમાં શહેરમાં આપઘાત કરવાનો પાઠ કોણ આપી રહ્યું છે? શું ગામડાં ભિખારી થશે અને શહેરો ગુલામ થશે? એ આ સંસ્કૃતિનું ધ્યેય છે?” આપણાં ગાંધીયુગીન સર્જકોએ ગ્રામજીવનની ખૂબ હિમાયત કરી છે. એક મોટો સર્જક વર્ગ ગામડાઓમાંથી આવ્યો હોવાના કારણે પોતાના અનુભવોનું ભાથું કૃતિમાં જીવન દર્શનરૂપે આપે છે. માનવ અને પશુ વચ્ચે પણ અતૂટ બંધન છે અને પશુઓમાં રહેલી વફાદારીના ગુણને ‘જુમો ભિસ્તી’ દ્વારા ધૂમકેતુએ સાબિત કર્યો છે. જુમો ભિસ્તી પોતાના પાડા વેણુ માટે પોતાનો જીવ આપવા તૈયાર છે ત્યાં એ જ પાળેલ પશુ પાડાએ પોતાના માલિકને દૂર ફેંકીને તેને મરતો બચાવીને પોતે ગાડી નીચે છૂંદાઈને માલિક પ્રત્યેનો પ્રેમ અને વફાદારી દાખવે છે. આજે એકવીસમી સદીમાં માનવ-માનવ વચ્ચેના સંબંધોમાં આવતી દૂરતાના સંદર્ભે વિચારતા કરે તેવી આ વાર્તા છે.

‘કલ્પનાની મૂર્તિઓ’ ત્રણ કલાપ્રેમીની વાર્તા છે. પિતા, પુત્રી અને પુત્રીનો પ્રેમી એ ત્રણ પાત્રો દ્વારા કલાપ્રેમીઓની ધૂન અને તેની ઘેલછા નિરૂપાઈ છે. કલાપ્રેમીની

ભાવના અને પ્રેમીજનના ભાવ ધૂમકેતુએ આબાદ રીતર પકડ્યા છે પણ વાર્તાના આલેખન પાછળ કોઈ પ્રતીતિજનક આશય સ્પષ્ટ ન થઈ શકવાને કારણે ફેન્ટસી પ્રકારની બની રહે છે. ‘પૃથ્વી અને સ્વર્ગ’માં પણ કલાકારના જીવનની કરુણતાનું દર્શન કરાવ્યું છે. તેમાં મનુષ્ય સમાજના પતનની કાલ્પનિક કથા છે. ઈર્ષ્યાભાવ અને ભૌતિક સંપત્તિથી સાચાપ્રેમને જીતી શકાય નહીં. સુમેરુ પોતે શુકેશીના પ્રેમની ઈર્ષ્યા કરીને તેને પામવા દ્રવ્ય અને સત્તા મેળવે છે પણ તેના હૃદયને જીતવામાં નિષ્ફળ જાય છે અને અંતે માનવ સમાજના પતનનું પોતે કારણ બને છે. પોતે આ વાત જાણે છે ત્યારે પારાવાર પશ્ચાતાપ અનુભવે છે. અધિકાર, સત્તા, ઈર્ષ્યા તેમજ ભૌતિક સંપત્તિના કારણે માનવ સમાજનું અધોપતન થતું દર્શાવ્યું છે. માનવીની નિકૃષ્ટ વૃત્તિઓએ જ સ્વર્ગ જેવી પૃથ્વીને કંગાળ બનાવી મૂકી છે. ‘આત્માનાં આંસુ’માં ઐતિહાસિક વસ્તુના આધારે આમ્રપાલિના બલિદાનની કથા આલેખી છે. ‘સોનેરી પંખી’માં સોહનના જીવનની કરુણતાનું આલેખન થયું છે. અહીં પણ ‘પોસ્ટ ઓફિસ’ની જેમ ભૂતકાલીન જીવન અને વર્તમાન જીવન વચ્ચેનો સંઘર્ષ રજૂ કર્યો છે.

ધૂમકેતુમાં આપણે સ્પષ્ટ રીતે દેખીતાં બે વિરોધને જોઈ શકીએ છીએ. ગ્રામજીવન અને શહેરી જીવન, પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને આધુનિક સંસ્કૃતિ, જૂની પેઢી અને નવી પેઢી, કલ્પના જગત અને વાસ્તવ જગત આના કારણે તેમણે જીવનને બે વિભાગમાં વહેંચી દીધું જણાય છે. એકના મુકાબલે બીજું વધુ સારું, શ્રેષ્ઠ અને આદર્શ છે તેવું બતાવવાનો પ્રયત્ન તેમણે પોતાની વાર્તાઓમાં કર્યો છે. માનવીય પાસાને ઉજાગર કરવાના વધુ પડતા આગ્રહને કારણે કલાતત્વને ચૂકી જાય છે અને ત્યારે વાર્તામાં બોધપ્રધાન સૂર આગળ આવી જાય છે. વાસ્તવ જગતનું કલાતત્વમાં રૂપાંતરણ ન થવાના કારણે કલાગત મુશ્કેલીઓ સર્જે છે.

ધૂમકેતુની વાર્તાઓનું ઇતિહાસમૂલ્ય ઓછું મૂલ્ય નથી. ગુજરાતને સૌ પ્રથમ એમને જ ટૂંકીવાર્તાનો પરિચય કરાવ્યો છે. પોતાના સર્જનના ચાર દાયકા દરમિયાન ચોવીસ નવલિકા સંગ્રહો અને ચારસો બાણું જેટલી નવલિકાઓ આપીને ગુજારી નવલિકાક્ષેત્રે મૂલ્યવાન પ્રદાન કર્યું છે. મલયાનિલ, ધનસુખલાલ મહેતા અને મુનશી જેવા પુરોગામી વાર્તાકારો થયા હોવાં છતાં ધૂમકેતુએ ગુજરાતી વાર્તાક્ષેત્રે જે સર્જક પ્રતિભા દાખવી છે તેના કારણે ગુજરાતી નવલિકાના આદ્યપ્રણેતા બની રહે છે.

ચાર ગુજરાતી વાર્તાસંગ્રહો. લેખક ‘ધૂમકેતુ’. તે અનુક્રમે 1926-28-32-35માં પ્રગટ થયેલા, ટૂંકી વાર્તાઓના આ સંગ્રહો ગુજરાતીમાં ટૂંકી વાર્તાને દૃઢમૂળ તથા લોકપ્રિય સ્વરૂપ બનાવવા માટે જાણીતા રહ્યા છે. તણખા: મંડળ-1 એ 1926માં પ્રગટ થતાંની સાથે ગુજરાતભરમાં ધૂમકેતુને વાર્તાલેખક તરીકે ખ્યાતિ અપાવેલી. વાર્તાકાર ધૂમકેતુમાં અપાર

વૈવિધ્ય છે : વિષયનું, પાત્રોનું અને રજૂઆતનું. ધૂમકેતુની વાર્તાઓ મુખ્યત્વે ઊર્મિપ્રધાન અને ભાવનાપ્રધાન હોવાથી રંગદર્શિતા એનું મુખ્ય લક્ષણવલણ બની રહેલી. એ રંગદર્શી અને ભાવનાપ્રધાન લેખક તરીકે આ ચારેય સંગ્રહોની વાર્તાઓમાં દેખાયા છે. એમની વાર્તાઓ વાસ્તવજીવનમાંથી કથાઓ, ઘટનાઓ કે લાગણીઓ લઈને લખાતી હોવા છતાં એમાં કલ્પનાનો વૈભવ પણ ઠીક ઠીક જગા રોકે છે. ધૂમકેતુએ ટૂંકી વાર્તાને ‘તણખો’ કહીને ઓળખાવેલી. ટૂંકી વાર્તા વાચકના ચિત્તમાં તણખો મૂકી જાય છે એ અહીં સિદ્ધ થયું છે. ‘પોસ્ટ ઓફિસ’, ‘પૃથ્વી અને સ્વર્ગ’, ‘ભૈયાદાદા’, ‘ગોવિંદનું ખેતર’, ‘રજપૂતાણી’ જેવી એમની કીર્તિદા કૃતિઓ આ સંગ્રહોમાં મળે છે. ધૂમકેતુના જમાનામાં જીવન અને કલા બેઉનાં મૂલ્યોની ખેવના રાખવામાં આવતી હતી એની પ્રતીતિ આ વાર્તાઓમાં થાય છે. એની માવજતમાં પણ કલાકારનો કસબ તથા જીવનમર્મીનો દૃષ્ટિકોણ વણાયેલા છે. ગુજરાતી વાર્તાને કલાત્મક સ્વરૂપ આપવામાં કથનની ચોટ, પાત્રની આંતરસંવેદના, નિરૂપણમાં ઔચિત્ય અને પ્રમાણભાન વગેરે બાબતોમાં ‘તણખામંડળ’ની વાર્તાઓએ પ્રધાન ભાગ ભજવ્યો છે. આ કારણે જ આ વાર્તાઓ ગુજરાતમાં જ નહિ, બલકે દેશમાં અને દેશ બહાર પણ પ્રસિદ્ધિ પામી હતી. આ વાર્તાઓમાં ક્યારેક ઘેરા ભાવો કે રંગોનું આલેખન આવે છે. ઊર્મિનો અતિરેક, આદર્શો તરફનું ખેંચાણ તથા ગ્રામજીવન તરફનો પક્ષપાત પણ એમાં જોવા મળે છે. ‘મદભર નૈનાં’, ‘સોનેરી પંખી’, ‘હૃદયપલટો’ અને ‘વિનિપાત’ જેવી વાર્તાઓ પણ ધ્યાનપાત્ર છે. સર્જકતાના અને કલાના અન્ય માનદંડોથી માપતાં પણ આ ચારે ‘તણખામંડળો’ની વાર્તાઓ રણકાદાર પુરવાર થયેલી છે. ટૂંકી વાર્તાના આરંભકાળે ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યને ધૂમકેતુ જેવા અગ્રેસર વાર્તાકાર મળે છે અને આ ચારે સંગ્રહો દ્વારા ગુજરાતીમાં ટૂંકી વાર્તાને સ્થિર કરે છે એ ઘટનાનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય પણ છે.

જનમટીપ

જનમટીપ (1944) ઈશ્વર પેટલીકર (1916–1983)ની ગ્રામજીવનની કીર્તિદા કૃતિ. ‘જનમટીપ’ શ્રમજીવી ઠાકરડા કોમનાં પાત્રોના સંઘર્ષ અને નાયક-નાયિકાના ચિત્તના આંતરસંઘર્ષની કથા છે. એના મુખ્ય ઘટકો આ પ્રમાણે છે : સાંઢ નાથવાને કારણે ચંદા લોકમાનસમાં દ્વિવિધ સંચલનો જગવે છે. એની નામના વધે છે અને સગાઈ તૂટી જાય છે. ચંદાની વીરતા જેને સ્પર્શી ગઈ છે એ ભીમો ચંદાને પણ ગમે છે. પણ અહીં મુગ્ધ પ્રેમ નથી. સમજીને શરત પાળવાની તૈયારી સાથે જીવવાનું સાહસ કરવાનું છે. અલબત્ત, બંનેને એકમેકના કૌવતનું આકર્ષણ છે. ભીમાને માથે કૌટુંબિક વેરઝેરને કારણે મોત ભમે છે એ જાણવા છતાં ચંદા એને વરવા રાજી છે. કહે છે કે અભિમાન નહિ કરું પણ ટેક નહિ મૂકું. ભીમાએ એની લાજ રાખવાની, નિર્વ્યસન રહેવાનું. આ ભૂમિકા કથાવિકાસની દિશા નક્કી કરી આપે છે.

પૂજો છેડતી કરે છતાં ભીમો તુરત બદલો ન લે, શાહુકારની પેઠે ગણતરી કરી લાગ શોધે એ ચંદાને સ્વીકાર્ય નથી.

ચંદા કોઈનું સાંભળ્યા વિના, ડર્યા વિના, વેર લેવામાં વિલંબ કરતા પતિનું ઘર છોડી વહેલી સવારે પિયર ચાલી જાય છે. પછી ભીમાને વિધવા અંબા સાથે અનિચ્છાએ પરણાવવાનો પ્રસંગ કથાવિકાસ કરતાં બે પાત્રો વચ્ચે અંતરાય ઊભો કરવામાં સહાયક થાય છે. ભીમો શાહુકારને ત્યાં પડતી ઘાડ રોકતાં ઘાયલ થાય છે, દવાખાને દાખલ થાય છે ત્યાં ચંદા એની સારવાર માટે વગર તેડાવ્યે પહોંચી જાય છે. ભીમો સાજો થતાં સસરાના કહેવા છતાં ચંદા પિયર જાય છે. સેવા પછીની આત્મીયતા પણ પેલો વળ ઓછો કરી શકે તેમ નથી.

કથાનો અંતિમ ઘટક ચંદાના ચરિત્રને એક વધુ પરિમાણ બક્ષે છે. દેવો ભીમો મળીને પૂજાનું ખૂન કરે અને એમને 'જનમટીપ'ની સજા થતાં ચંદા સાસરે રહી, લોકવાયકા ખોટી પાડી, ઘરનો ભાર સંભાળી લે છે. એ ભાગ લેખકે ઝીણવટ અને માનવીય સહજતાથી આલેખ્યો છે. સાંઢ નાથવા કરતાં આ સમર્પણ અને સેવામાં કૌવતનો વધુ ચડિયાતો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. વધુ આકરી 'જનમટીપ' તો ચંદાએ જાતે વહોરી છે. આ હઠ પાછળ સ્વમાન અને સ્વાવલંબનનું માનવમૂલ્ય છે. મહિમા શરીરબળ કે હિંસાનો નથી, નિષ્કાનો છે. તેથી દિયર-નણંદને પ્રેમથી ઉછેરતી ચંદા, સખત થાકી ગઈ હોવા છતાં વાર્તા કહી ઊંઘાડે છે એ ચિત્ર દ્વારા લેખક શાંત રસના ઉંબરા સુધી કથાને લઈ જાય છે. કથામાં તળપટું વાતાવરણ અને બળકું જીવન એ રીતે વણાતું ગયું છે કે પાત્રોના વર્તનને તે પ્રતીતિજનક ઠરાવે છે. 'જનમટીપ' છ દાયકા પછી પણ લેખકની સૌથી વધુ વંચાતી કૃતિ છે.

ગામમાં એક માતેલા સાંઢને હિંમત અને યુક્તિ વડે વશ કરીને ગામના મરદોના પાણી ઉતારનારી ચંદા સાથે ડરનો માર્યો કોઈ યુવાન લગ્ન કરવા રાજી ન હોવાને કારણે માતા-પિતાએ ગોઠવેલા એક રોગીયળ છોકરા સાથે વેવિશાળને નકારીને ચંદા પોલીસ સામે થઈ જનાર બાહોશ યુવક ભીમા સાથે પ્રણય સંબંધે બંધાય છે પોતે સાંઢની વાત યાદ નહીં કરે પરંતુ ભીમાએ ચંદા નું અપમાન થાય તો જાન ના જોખમે બદલો લેવો એવી શરત મંજૂર રાખીને ધીમો તેની સાથે લગ્ન કરે છે સાડીનો કછોટો મારીને નદીએથી પાણી ભરીને આવતી ચંદાના પ્રસવ વેદ ભર્યા કમખાના ટેભા ચંદાના ઢાળ ચડાવવાથી શ્વાસ ફુલવાને કારણે તૂટી જતા ડોક્યુમેન્ટ કરી જતા પોતાના ઘાટીલા કોમળ અંગોથી અજાણચંદા સાડીના છેડાથી મોઢવાનો પ્રયાસ કરતા ગામનો માથાભારે યુવાન પૂજો ઢાંકવાનું તો ઢાંક્યું નથી હવે મોઢું ઢાંકીને શું કામ છે કહીને પોતે માથાભારે ચંદાની છેડતી કર્યાનો આત્મસંતોષ લઈને નાસી જાય છે શાળામાં ઇન્સ્પેક્ટર આવ્યા હોવાથી નણંદ- દીયરને શાળાએથી આપવામાં મોડું થતા ભાત લઈને ખેતરે

પહોંચવામાં ચંદા ને મોડું થતા આગલી રાતે જ ઉત્કટ પ્રણય લીલા કરનાર ભૂખ્યો ઉત્તર કે ચડેલો ભીમો શંકા કુશંકા અને ચંદાના વાંસમાં બે ઘાટકી ફટકા મારીને પોતાનો ગુસ્સો ઉતારે છે મન મનાવીને ચાંદા વાતમાંથી વાત કાઢીને પુંજય કરેલી છેડતીની વાત સાસુ સસરાને કહેવાને બહાને ભીમાને તારાથી બીજું થવાનું એ શું સંભળાવીને ભીમાના ફટકાનો બદલો વાળી દે છે તત્કાલ બદલો લેવાનો માંડી વાળવાના ભીમાના વલણને નજર અંદાજ ચંદા પિયર ચાલી જાય છે સાવકારને ઘેર આવેલા ઘાડ પાડવો નો સામનો કરતા જખમી બનેલા ભીમાની ચાકરી કરવા ચંદા શહેરના દવાખાને પહોંચીને દાકકતરી સારવારને પણ સ્તભ કરી દે એવી પ્રણય સારવાર કરીને પતિને સાજો કરીને પોતાના પિયર પાસે નારાજ સાસુ-સસરાના રોષને ઓગાળી દે છે પરંતુ ભીમો સાંજો થતા જ પિયર વાટ પકડી લે છે ભીમા અને તેનો પિતા દેવા દ્વારા પૂજાને મારી નાખતા અપમાનનો બદલો પૂરો થયો સમજી બાપ દીકરાને જન્મટીકની સજા થતા **તરત સાસરે પહોંચીને પોતાના નણંદ ,દીયર, સાસુ અને ખેતરોનો હવાલો એવી રીતે સંભાળે છે કે ગામના લોકોના મોંમાં આંગળા નાખી જાય.**

હિમાલયનો પ્રવાસ (1924)

કાકાસાહેબ કાલેલકર(દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર – 1885–1981)નો વિખ્યાત પ્રવાસગ્રંથ. હિમાલયનો આ પ્રવાસ લેખકે ઈ. સ. 1912માં કર્યો હતો. તેમના સહપ્રવાસી હતા સ્વામી આનંદ (1887–1976) અને બીજા મિત્ર અનંત બુવા મરઢેકર. આ પ્રવાસનું વર્ણન 1924માં પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થયું. તે પહેલાં સાબરમતી આશ્રમના એક હસ્તલિખિત સામયિકમાં લેખમાળા રૂપે લખાયું હતું. મરાઠીભાષી કાકાસાહેબે આ પ્રવાસવૃત્ત ગુજરાતીમાં લખ્યું, જ્યારે એમના સહપ્રવાસી ગુજરાતીભાષી સ્વામી આનંદે પ્રવાસ પછીનાં તરતનાં વર્ષોમાં વડોદરાથી પ્રગટ થતા એક (મરાઠી) માસિકમાં મરાઠીમાં લખ્યું હતું ! ગુજરાતીમાં તો સ્વામીએ મરાઠીમાં લખેલું એ જ પ્રવાસનું વર્ણન ‘હિમાલયનાં તીર્થસ્થાનો’ નામથી અનુવાદ રૂપે છેક 1984માં મળે છે.

કાકાસાહેબના આ પ્રવાસવર્ણનની શરૂઆતનાં પ્રકરણોમાં પ્રયાગ, વારાણસી, ગયા, બોધિગયા, બેલૂર મઠ, અયોધ્યા અને પછી અલમોડા આદિનું વર્ણન છે. અલમોડાથી હરદ્વાર અને પછી ત્યાંથી રીતસરની પગપાળા હિમાલય યાત્રા શરૂ થાય છે. આમ તો જમનોત્રી, ગંગોત્રી, કેદારનાથ અને બદરીનાથ – એ ચાર ધામની યાત્રા આ પ્રવાસનાં મુખ્ય

કેન્દ્રો છે; પણ આ સમગ્ર યાત્રાના માર્ગમાં આવતાં અનેક સ્થળોનાં અને થયેલા વિવિધ અનુભવોનાં વર્ણન આ પુસ્તકમાં છે.

‘હિમાલયનો પ્રવાસ’માં આમ આ યાત્રાસ્થળોનાં વર્ણન ભલે છે, પણ વિશેષે તો એ એના લેખકની આંતરયાત્રાનું પણ વૃત્તાંત છે. એટલે એક પ્રવાસી તરીકે એ વખતની એના લેખકની માનસિકતા સમજવી પડે. એ વિશે ફોડ પાડીને લેખકે લખ્યું નથી, પણ હિમાલય તરફનો આ પ્રવાસ એ ગૃહસ્થાશ્રમી થઈ ગયેલા બે સંતાનોના પિતા દત્તાત્રેય કાલેલકરના સંસારત્યાગ કરવાના સંકલ્પને અમલમાં મૂકવાની દિશામાંના એક ઉપક્રમ રૂપે હતો. એ સમય લેખકના જીવનની દિશા નક્કી કરવાના આત્મમંથનનો હતો. કોલેજકાળમાં નાસ્તિક બનેલા યુવાન કાલેલકર સ્વામી રામતીર્થ, સ્વામી વિવેકાનંદ આદિના પ્રભાવે હિંદુ ધર્મમાં દૃઢ આસ્થાવાન બન્યા છે, તો ટિળક મહારાજનાં સ્વરાજ માટેના આહવાનથી અને પછી બંગલંગના આંદોલનના પ્રભાવથી એમના પર રાષ્ટ્રીયતાનો રંગ પણ ચઢેલો છે. એ સમયે હજી ગાંધીજીનું ભારતમાં આગમન થયું નહોતું, પણ 1911માં વડોદરામાં ગંગનાથ વિદ્યાલયમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ રૂપે આચાર્ય તરીકે કામ કર્યું હતું.

સંસારત્યાગ કરી હિમાલય જતાં પહેલાં પિતૃકૃણમાંથી મુક્ત થવા, ગયા જઈ પિતૃશ્રાદ્ધ કરવું હતું અને સ્વામી વિવેકાનંદના બેલૂર મઠનાં દર્શન પણ કરવાં હતાં. દેખીતી રીતે કાશીયાત્રાને બહાને હિમાલય-યાત્રાએ નીકળ્યા હતા. 40 દિવસની આ સમગ્ર યાત્રા દરમિયાન કાકાસાહેબનું જે આંતરદ્વંદ્વ અને મનોમંથન ચાલે છે, તે પ્રવાસસ્થળોનાં વર્ણન સાથે આલેખાતું જાય છે. આમ છતાં આશ્ચર્યની વાત એ છે કે આ ભ્રમણવૃત્તમાં કાકાસાહેબે ક્યાંય પોતાની ઘરગૃહસ્થીનો ઉલ્લેખ સરખો કર્યો નથી (સંન્યાસી જેમ પૂર્વાશ્રમની વાત ન કરે તેમ).

આ પ્રવાસવૃત્ત વિશે બીજી એક વાત યાદ રાખવા જેવી એ છે કે 1912ના પ્રવાસ પછી ઠીક ઠીક સમયગાળો (સાત વર્ષનો) વીત્યા પછી એ 1919માં લખાવો શરૂ થાય છે અને જ્યારે એ લખાય છે ત્યારે 1914થી 15માં કાકાસાહેબ શાંતિનિકેતનમાં રવીન્દ્રનાથના અંતેવાસી થઈ અને પછી ગાંધીજીના અંતેવાસી બની અમદાવાદમાં સાબરમતી આશ્રમમાં આવી ગયા છે. પ્રવાસ જે માનસિકતામાં થયો અને તેનું વર્ણન લખવા સુધીમાં લેખકના શબ્દોમાં કહીએ તો તેમના ‘જીવનરસનાં બદલાતાં વલણો’થી જે માનસિકતા ઘડાઈ છે, તેમાં ફેર પડ્યો હોય. એટલે લેખકના આસ્તિક હિન્દુ તરીકેના વિચારો, ભારતીય સંસ્કૃતિ કે રાષ્ટ્રીયતા વિશેનું ચિંતન પ્રવાસના જે તે સ્થળકાલમાં ઉદભૂત ભલે હોય, પણ તે ગાંધીવિચારથી સમધારણ (moderate) થયું લાગે. વળી કાકાસાહેબ કહે છે કે આ ‘પ્રેમચિત્રો’ છે, જેમાં ‘ઇંદ્રિયોનો

રંગ નથી હોતો; પરંતુ હૃદયનો રંગ હોય છે, આદર્શ ભાવનાઓનો રંગ હોય છે.’ આવી સ્થિતિથી પ્રવાસલેખકની કલ્પનાને છૂટો દોર મળે છે, એ જ રીતે ચિંતનને.

પુસ્તકનાં કુલ 45 પ્રકરણોમાં હરદ્વારથી શરૂ થતી ચાર ધામની પગપાળા યાત્રાનાં પ્રકરણો માત્ર અડધાથી એકાદ-બે વધારે છે; પરંતુ પ્રયાગ, વારાણસી, ગયા, અયોધ્યા જેવાં હિંદુ ધર્મનાં પ્રસિદ્ધ તીર્થધામોની તેમની સમગ્રતયા શ્રદ્ધા-સમન્વિત જાત્રાનો પૂર્વ રંગ છે, જે પછી હિમાલયનાં તીર્થધામોના વર્ણનમાં પરિપક્વ ભક્તિરસમાં પરિણત થાય છે. જોકે આ ગ્રંથમાં જે શિરોમણિરૂપ પ્રકરણ છે તે 10મું – ‘નગાધિરાજ’ છે, જે માત્ર કાકાસાહેબની લેખનશૈલીની જ નહિ, ગુજરાતી ભાષાની અભિવ્યક્તિક્ષમતાની પણ ઊંચાઈ છે. એ પ્રકરણમાં કાકાસાહેબે હિંદુ, બલકે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં હિમાલયનું જે સ્થાન છે, તે ભવ્ય-ઉદાત્ત શૈલીમાં પ્રસ્તુત કર્યું છે. તો એવી રીતે જ્યારે ‘ગંગાદ્વાર’(હરદ્વાર)ના વર્ણનમાં દીપદાનનું વર્ણન કરે છે, ત્યારે માત્ર ગદ્યકાવ્ય નથી રચતા, ‘ભારતની સંસ્કૃતિ’ની પણ એક રીતે વ્યાખ્યા કરે છે.

હિમાલયનો પ્રવાસ કાકાસાહેબની અંતર્યાત્રા સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિની પણ યાત્રા છે. તેમાં ‘હિન્દુ’ કહેવાથી ઘણુંબધું આવી જાય છે, તેમ છતાં કોઈ પ્રકારની સંકુચિતતાનો તેમાં ભાવ નથી. ઠેર ઠેર એમનાં હિંદુ ધર્મ વિશેનાં નિરીક્ષણો વેરાયેલાં છે, જે સનાતન ભારતીય ધર્મપરંપરાની અને દર્શનોની વ્યાખ્યારૂપ છે. એટલે વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી યોગ્ય રીતે તેમને ‘સંસ્કૃતિના પરિવ્રાજક’ કહે છે અને ગૌરીપ્રસાદ યુ. ઝાલાએ લખ્યું છે – ‘કાકાસાહેબનો સંસ્કૃત સાહિત્ય, વૈદિક સંહિતા, ઉપનિષદો, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો, મનુસ્મૃતિ, કાવ્યો, નાટકો, સ્તોત્રો વગેરેનો પરિચય વિશાળ ફલકવાળો છે..... જે કલ્પવૃક્ષની જેમ ફળતો રહે છે.’ એ સાથે મધ્યકાલીન સંતોની વાણી, અહીં વિશેષે મરાઠી સંતોની વાણી માત્ર કાકાસાહેબની જ નહિ, ત્રણેય યાત્રીઓની ભક્તિભાવનાનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. વળી અંગ્રેજો કે અંગ્રેજી સંસ્કૃતિની ટીકા કરવાનો અવસર ન છોડવામાં પણ તેમની આ માનસિકતા જોઈ શકાય. એ ટીકા પુણ્યપ્રકોપનું રૂપ ધારણ કરે ત્યારે તેની ઉગ્રતા કેવી હોય તે તો અલમોડા પાસેના મુક્તેસરમાંના જંતુશાસ્ત્રનું ખાતું (જ્યાં યુરોપિયન લશ્કરના ઘોડાઓના ઉપચાર માટે બળદોનું લોહી ખેંચી રસી તૈયાર કરવામાં આવતી) અને ત્યાં થતા ગોવધને જોઈ ત્યાં સંકટની સૂચના માટે ટિંગાડેલો ઘંટ જોઈ કહે છે – ‘મને થયું કે આ બુરજ પર ચઢી પેલો ઘંટ વગાડી બાવીસ કરોડ (એ વખતની જનવસ્તી પ્રમાણે) હિંદુઓને અહીંયાં ભેગા કરું ! અને તેઓ ન સાંભળે તો હિમાલયમાં અદૃશ્ય રૂપે વિચરનાર તેત્રીસ કરોડ દેવોને ગૌમાતાનો આર્તનાદ સંભળાવું.’

‘હિમાલયના પ્રવાસ’માં કાકાસાહેબની ધર્મસંવેદનાની સાથે એમની સૌંદર્યચેતનાનો પ્રબળ યોગ રચાયો છે. ભવ્ય અને લલિત ચિત્રાવલી એમની કલમે આલેખાઈ

છે. પહાડો, સરોવરો, નદીઓ, જંગલો તો ખરાં; સવાર, સંધ્યા, રાત્રી અને એ સાથે તારાખચિત આકાશ આદિની પ્રાકૃતિક સુષમાનું વર્ણન અહીં છે.

આ ભ્રમણવૃત્તમાં જેમ પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય વેરાયેલું છે તેમ એ અનેક વ્યક્તિઓનાં નાનાં મોટાં રેખાચિત્રોથી સભર છે. સહપ્રવાસી સ્વામી આનંદ કાકાસાહેબને પ્રવાસ દરમિયાન પહેલાં અલમોડામાં મળે છે, ત્યાંથી યાત્રાના અંત સુધી, અનંત બુવા તો પહેલેથી જ સાથે છે. આ ત્રિપુટીનો યોગ ‘હિમાલયના પ્રવાસ’માં અનેક રીતે ફળ્યો છે. સોમવાર ગિરિના શબ્દોમાં એ ‘બ્રહ્માવિષ્ણુમહેશ’ છે. રામદાસી સંપ્રદાયના ભક્તિયેતાની અશ્રુલિપ્ત ભાવાળુતા અયોધ્યાના યાત્રા-પ્રસંગે આલેખાઈ છે. કાકાસાહેબ લખે છે કે ‘એમની ભક્તિનું દર્શન કરી હું પણ ધન્ય થયો.’ આ ત્રણેય પ્રવાસીઓ સુહૃદો છે. પ્રવાસનું લક્ષ્ય એક છે, પણ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિત્વ આ વર્ણનમાં છતાં થયાં છે. પ્રવાસારંભે જ રાજયોગી ખાખી બાવા અને તેમનાથી સાવ વિપરીત ગુણો ધરાવતા સોમવારગિરિ જેવા સાધુસંતોનાં રેખાંકનો વીસરાય એવાં નથી, બીજાં પણ ઘણાં સાધુજમાતનાં ચિત્રો છે, જેમાં પોતાનું સર્વસ્વ ખોવાયાનું કહી રોતો ઢોંગી સાધુ પણ છે ! એકંદરે સંન્યાસી કે સાધુઓની વાત ભાવપૂર્વક કહેવાઈ છે. માર્ગે મળતા પ્રવાસીઓનાં ચિત્રો તો હોય. જમાતમાં બેસી યાત્રા કરતો બે બૈરીનો ઘણી અને કુલી તરીકે સાથે લીધેલા કૈરાસિંગ અને બાદરુ પણ અહીં સમભાવથી આલેખાયા છે. આમ પ્રવાસી કાકાસાહેબની માનવજગત સાથેની નિસબત વાચકો પામી શકે છે. બદરીનારાયણના દર્શન-પ્રસંગે તો ભક્તિવિહવળ જાત્રિકોનું સમૂહચિત્રણ છે. આ બધામાં જે એક વ્યક્તિત્વની ગાઢ રેખાઓ અંકાઈ છે, તે તો સ્વયં કાકાસાહેબની જાણે આત્મચિત્રણા. યાત્રા દરમિયાન તેમનું મનોમંથન ચાલતું રહ્યું છે, જેમાં વાચકને સહભાગી બનાવાય છે. ઉમાશંકર કહે છે તેમ, માત્ર સહેલગાહ કરવા આ (અને અન્ય) કાકાસાહેબના પ્રવાસો નથી, પણ જીવનને જાણવા અને માણવા માટે છે. એથી અહીં સતત આત્મપરીક્ષણ ચાલે છે. વળી એક સ્થળે જેમ એ કહે છે કે ‘પ્રવાસી વાતૂડિયો તો હોય જ’ – એ વિધાન એમને પોતાને બહુ લાગુ પડે છે. પરિણામે એમના જ શબ્દોમાં, ‘પ્રવાસી સ્થાનાંતર કરે છે તેમ, પોતાથી વિષયાંતર’ પણ કરે છે, જેનો ભ્રમણકથા સાથે ખાસ સંબંધ ન પણ હોય. આરંભમાં જ વાચકોને એનો પરચો મળી જાય છે. જ્યારે કાઠગોદામની ગાડી ચૂકી જાય છે અને હલદ્વાનીની ધર્મશાળામાં રાત ગાળવી પડે છે, ત્યારે બે પાનાં જેટલી જગ્યા ધર્મશાળાને મળે છે.

પરંતુ આ લેખકની સૌથી મોટી બક્ષિસ તો એમની નર્મમર્મવૃત્તિ છે. કાકાસાહેબની વિનોદવૃત્તિ અને હાસ્યકટાક્ષ વ્યંગસભર શૈલીને કારણે ‘હિમાલયના પ્રવાસ’ની રસાવહતા એના પ્રકાશનને આઠ દાયકા વીત્યા પછી પણ જળવાયેલી છે.

‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ એક સર્જનાત્મક ભ્રમણવૃત્ત બને છે. ઈ. સ. 1912 પછી તો જે સ્થળોની યાત્રા કરી છે, તે સ્થળો તો ત્યાં છે, પણ ઘણુંબધું બદલાયું છે. પગપાળા યાત્રા તો ભાગ્યે જ કોઈ ભાવિકો કરતા હશે. હિમાલયનો પ્રવાસ કરનારને આ ભ્રમણવૃત્ત ભોમિયા તરીકે તો ભાગ્યે જ ખપ લાગે. સ્થળોના પરિચય પણ ઝાંખાપાંખા છે અને છતાં એની આત્મનેપદી નિરૂપણરીતિ અને સંસ્કૃતગર્ભ છતાં પ્રાસાદિક શૈલી આ ગ્રંથને ગુજરાતી ભાષાની સર્જક કૃતિ તરીકે સ્થાપે છે. કાકાસાહેબના સમકાલીનો જ નહિ, એમના પછીની પહેલી કે બીજી પેઢીના સાહિત્યસર્જકો સુધ્યાં એમની સૌંદર્યદૃષ્ટિ અને એમની કાવ્યમય શૈલીના ગુણમુગ્ધ રહ્યા છે. ઉમાશંકરે લખ્યું છે ‘કાકાસાહેબની કવિતા, કાકાસાહેબનું ગદ્ય અનેક સ્થળે એટલું કાવ્યોપમ હોય છે કે કાકાસાહેબનાં ગદ્યકાવ્યોનાં પદ્યરૂપાંતર કરવામાં આવે તો એટલી જ સફળતા મળવા સંભવ છે.’ સુરેશ જોષી જેવા ‘આધુનિક’ લખે છે કે કાકાસાહેબ ‘ચરન્વૈ મધુ વિન્દતિ’ સંપ્રદાયના યાત્રી છે. એમની આ યાત્રાએ જ આપણને મોટા ભાગનું અલંકારમધુ સંપડાવ્યું છે. કાકાસાહેબના મુખ્ય અલંકારો ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષા છે. રામપ્રસાદ બક્ષી અને ગૌરીપ્રસાદ ઝાલા જેવા પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતસાહિત્યના મર્મજ્ઞો કાકાસાહેબની સંસ્કૃતગર્ભ શૈલીની પ્રશંસા કરે છે. રામપ્રસાદ બક્ષી ‘જીવનકવિ’ કહી લખે છે – ‘સંસ્કૃતભાષાના અર્થસૌરભથી મહેકતાં શબ્દકુસુમોની કાકાસાહેબને સહજત્વરિત ઉપસ્થિતિ થાય છે.’

મરાઠીભાષી કાકાસાહેબે પહેલો ગુજરાતી લેખ રવીન્દ્રનાથ વિશે 1920માં લખ્યો હતો, પણ પછી ગુજરાતી ભાષાને એવી કેળવી કે બ. ક. ઠાકોર જેવા એમને ગુજરાતના દશ સમર્થ ગદ્યસ્વામીઓમાંના એક તરીકે ગણાવે છે. ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’માં એમના ગદ્યલાલિત્ય અને ગદ્યસામર્થ્યનો પરિચય થાય છે. એમાં પ્રસંગગર્ભત્વ (allusions) એટલું બધું છે કે એમની બહુજ્ઞતા નગીનદાસ પારેખે છઠ્ઠી (અને પરવર્તી) આવૃત્તિઓ સાથે જોડેલ ટિપ્પણથી સમજાય.

ગુજરાતી ભાષાના ઉત્તમ ગ્રંથોમાં ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’નું સ્થાન નિર્વિવાદ છે.
(ભોળાભાઈ પટેલ)

સંદર્ભ ગ્રંથો

1. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ- ગ્રંથ : ૫,૬ અને ૭ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદ
2. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા : ડો. ધીરુભાઈ ઠાકર
3. અર્વાચીન કવિતા : સુંદરમ
4. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ડૉ. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

5. સાહિત્યમાં આધુનિકતા : ડૉ. સુમન શાહ
6. આધુનિકતા - એક સંકુલ પ્રત્યય: બીપીન આસર
7. આધુનિકતા અને ગુજરાતી કવિતા : ભોળાભાઈ પટેલ
8. અનુઆધુનિકતાવાદ : ચંદ્રકાંત ટોપીવાળા
9. સુરેશ જોશી થી ગુજરાતી નિબંધ - ડૉ. બાબુભાઈ દેસાઈ
10. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ - રમેશ દવે
11. પ્રથમા - સંપાદક : ભરત પરીખ

Source/link for Video lectures & E material

- https://docs.google.com/presentation/d/1H-tp3kuODJ9Xrblj2d3eCid0qfiEpVHC/edit?usp=drive_link&oid=107001405412379622031&rtpof=true&sd=true
- https://docs.google.com/presentation/d/1H-tp3kuODJ9Xrblj2d3eCid0qfiEpVHC/edit?usp=drive_link&oid=107001405412379622031&rtpof=true&sd=true
- https://www.youtube.com/watch?si=VOL_XPQCZZfebHp5&v=rD2Xh4WgDa4&feature=youtu.be

MA